

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ
ИЛМҶОИ ТОҶИКИСТОН

ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ,
БОСТОНШИНОСӢ ВА МАРДУМШИНОСИИ
БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

ТОҶИРИЁН ВА ИСТИҚЛОЛИ ХУРОСОНИ БУЗУРГ

Маводи Ҳамойиши илмӣи Ҷумҳуриявӣ
«Тоҷириён ва истиқлоли Хуросони Бузург»
бахшида ба 1200-солагии таъсиси давлати Тоҷириён.
Душанбе, 26 апрели 2022

Душанбе,
«Ганҷи хирад»,
2022

**ББК-63.3 (2точик)+74.2
Т-12**

Ҳамоиши илмӣ «Тоҳириён ва истиқлоли Хуросони Бузург» дар асоси лоиҳаи «Таърихи халқи тоҷик» (асри III – аввали асри XX), рақами қайди давлатӣ 0121Т11211 баргузор шуда, маводи он бо тавсияи Шӯрон олимони Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ба таъб расидааст.

Мураттибон:

Шухрат Мирзоев, Қодир Сафаров

Муқарризон:

доктори улуми таърих, профессор А. Саидов
номзади улуми таърих, дотсент С. Сайнаков

Муҳаррири масъул:

Ҳамза Камол,
доктори улуми таърих, профессор

Тоҳириён ва истиқлоли Хуросони Бузург. Маводи ҳамоиши илмӣ ҷумҳуриявӣ «Тоҳириён ва истиқлоли Хуросони Бузург» бахшида ба 1200-солагии таъсиси давлати Тоҳириён. Душанбе: «Ганҷи хирад», 2022, 184 с.

Таъсиси давлати Тоҳириён баъд аз истилои Хуросони Бузург аз ҷониби аъроб дар раванди эҳёи давлатдорӣ тоҷикон иқдоми огоҳона ва масъулоне буд, ки ашрофи маҳаллӣ чун дудмони Тоҳириён мубтакири он буданд.

Соли 2021 аз таъсиси давлати Тоҳириён 1200 сол сипарӣ гардид. Ба ифтихори ин сана 26 апрели соли 2022 ҳамоиши илмӣ ҷумҳуриявӣ ба ибтикори Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш доир шуд. Дар ин маҷмаа суҳанрониҳои донишмандон ва пажӯҳандагони ширкаткунанда дар ин ҳамоиш шомил гардидаанд ва он барои доираи васеи хонандагон, бахусус ононе, ки дар илми таърих пажӯҳиш мекунанд, пешниҳод мегардад.

ISBN 978-99985-937-2-5

© АМИТ, ИТБМ ба номи А. Дониш. 2022

ПЕШГУФТОР

Моҳи майи соли 2021 аз таъсиси давлати Тоҳириён, ки барои рӯи кор омадани давлатҳои дигари тоҷикон, мисли Саффорӣён ва Сомониён заминаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро муҳайё намуданд, 1200 сол сипарӣ гардид.

Дар ибтидои садаи IX фурӯпошии ҳукумати хилофати араб дар Шарқ оғоз мешавад, ки он боис шуд то дар уфуқи Хуросони Бузург равшании озода аз ишғоли беш аз дусадсолаи бадавиён падида ояд. Қудрати сиёсӣ дар Хуросони Бузург аз ин замон ба баъд ба дасти намоёндагони ашрофи маҳаллӣ, Тоҳириён интиқол меёбад, ки дар натиҷа роҳ ба сӯи таъсиси давлатҳои миллӣ боз мегардад.

Тоҳириён аз хонадони амирон ва ҳокимони Пушанг аз навоҳии Ҷирот буданд, ки дар муборизаи Абумуслим барои рӯи кор овардани Аббосӣён ширкат намуда, намоёндагони пешкисвати ин дудмон аввалин санги бинои давлати мустақилро дар сарзамини Хуросони Бузург баъд аз ишғоли аъроб гузоштанд.

Тоҳириён оғозгарони як таҳаввули бунёди дар низоми сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар ҳавзаи ҷуғрофиёии шарқи хилофати араб, ки бо номи Хуросон ё Хуросони Бузург дар саҳифаҳои таърих сабти ном шудааст, гардиданд.

Мудоро бо хилофати Бағдод ҳарчанд баёнгари истиқлоли комили ҳукумати дудмони Тоҳириён набуд, аммо ин ба тадбире мубаддал гашт, ки фазои равшани муносибатро барои пайрезии ҳукуматҳои дигар ва истиқлоли нисбии онон аз хилофати Бағдодро дар Хуросони Бузург фароҳам кард. Ҳамзистии мусолимадомези ҳукумати Тоҳириён бо хилофати Бағдод дар раванди дастёбии тадриҷии хуросо-

ниён, варорӯдиён ва эронӣён ба аҳдофи сиёсии худ заминасоз гашт.

Дар замони ҳукмронии кӯтоҳмуддати поягузори давлати Тоҳириён - Тоҳир ибни Ҳусайн дар Хуросони Бузург набзи ҳаёти хуросонӣён, варорӯдиён ва эронӣён дубора ба таппиш даромад ва ӯ бо эълони истиқлоли қатъӣ дар андохтани тарҳи навине дар эъмори ҳукумати мустақил ларза дар пайкари хилофати араб андохт. Тоҳир ибни Ҳусайн дар умури кишвардорӣ бо додгустарӣ, зердастпарварӣ, накукорӣ, ободгарӣ ва раъиятпарварӣ шуҳрати замон гашт. Ин буд, ки хулафои Бағдод ба рағми бемайлӣ маҷбур шуданд баъд аз даргузашти Тоҳир ибни Ҳусайн фарзандони ӯро дар ҳукумати Хуросони Бузург боқӣ гузоранд.

Бо вучуди ин ки Сомонӣён андаке барвақтар аз ҳукумати Хуросонро гирифтани Тоҳир ибни Ҳусайн (соли 819) ба идораи баъзе аз вилояти Хуросон расида буданд, бино ба ахбори манобеи таърихӣ дар замони ҳукумати Тоҳир ибни Ҳусайн намояндагони хонадони Сомонӣ ба ҳукумати вилояти Хуросону Мовароуннаҳр бештар ҷалб шуданд.

Бо дарназардошти ҳадамоти арзишманди дудмони Тоҳириён дар таърихи миллати тоҷик 26 апрели соли 2022 ба ибтиқори Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ҳамоиши илмии ҷумҳуриявие зери унвони «Тоҳириён ва истиқлоли Хуросони Бузург» ба ифтихори 1200-солагии таъсиси давлати Тоҳириён дар шаҳри Душанбе доир гашт.

Дар ин китоб маҷмуи суханронӣҳои ироашуда, дар ин

ҳамоиши илмӣ шомил гардидаанд. Муаллифон талош кардаанд то ҷойгоҳи равшане аз мавқеи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии дудмони Тоҳириёнро мушаххас сохта, нақши онон дар таъсиси ҳукуматҳои маҳаллиро муайян намоянд.

Масоили чи гуна ба қудрати сиёсӣ расидани Тоҳириён дар Хуросони Бузург, иқдомот ва амалкардҳои амирони Тоҳирӣ, ба вижа Тоҳир ибни Ҳусайн ва Абдуллоҳ ибни Тоҳир аз ҷиҳати мухталиф мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифта, муносиботи Тоҳириён бо дастгоҳи хилофат ва фарозу нишебҳои бархоста аз ин муносибот, шеваи ҳукумат ва созмони идории онон, сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар қаламрави Тоҳириён, нақши Тоҳириён дар эҳёи фарҳанги аҷдодӣ, инчунин сатҳи омӯзиши таърихи Тоҳириён дар таърихнигории миллӣ аз мабоҳиси калидии мақолоти ин маҷмӯа махсуб мешаванд.

Аммо боз ҳам иқдор бояд шуд, ки таърихи ин аҳди миллати тоҷик ба сурати густурда ва фарогир дар пажӯ-ҳишҳои муҳаққиқон инъикоси худро наёфтааст. Ба яқин баргузории ҳамоиши илмӣ «Тоҳириён ва истиқлоли Хуросони Бузург» ва нашри ин маҷмуаи мақолот аз иқдомоти нахустин ва муассир дар ростии омӯзиши таърихи давлати Тоҳириён ба ҳисоб меравад.

Ҷамза Камол

ТОҲИРИЁН - ИБТИДОИ ЭҲЁИ ДАВЛАТДОРӢ ВА ФАРҲАНГУ ТАМАДДУНИ ОРИЁӢ

Убайдулло Насрулло Каримзода,
д.и.т., профессор, директори Институти таърих, бостоншиносӣ
ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Сарзамини аҷдодии тоҷикон дар тӯли таърихи худ борҳо аз тарафи аҷнабиён гирифтори забту тасхир шудааст, вале ҷаҳор маротиба истилои бегонагон боиси ба миён омадани хатари аз даст рафтани асолати наҷодӣ ва хувияти миллии гардидааст. Яке аз онҳо хуручи Искандар, шикасти Доро ва суқути давлати Ҳахоманишҳо, дигаре фатҳи Эрону Хуросон аз ҷониби арабҳо, сеюм лашкаркашии муғул ва ҷаҳорум истилои саҳронишинони Дашти Қипчоқ мебошад.

Дар маъхазҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ доир ба оқибати истилои арабҳо ва ҳамроҳ кардани ин сарзамин ба хилофати араб андешаҳои гуногун ҷой доранд. Академик Бобочон Ғафуров таъкид менамояд, ки дар ин масъала «набояд ба ифроту тафрит роҳ дод» [1, 429]. Ба андешаи ӯ «аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна (асосан Мовароуннаҳру Хуросон – Н.У.), қабл аз ҳама, ҷанги ғосибонае ба манфиати табақаи ҳукмрони араб буда, ба сари мардумони мутеъ мусибат ва маҳрумиятҳои зиёде» овард [1, 430].

Андешаҳои пажӯҳандагонро доир ба истилои араб ва оқибатҳои он метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд. Ба гурӯҳи аввал муҳаққиқоне шомиланд, ки истилои арабро ғосибонаю бунёдсӯз ҳисобида, оқибати онро ба мардумону кишварҳои мутеъшуда зарбаи ҳалокатовар, боиси харобию таназзули иқтисодиёт, иҷтимоиёт ва фарҳанги онҳо медонанд. Академик Н.Неъматов вобаста ба аҳволи Варазрӯду Хуросон илова менамояд, ки дар ин қаламрав «ҷисман маҳв сохтани ходимони илм ва сарватҳои маданияи Хоразм, пурра ё қисман ба хароба табдил додани шаҳрҳои шукуфони Панҷакент, Бунҷикат, Самарқанд, Пайканд,

Варахша ва музофотҳои калон, ғорат кардани маъбадҳои тоисломӣ ва масканҳои тичоратии Осиёи Миёна, тохту-тозҳои беохир ба воҳаҳои зироатии мамлакат ва ваҳшиёна куштани сокинони деҳоту шаҳрҳо, истисмори саҳт, хирочу маҷбуриятҳои вазнин» [2, 8] бештар ба назар мерасанд. Ҷамзамон, тасаллути араб ва ислом дар низоми иҷтимоӣ ва мақоми афроди чома дигаргуниҳои зиёде ворид намуд. Пеш аз ҳама, боиси аз байн рафтани силсилаи анъанавии ҳокимони маҳаллӣ - ихшидҳо, афшинҳо, шоҳҳо, худотҳо, мубадон - калонтарин ва бонуфузтарин табақаи ҳукмрони замони тоисломӣ, заминдорони озод - кишри сершумори аҳолии минтақа, расму анъана, дину мазҳабҳои мавҷуда, аз ҷумла, зардуштия, монавия, буддоия, насрония, барҳам задани низоми ташаққулёфтаи омӯзишу парвариш, ваҳшиёна нест намудани осори илму ҳунар, маҳдуд ва тадричан аз байн бурдани гурӯҳи забонҳои шарқиронӣ ва амсоли инҳо гардид [3, 85-318].

Дар гурӯҳи дуҷум он пажӯҳандагон қарор доранд, ки қомилан решаҳои таърихии тамаддуну фарҳанги тоисломии минтақаро инкор намуда, рушд ва пешравии асримиёнагиро ба тасаллути араб ва ворид шудани Хуросони Бузург ба ҳайати хилофати араб алоқаманд медонанд. Яъне, тамаддуну фарҳанги пешрафтаи асримиёнагии минтақаро маҳз маҳсули замони омадани арабҳо ва паҳн шудани дини ислом медонанд. Академик Б. Фафуров таъкид менамояд: «Маданияти халқҳои хилофат ё худ чи навъе ки баъзан истилоҳи нодуруст ба қор бурда, маданияти мусулмонӣ мегӯянд (маданияти араб – тамоман нодуруст), натиҷаи синтези қомеъҳои эҷодии бисёр халқҳо, аз ҷумла, халқҳои Осиёи Миёна мебошад» [1,430]. Ва илова менамояд, ки «ҳар як халқи ба ҳайти хилофат дохилшуда дорои маданияти ба худ хос, инчунин махсусиятҳои мебошад, ки бо таъсири анъанаҳои маданӣ ва омилҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ фароҳам омада, алалхусус аз охири асри IX-X тадричан ба ҷудошавии (дизинтеграция) маданӣ

оварда мерасонад» [1, 431].

Ба ҳамагон маълум аст, ки то тасаллутӣ аъроб мардуми ориёнтабор низоми мукамал ва ташаккулёфтаи давлатдорӣ, фарҳанги моҳиятан пешрафта, маънавиёти дорой усул ва арзишҳои бунёди, ҳувияту асолати рангини гановатмандро соҳиб буд ва дар қиёс бо тасаллутгарон аз лиҳози давлатдорию рушди фарҳанг ба маротиб пешгом буданд. Давлатҳои ориёии Каёниён, Ҳахоманишиён, Ашкониён, Кушониён, Ҳайтолиён ва Сосониён аз зумраи кишварҳои мутамаддин ва пешрафтаи замони худ буданд. Ба ин маънӣ Абдурраҳмон ибни Халдун низ менависад, ки «...куллияи умрону тамаддуни Ироқи Арабро, ки эронӣ ба вучуд оварда буданд, тозиён аз миён бурдаанд ва ба ноҳияи боире мубаддал шудааст» [4, 352]. Фарҳанги пешрафтаи эронӣро хотиррасон намуда, Ибни Халдун таъкид менамояд, ки «эронӣ ба шевае буданд, ки ба улуми ақлӣ ахаммияти азим меоданд ва доираи он улум дар кишвари эшон тавсеа ёфта буд, зеро давлатҳои эшон дар мунтаҳои паҳновариву азамат буд ва ҳам гӯянд, ки ин улум пас аз он, ки Искандар Дороро кушт ва бар кишвари Каёниён галаба ёфт, аз эронӣ ба юнониён расидааст» [5, 974].

Пас аз истилои Искандар низ мардуми ориёӣ тавонистанд аз нав ба рушди илму фарҳанг ва кишвардории худ вусъати тоза бахшанд ва шаҳодати ин ҳамон номаи маълуми Саъд ибни Абиваққос ба Умар ибни Хаттоб, ки дар аксари маъхазҳо, аз ҷумла, «Муқаддимаи Ибни Халдун» оварда шудааст. Ибни Халдун дар тақия ба ин нома менависад, ки «чун кишвари Эрон ба дасти аъроб фатҳ шуд ва кутуби зиёде дар он сарзамин ёфтанд» ва Саъд ибни Абиваққос ба Умар ибни Хаттоб номае навишт ва дастур пурсид, ки бо ин кутуб чи кор бояд кард, дар ҷавоб Умар ибни Хаттоб навишт, «ки онҳоро дар об фуру афканед» [5, 974]. Гарчанде, пайравони гурӯҳи дуҷум амр ба китобсӯзӣ қардани Умарро рад мекунанд, вале маҳз ҳаминро асос намуда, Ибни Халдун менависад: «Ин аст,

ки улуми ақлии эронӣён аз миён рафт ва чизе аз онҳо ба мо нарасид» [5, 974].

«Истилои араб, - менависанд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон,- барои ҳастии ҷисмониву маънавӣ, забон, фарҳанг, расму русум ва оину эътиқодоти ниёғони мо оқибатҳои басо мудҳиш ва гарон ба бор овард» [6, 158] ва «қатлу хунрезии бераҳмонаву саффоконаи арабҳо аз ҷаҷъетарин саҳифаҳои таърихи даврони истило маҳсуб мешавад» [6, 158].

Маъхазҳои ҳатгӣ доир ба бераҳмиҳои гӯшношунид ва кушторҳои беҳадду ҳисоб ҳангоми тасаллут ва солҳои аввали ҳукмронии волиёни хилофат дар Варазрӯду Хуросон маълумоти фаровон медиҳанд. Аз ҷумла, доир ба ғочии Истаҳр ва кушта шудани 40 ҳазор сокини он ва гардон намудани осӣб аз хуни онҳо, ки Ибни Балхӣ дар «Форнома»-и худ менависад, ё аз дасти Ҳачҷоч ибни Юсуф ба куштан ҳукм шудани 120 ҳазор нафар ва зиндонӣ намудани беш аз 50 ҳазор мард ва 30 ҳазор зан, ки Масъудӣ дар «ат-Танбиҳ ва-ал ишроф»-и худ меорад, ё корномаҳои хунини Қутайба ибни Муслим, ки бо золимию хунхорӣ Ҳачҷочро гузашта буд, дар аксари сарчашмаҳо ва таҳқиқотҳо омадааст. Ҳангоми сукути вақолатдорӣ худ Қутайба ибни Муслим ба халифаи нав Сулаймон ибни Абдумалик (715-717), ки бо ӯ муносибати сарде дошт, пайғом фирис-тода, хушдор намуд, ки мардуми вилояти Хуросону Мовароуннаҳр аз зарби шамшери ӯ ислом пазируфтаанд, вагарна ҳафтае нагузашта рӯ ба кеши собиқаи худ меоранд [7,498].

Аммо, новобаста аз фарҳангу тамаддуни пешрафта ва мавҷудияти оину суннати беш аз чордаҳасраи кишвардорӣ, арабҳо тавонистанд ин сарзаминро мутеъ созанд. Сабаби асосии муваффақияти арабҳо, ба андешаи академик Б. Ғафуров, пеш аз ҳама дар парокандагии сиёсии Варазрӯд буд, ки онро истилогарон хеле моҳирона ба манфиати худ истифода намуданд. Волиёни араб аз рӯзи

аввали ба Варазрӯд қадам ниҳодан бо истифода аз тамоми тадбирҳо кӯшиш намуданд, ки ҳокиму ҳокимҷаҳои вилояти чудоғонаи минтақа ба ҳам наоянд ва ба ин муваффақ ҳам гардиданд. Ҳамчунин аз зиддияти мавҷудаи байни туркҳои саҳрогард ва аҳолии бумии минтақа истифода намуда, арабҳо гоҳҳо муваффақ мешуданд, ки онҳоро аз ҳам ҷудо кунанд ва якеро ба муқобили дигаре барангезанд [1,422-423].

Новобаста аз истило ва ҷабру зулми беҳамто арабҳо натавонистанд рӯҳи мубориз ва истиқлолхоҳии аҳолии Варазрӯду Хуросонро комилан бишкананд. Аз ибтидо мардуми ин сарзамин ба арабҳо гардан нафароварда, барои ҳифзи марзу бум ва хонаву дари худ муборизаи беамон мебуданд. Корномаҳои муҳофизони шаҳрҳо, рабату қалъаҳо, шӯришҳои пайдарпай ба мисли хуруҷи Низак, муборизаи истиқлолхоҳонаи фидоӣи Суғду Хатлон, шӯриши Ҷурҷону Табаристон, ошӯби Ғурак ва Карзанҷ, исёни Деваштич ва амсоли инҳо аз муқовимати шадиди аҳли Хуросони Бузург гувоҳӣ медиҳанд.

Рӯҳияи бадбинона нисбат ба ҳокимияти арабҳо, махсусан халифаҳои Умавий, усули идораи онҳо на танҳо ба халқҳои мутеъ, ашрофу заминдорони маҳаллӣ, ки аз мақом дар ҷомеа ва ҳуқуқҳои сиёсии худ маҳрум шуда буданд, инчунин ба худи арабҳо низ маъқул набуд. Муборизаи шадидро ба муқобили Умавиён гурӯҳҳои гуногун, аз ҷумла, хориҷҳо ва хонадони Аббосӣ, яъне хонадони паёмбар шурӯъ намуданд. Дар ҳамин давра ҷараёни шуубия «ҳамчун наҳзати ватанхоҳии эронӣ дар давраи хилофати Умавий, ки ғолибан сиёсати афзалияти арабҳоро бар дигар халқу миллатҳои ғайриараб пуштибонӣ ва ташвиқ мекард, ба миён омадааст» [7, 549]. Ба гуфтаи Муртазо Мутаҳҳарӣ «шикасти низомӣ шикасти ниҳой нест, шикасти ниҳой шикасти милливу фарҳангӣ аст» [8, 347]. Ҷараёни шуубия пеш аз ҳама уламои эронинаҷдро, ки нисбат ба арабҳо тамаддуни куҳану мутаракқӣ доштанд, ба шӯр

оварда, сабаби падида омадани оҳангҳои эътирозӣ, андешаҳои афзалиятҷӯӣ ва тараннуми дастовардҳои гузашта дар илму фарҳанг гардид. «Наҳзати шуубия, - менависанд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, - дар миёни эронӣён, баҳусус мардумони Хуросону Мовароуннаҳр дар қарни дуюми ҳиҷрӣ ба ҳадди шиддат расида, ҳисси кинатсӯзӣ ва интиқомҷӯиро барангехт, ки ба тақозои вақт гоҳе дар шакли ошкоро ва гоҳе пинҳонӣ зоҳир мешуд» [7, 556]. Калонтарин наҳзати ошкорои зиддиарабӣ ин наҳзати Абумуслими Хуросонӣ ва шӯриши Муқаннаъ буд, ки ҳарду қадами ҷиддие дар роҳи истиқлолхоҳӣ ва поягузори давлатдории миллӣ буданд. Шӯришҳои дигари мардумӣ, аз ҷумла, бо сарвари Шайх ибни Шайх, Синбоди Муғ, ошӯби ровандиён, шӯриши Устоз Сис ва дар охир қиёми Рофеъ ибни Лайс ба пояи ҳукуматдории арабҳо зарбаи ҷоннок заданд.

Ба андешаи муҳаққиқон маҳз ҳамин шӯришҳои пайдарпайи мардумӣ, махсусан аҳолии Хуросони Бузург халифаҳои арабро ба хулосае овард, ки танҳо бо зӯрии аслиха ин мардумро наметавон саришта ва мулкҳои шарқиро идора намуд. Ба андешаи Б. Ғафуров идораи ин сарзамин ба арабҳо танҳо ҳамон вақт мумкин мешуд, ки аён ва ашрофи маҳаллиро ҳарчӣ бештар ба қорҳои давлатию идорӣ ҷалб намоянд [1,442-443]. Ҳамин тавр ҳам шуд ва ин қор аз замони ҳукмронии халифа Абубаъфар ал-Мансур (754-775) ибтидо гирифта, дар давраи халифаҳо Маҳдӣ (775-785) ва Ҳорунаррашид (786-809) аллақай сарвариҳои вилоёти гуногуни Хуросону Варазрӯдро намояндагони хонадонҳои маҳаллӣ ба зимма доштанд. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ шумораи чунин хонадонҳо дар Хуросону Варазрӯд беш аз 30 буда, бо номҳои Бармакиён, Саҳлиён, Ковусиён, Мӯсоиҳо, Навбахтиҳо, Қишриён, Абусалимиҳо, Баниҷӯриён, Чағониён, Тоҳириён, Саффо-риён ва Сомониён ёд мешаванд, ки онҳо «дар ниҳоди хилофати ислом сабзида, решаҳои таърихиву фарҳангии

ниёгонашонро эҳё карданд ва барҷо доштанд» [7, 599].

Аммо ҷанбаи дигарро низ ҳамеша бояд мавриди назар дошт, ки собиқа ва фарҳанги кишвардории арабҳо тӯлонӣ ва ба ҳадди зарурӣ мукамал набуд. Ибни Халдун таъкид бар он мекунад, ки «... сиришти араб ба кулӣ аз сиёсати кишвардорӣ дур аст» ва арабҳо «ҳар гоҳ ба миллате ғолиб оянд, ягона ҳадафи эшон аз кишвардорӣ ин аст, ки аз роҳи рабудани амволи мардум мунтафеъ шаванд ва ба ҷуз ин манзур дигар умурро монанди қонунгузорӣ ва амру наҳӣ дар миёни мардум фурӯ мегузоранд» [4, 354]. Ба андешаи ҳамин мутафаккир давлати Умавиён дар ҷангҳои идораи вилояти шаҳрҳои фақат ба ричоли араб иттиқо доштанд ва аз онҳо ёрӣ меҷустанд, Аббосиён низ «дар оғози қор ба мардони араб муттақӣ буданд». Вале, таъкид менамояд ӯ, «ҳамин ки давлат ба марҳалаи худкомагӣ (фармонравии мустабидона) расид ва араб аз дастандозӣ ба фармонравии вилоят мамнӯъ шуд, вазорат ба ақвоми ғайри араб ва намакпарвардагонӣ баргузида ихтисос ёфт, монанди Бармакиён ва хонадони Саҳл ибни Навбахт ва хонадони Тоҳириён ва сипас хонадони Бӯйя..» [4, 410]. Олими шинохта Забехуллои Сафо низ навиштааст, ки «тозиён ҳангоми тасаллут бар мамолики исломӣ, аз он ки аз румузи ташкилотӣ иттилоо надоштанд, ноғузир давовини маҳаллиро бо мутасаддиёни онҳо ва забону дафтаре, ки мутадовил буд, бар ҷой ниҳоданд» [9, 50].

Ҳамин тариқ, мардуми эронзамин бо муборизаву муқовимати шадид, тақия ба фарҳанги ҷандинҳазорсолаи тоҷиломӣ, наҳзати фикрию илмию адабӣ тадриҷан аз ибтидои давраи ҳукмронии Аббосиён ричоли идораи кишвар, илм, адаб, фарҳанг ва ҳатто динро ба дасти хеш гирифтанд. Ба андешаи баъзе муҳаққиқон хилофати Аббосиён дар асл хилофати аҳли Хуросон буд, зеро аввалан онҳоро хуросониён ба сари қудрат оварданд ва сипас оҳиста-оҳиста дар риштаҳои идории он ҷой гирифта, дар таъмири равию мазҳабҳои исломӣ ҳам муассир буданд ва

ҳатто пойтахти хилофатро аз Ироқи Араб (Шом) ба Ироқи Аҷам (Бағдод) интиқол доданд [10, 7]. Вазъи он замонаро таҳлил намуда, олими шинохта Саид Нафисӣ менависад: «Дар он рӯзҳои мардию диловарӣ ва дар он паҳнои майдони килку шамшер дабиру сароянда бо сардору солор яксон буд» [11, 20].

Ҳар яке аз хонадонҳо маҳаллӣ, ки ба дастгоҳи идороти хилофат ҷалб гардиданд, на танҳо дар ташаккули ҳукумати Абосиён ва густариши он хидмати бесобиқа кардаанд, балки дар дар эҳёи ойину суннатҳои давлатдорӣ аҷдодӣ, тамаддун ва расму таомули ориёӣ низ нақши бориз гузоштаанд. Вале дар байни хонадонҳои маҳаллии нуфузи сиёсӣ пайдо намуда, Оли Тоҳир, ки ба сари қудрат омадани онҳоро имрӯз 1200 сол мешавад, мақоми алоҳида дорад. Зеро, тибқи маълумоти маъхазҳои таърихӣ ва таҳқиқоти муаррихону фарҳангшиносони шинохта маҳз ҳамин хонадон нахустин пояҳои давлатдорӣ миллии тоҷиконро гузоштааст. Шиблии Нӯъмонӣ менависад: «Дар қарни сеуми ҳичрӣ офтоби иқболи давлати Аббосӣ рӯ ба ҳазиз ниҳод, иёлоти муҳим таҷзия шуда, ҳукумоти ҷадидае рӯи қор омаданд ва аввалхонадоне, ки таъсис гардид, хонадони Тоҳирӣ будааст, ки ба Тоҳирӣ Зуляминайн - яке аз сардорони номии Маъмун мансуб мебошад. Хонадони мазбур муддати 54 сол ҳукумат намудааст» [12, 43].

Аввалан, маҳз аз соли 821, аз он замоне ки Тоҳир ибни Ҳусайн волии Хуросон таъйин шуд, то ибтидои асри XI ҳукмронии тамоми Хуросону Варазрӯд ба дасти тоҷикон гузашт. Сониян, ба дасти Тоҳирӣ гузаштани Хуросони Бузург пас аз ғалабаи Абумуслим дуҷумин пирузии тоҷикон дар таърихи пас аз истилои араб буд [10,8]. Устод Саид Нафисӣ низ таъкид менамояд: «Ба соли 205 (821 милодӣ) Зуляминайн Тоҳир ибни Ҳусайн вилояти Хуросон ёфт. Ва ин муқаддимаи истиқлоли Хуросон ва таҷзияи он аз хулафои Аббосӣ буд» [11,147].

Фредерик Старр таъкид ба он мекунад, ки «дар андешаи қудрате, ки Хуросон метавонист ба муқобили хилофат истифода барад, Маъмун дарк кард, ки ӯ бояд аҳдномае бандад, ки бо он ба ин минтақа дараҷаи баланди худидоракунӣ, дар ивази пардохти бочу хироч ба Бағдод диҳад», зеро «чизе камтар аз худмухторият кунад, тамоми Осиёи Марказӣ бори дигар ба шӯриш хоҳад бархест» [13, 235-236]. Ва маҳз барои ҳамин халифа Маъмун на танҳо худмухторият дод, балки марзи Хуросонро тавассути ба он ҳамроҳ кардани қариб тамоми Осиёи Марказӣ васеъ карда, аввал Марв ва баъдан Нишопурро пойтахти ин то андозае ин давлати нав муайян кард. Халифа Маъмун роҳбарии ин «давлат дар дохили давлат»-ро ба фарди абарқудрат, ки ӯро пешвоёни маҳаллӣ хоҳанд пазируфт, ба сипаҳсолоре, ки ӯро ба сари қудрати хилофат овард, супорид. Дар натиҷа Тоҳир ҳамчун ҳокими Хуросон дуоимин, абарқудраттарин шахс дар тамоми хилофат гардид [13, 235-236].

Тоҳир истиқлолиятро соли 822 тавассути бардоштани номи халифа аз хутбаи намози рӯзи ҷумъа ва сиккаҳои мучалло эълон намуд. Ин ҳодисае буд, ки се насл баъди тасаллути аъроб ва ислом Хуросони Бузург бори дигар мухторияташро ба даст овард, вале пардохти бочу хирочро ба Бағдод давом медод. Пас аз марги нобахангоми Тоҳир халифа Маъмун ба ҷуз таъйин намудани писари ӯ ҳамчун ҷойнишин чорае надошт. Ин амал кафолати баъд аз ин меросӣ будани ҳокимияти Хуросонро дошт ва ҳамзамон пирӯзии хуросониҳоро боз ҳам мустаҳкамтар намуд. Албатта, дар ҷавоб ба ин ворисони Тоҳир на танҳо хилофатро эътироф мекарданд, балки ба он мадад мерасониданд, бочу хироч мепардохтанд, инъомҳо мефиристонданд.

Тоҳириён дар давраи салтанати худ на танҳо барои ташкили ҳукумати мутамаркази қавӣ кӯшиш намуданд, балки барои ба тартиб андохтани умури зироат низ тад-

бирҳои қатъӣ андешида, наҳр ва каналҳои зиёде сохтанд ва бо супориши Абдуллоҳ ибни Тоҳир доир ба истифода ва танзими об китобе мураттаб намуданд, ки беш аз дусад сол ҳамчун дастурамал хидмат намуд [1,444]. Дар партави тадбирҳои, ки ду намояндаи ин хонадон Абдуллоҳ (828-844) ва Муҳаммад (844-862) дар танзими умури иқтисодиву иҷтимоӣ ва интишори илму маърифат анҷом доданд, давлати Тоҳириён аз қудрат ва нуфузи бештаре бархурдор гардид. Амирони ин хонадон бо дарки саҳеҳи пирӯзии бебозгашти ислом ба истехкоми пояҳои давлатдорӣ худ дар заминаи дини муҳаммадӣ иқдом намуданд [9, 8].

Пуштибонии Тоҳириён аз илму фарҳанг низ дар ағлаби маъхазҳои таърихӣ ба қайд омадааст. Онҳо бо доштани таваҷҷуҳ ба забону адабиёти араб дар тарвиҷи суннатҳои фарҳангии ниёғони хеш низ кӯшишҳои натиҷаманде ба харҷ додаанд. Маҳз дар замони ҳокимияти Тоҳириён Нишопур ба маркази калонтарини илму адаб табдил ёфта, донишмандонро аз дуру наздик ба худ ҷалб намуд ва ба ин васила раванди «бозгашти» илму адаби мардуми ориёитаборро ба зодбуми аслии хеш ибтидо гузошт. «Умуман, - таъкид менамояд академик Б. Ғафуров, - замони ҳукмронии Абдуллоҳ ва Тоҳирро метавон оғози эҳёи маданияти маҳаллӣ номид» [1,446].

Ҷарчанд доир ба бетаваҷҷуҳии Тоҳириён ба кутуби забони форсӣ-тоҷикӣ Муҳаммади Авфии Бухорӣ дар «Лубобу-л-албоб» ва Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкирату-ш-шуаро»-и худ менависанд, аммо сарчашмаҳои дигар ба мисли «ал-Феҳрист»-и Ибни Надим, «ал-Ағонӣ»-и Абулфараҷи Исфahонӣ алоқамандии Абдуллоҳ ибни Тоҳирро ба илму дониш, шеърӯ мусиқӣ ва китобу китобдорӣ таъкид менамоянд [6,202]. Шиблии Нуъмонӣ менависад, ки «бо вучуде, ки хонадони мазбур чандон ошно ба забони форсӣ набуд» дар он замон шуарои зиёде пайдо шуданд. Аз ҷумла, аз шуарои замони Тоҳирӣ ӯ Ҳанзалаи Бодғисӣ, Маҳмуди Варроқ, Фирӯзи Машриқиро номбар

намуда, поре аз шерҳои онҳоро меоварад [12, 43-44].

Ҳамин тариқ, нақши ин хонавода дар таърихи халқи тоҷик ва умуман, Хуросони Бузург хеле барҷаста буда, барои таъсиси давлатҳои минбаъдаи миллии роҳи васеъ кушод ва ҳатто қавонину дастури давлатдориро низ тартиб доданд. Аҳли ин ховода ҳама таҳсилдида, маърифатдӯст ва соҳибфарҳанг буданд ва дар баробари пуштибонии дини ислом ва забони арабии барои дастгирии ҳувиёти миллии ва забону фарҳанги маҳаллии низ кӯшиши зиёде ба харҷ доданд. Маҳз дар замони давлатдории Тоҳириён забони дарӣ бо истифода аз расмулхати нави арабии мақоми шоиста пайдо кард [7, 636-637].

АДАБИЁТ:

1. Фафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Душанбе: «Ирфон», 1998.

2. Неъматов Н. Давлати Сомониён: тоҷикон дар асрҳои IX-X. Душанбе: «Ирфон», 1989.

3. История таджикского народа. Том II. Эпоха формирования таджикского народа. Под ред. ак. Н.Н. Негматова. Душанбе, 1999.

4. Абдурахмон ибни Халдун. Муқаддимаи Ибни Халдун (мутарҷим аз арабии ба форсии Муҳаммад Парвини Гунободӣ). Ҷилди 1. Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2019.

5. Абдурахмон ибни Халдун. Муқаддимаи Ибни Халдун. Ҷилди 2. Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2019.

6. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Душанбе: «Эр-граф», 2016.

7. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор китоб. Душанбе: «Ирфон», 2009.

8. Мутаҳҳарӣ Муртазо. Хадамоти мутақобилаи Ислом ва Эрон. Душанбе, 2007.

9. Салимӣ Носирҷон. Адабиёти давраи Сомониён (наср). Душанбе, 2021.

10. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX-XIV (Пораҳо аз «Равзату-с-сафо» ва дигар кутуб). Мураттиб ва муҳаққиқ Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ. Душанбе: Амри илм, 1999.

11. Саид Нафисӣ. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ. Душанбе, 2008.

12. Шиблии Нуъмонӣ. Шеър-ул-Аҷам. Ҷилди аввал ва дувум. Душанбе: ДДОТ, 2016.

13. Фредерик С. Старр. Маърифати гумшуда. Асри тиллоии Осиёи Марказӣ аз истилои араб то Темурланг. Душанбе: «ЭР-граф», 2016.

ТАЪРИХНИГОРИИ ДАВЛАТИ ТОҶИРИЁН

**Ҳайдаршо ПИРУМШО,
доктори илмҳои таърих, профессор
Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ
ба номи А. Дониш**

Ба ҳамаи бедодгариҳои замони ҳукмронии хилофати араб нигоҳ накарда, вобаста ба талаботи рушди муносибатҳои феодалӣ дар Осиёи Миёна, дар асоси ҳар чӣ бештар авҷ гирифтани муборизаи озодихоҳӣ барои пайдоиши давлатҳои мустақилу муттамарказ заминаи воқеӣ пайдо мешуд. Ин тавр сурат гирифтани авзои сиёсӣ ба маъмурони араб ҳар чӣ бештар аён мегашт ва онҳоро ба ҳулосае меовард, ки бо роҳи зулму ситам дигар аҳолии маҳаллиро дар тобеияти худ нигоҳ дошта наметавонанд. Аз ин рӯ, ба қароре омаданд, ки ҳар чӣ бештар намояндагони аҳолии маҳаллиро ба маҷрои идоракунии маъмуриӣ ҷалб намоянд.

Шинохти ин заруратро ҳанӯз халифа Абучаъфар ал-Мансур (754-775) эҳсос мекард. Дар замони хилофати ворисони ӯ Маҳдӣ (775-785) ва Ҳорунаррашид (786-809) вобаста ба афзоиши нуфузи ашрофи маҳаллӣ, ин воқеият дар фаъолияти сиёсӣ ҳарбии ҳокимияти марказии хилофат то рафт бештар ҷой мегирифт. Чунин равандро шинохти манзалати Бармакиҳо возеҳ нишон медиҳад. Ба намояндаи ин хонадон Фазл ибни Яҳё во гузоштани мансаби волигии Хуросон, солҳои 794-795 низ на аз самимияти холисона, балки аз талаботи воқеии замон бармеомад.

Суръат гирифтани иқтисодии ҳарбӣ ва дар ин замина то рафт бештар гардидани ҳавфи аз итоати хилофат баровардани Хуросон, халифа Ҳорунаррашидро ба ҳулосае овард, ки ин раванди яқинан барояш ҳавфноки ҷудоихоҳиро боздорад. Маҳз ҳамин ҳарос буд, ки бо фармони ӯ тамоми намояндагони хонадони Бармакӣ зери таъқиб қарор ёфта, яке аз шахсиятҳои маъруфи ин хонадон Чаъфари Бармакӣ ибтидои соли 803 ба қатл мерасад ва

дигар намояндагони он дар маҳбаси халифаи Аббосӣ бо хазор ранчу азоб зиндагиро падруд мегӯянд.

Вале ин воқеияти ҷараёнгирифтаи таърихии замонро танҳо бо роҳи зӯрӣ боздоштан номумкин буд. Ба арсаи сиёсӣ баромадани дигар ашрофзодагон аз тоҷикони маҳаллӣ – Тоҳириён, ҷиддан суръат гирифтани чунин амалро собит намуд. Намояндагони ин авлод¹, Розик (дар баъзе маъхазҳо бо номи Зурайқ омадаст) ва фарзандони ӯ Мусъаб, Ҳусайн, Тоҳир, ки охири асри VIII – ибтидои асри IX дар вилояти Ҳирот хизматгузории маъмурӣ доштанд, то рафт бештар эътибор пайдо мекарданд. Тоҳир тавонист дар паҳш кардани шӯришҳо бар зидди хилофат корнамоӣ нишон диҳад ва бо ин васила ба дараҷаи фармондеҳии лашкари волии Хуросон – халифаи оянда Маъмун, расад. Шикастани муқобилияти бародари Маъмун Амин, ки соҳибтаҳти хилофат буд, соли 813 барои ба зинаҳои баланди маъмурӣ соҳиб шудани Тоҳир имконияти васеъ фароҳам овард.

Доир ба сиёсати хилофат дар Мовароуннаҳру Хуросон ва раванди ба сари қудрат омадани Тоҳириён дар осори таърихиву адабии асрҳои IX-XI, ки қимати ниҳоят баланди сарчашмавиرو соҳибанд, маълумоти зиёде ҷой дорад. Аз ҷумла, доир ба хизматгузории Тоҳириён ба хилофат, алаҳусус корнамоиҳои ҷарбиву ба ин васила баланд шудани нуфузи сиёсии Тоҳир ибни Ҳусайн, писари ӯ Талҳа дар назди халифа Маъмун (813-833) ва фаъолияти дигар намояндагони ин сулола дар «Таърихи Яъқубӣ» – нахустин китоби муқаммалу фарогири таърихи умумӣ дар олами ислом, ки аз тарафи Аҳмад ибни Исҳоқи Яъқубӣ (ваф. дар ҳудуди солҳои 897-900) таълиф шудааст, хеле ҷолиб ибикос меёбад. Муаллиф, ки худ дар хизмати Тоҳириён қарор дошт, пас аз сукути ҳукумати ин сулола

---

¹ Доир ба насабномаи (шачара) Тоҳириён пурратар ниг.: Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои IX-XV. Мураттиб ва муҳаққиқ Н. Амиршоҳӣ. -Душанбе: «Амри илм», 1999. -С. 133.

(соли 873), ба Ҳиндустон муҳочират намудааст. Дар асари номбурда, доир ба раванди воқеаҳои марбут ба замони Тоҳириён маълумоти нисбатан муфассал овардааст. Ӯ, аз ҷумла насабномаи Тоҳирро чун Тоҳир ибни Ҳусайн Мусъ-аби Бушанҷӣ овардааст, ки ишораест аз Бушанҷ (дар манбаи таърихӣ Фушанҷ, Пушанҷ низ омадааст) зодгоҳи авлодии Тоҳириён. Халифа Маъмун ба ӯ ҳукумати шаҳристони Бушанҷи Ҳиротро додааст [1,452]. Яъқубӣ аз хусуси корнамоиҳои ҷангии Тоҳир ибни Ҳусайн, ки дар-воқеъ сарлашқари боистеъдод буди қариб беист аз тарафи халифа ба муҳорибаҳо сафарбар мешуд ва подоши ин хизмат таъйин шудани ӯ ба сифати волии (ҳоким) вилоятҳои бонфузи қаламрави хилофат, аз ҷумла, Алҷазира, Сурия, Ироқ ва Хуросон буд, дар китоб маълумоти нисбатан муфассал ворид намудааст [1,452-477]. Муаллиф иқрори хастагии Тоҳирро аз ин юришҳои бардавоми ҳарбӣ аз забони худӣ ӯ чунин овардааст: «Амир ал-муъминин дар бораи ман инсоф надод» [1,463].

Табиист, ки Яъқубӣ аз кӯшиши рӯирости истиклолиятҳои Тоҳир, ки шояд дар он замон возеҳан сарфаҳм рафтан наметавонист, ишорае наовардаст. Вале маълумоти аз захр дода куштани он, мантиқан ҷанбаи сиёсии ин амалро пинҳон дошта наметавонад. Сабаби марги фочиабори Тоҳирро Яъқубӣ чунин нишон додааст: «Ҳабаргузори Хуросон навишта ва гузориш дод, ки Тоҳир ибни Ҳусайн дар рӯзи ҷумъа минбар рафта ва барои мардум хутба хонда ва барои амир ал-муъминин дуо накардааст». Муаллиф, пас аз ин захр дода куштани Тоҳирро равшан қайд намудааст [1,477].

Доир ба ҳукумати Тоҳириён бо гузашти қариб ним асри баъди Яъқубӣ дар асари машҳури Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ «Таъриху-р-русули ва-л-мулук» маълумоти зиёде оварда шудааст [9,4766-5009]. Тахмин меравад, ки Табарӣ бо китоби Масъуди шиносӣ доштааст.

Дар маҷмуъ аз маълумоти Табарӣ бармеояд, ки баъди

пурра ба даст овардани ҳокимият, халифа Маъмун (813-833) подоши хизмат Тоҳир ибни Хусайнро (775-822) ба вазифаи ниҳоят муҳими маъмурӣ: волии ал-Ҷазира, Сурия ва Ироқ таъйин намуд ва баъдан ба ӯ мансаби баландтар, - волии Хуросонро раво донист. Дар «Таърихи Табарӣ» аз ин қарори Маъмун чунин ёд шудааст: «Маъмун дар ин сол ҳама вилоятҳоро аз Мадина-и-с-салом то ақсои Машрик ба Тоҳир ибни Хусайн супурд, пеш аз он Ҷазира ва ниғаҳбонӣ ва ду самти Бағдод ва кумакҳои (муовини) Саводро ба ӯ дода буд. Ва Тоҳир ба кори мардум нишаст» [9,4866]. Табарӣ сабаби додани вилоятҳои Хуросону Машрикро аз ҷониби халифа Маъмун ба Тоҳир ба подоши хизматҳояш дар ба ҷо овардани хизмату ҳифзи қаламрави хилофат аз қувваҳои ҷудоихоҳ медонист. Вале ҳамаи ин сипосгузори халифа нияти озодихоҳии ӯро суғуст карда натавонист.

Баъди чанде дар пойтахти Хуросон - Марв дар пеш бурдани фаъолияти маъмурӣ дар ниҳоди Тоҳир ибни Хусайн ҳар чӣ бештар майли озодихоҳӣ қувват мегирифт. Дар баъзе аз маъхазҳо заҳр дода, куштани ӯ ишора ёфтааст. Маълум аст, ки соли 822 дар хутбаи намози ҷумъа Тоҳир номи халифа Маъмунро, ки рамзи итоати бечуну чаро ба хилофатро дошт, зикр накард. Ин худ маънои даъват барои мустақилиятро дошт. Шояд ҳамин боис гардид, ки ӯро заҳр дода, куштанд.

Табарӣ ба заҳр дода, куштани Тоҳир ишора накарда бошад ҳам, ба ривояти барояш дастрас така карда, навиштааст: «Вафоти Зуляминайн¹ аз табу ҳарорате буд, ки дучори он шуд ва ӯро дар бистараш мурда ёфтанд. Вақте ки дар он мурда буд, надонистанд ва ҳеҷ кас аз ходимони вай аз вақти вафоташ хабар нашуда буд. Ходимро аз

---

¹Зуляминайн ва Соҳиби ҳаблу-д-дин лақабе буд, ки халифа Маъмун барои хизматҳои бузурги ҳарбӣ дар кори ҳифзи амнияти хилофат ба Тоҳир ибни Хусайн дода буд. Ниг. Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. -Китоби 7. -С. 4796-4797.

хабари вай пурсиданд ва аз охирин хабаре, ки дар бораи вай доништа буд, ки гуфт: шунидамаш, ки бо порсӣ сухан мегуфт, ки чунин буд: «Дар марг низ мардӣ вояз¹!» [9,4983-4984].

Табарӣ аз хусуси дар хутбаи намози чумъа нарафтани зикри номи халифaro аз забони шоҳид – амалдори Хуросон Кулсум ибни Собит ба тариқи зайл овардааст: «Ман омили бариди Хуросон будам. Ба рӯзи чумъа ҷое нишастам, зери минбар буд. Соли дувисту ҳафтум, ду сол пас аз вилоятдории Тоҳир ибни Ҳусайн, дар маросими чумъа ҳузур ёфтам. Тоҳир ба минбар рафт ва суханронӣ кард, аммо чун ба ёди халифа расид, аз дуо гуфтани вай худдорӣ кард» [9,4984]. Ин аз эҳтимоли ғолиби заҳр дода куштани Тоҳир ибни Ҳусайн гувоҳӣ медиҳад.

Дар «Синий мулуку-л-арз ва-л-анбиё»-и Ҳамзаи Исфahонӣ (884-971) ба дараҷаи соҳибтахтӣ расидани Тоҳир ба тариқи зайл омадааст: «Чун Маъмун ба соли 204 (819-820) ба Бағдод расид, ба ислоҳи умур ҳиммат гумошт. Дар соли 205 (820-821), ки маблағи бештаре аз сол гузашта буд, Маъмун ба кори Хуросон пардохт ва Тоҳир ибни Ҳусайнро, ки шуртагии Бағдодро ба уҳда дошт, ба ҳамаи навоҳии воқеъ дар миёнаи Бағдод то дуртарин ноҳияи шарқ, ки иборат аз Хуросон, Систон, Кирмон, Қумис, Табаристон, Рӯён, Данбованд ва Рай буд, аморат дод. Ва ҳукумати ҳамаи ин сарзаминҳоро дар рамазони муборак аз соли 205 (11 мартӣ 821) ба номи ӯ бастанд. Вай нахуст Талҳа ибни Тоҳирро ба сӯи Марв равона кард ва худ дар моҳи зулҳиҷҷаи соли мазкур (май-июни 821) пас аз рӯзи қурбон бад-он ҷо раҳсипор шуд ва дар соли 206 (821) ба Марв расид, як солу чанд моҳ дар он ҷо бимонд ва саранҷом дар рӯзи шанбе, се рӯз монда аз ҷумодиюлухро аз соли 207 (ноябри 822) даргузашт» [14,121-122]. Чӣ тавре

---

¹«Вояз» ба маънӣ «бояд» аст (Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. – Китоби 7. -С.4983-4984).

мебинем, Ҳамзаи Исфаҳонӣ низ ба захр додани Тоҳир ишора накардааст.

Вале новобаста ба шарҳи мукаммали сабаби даргузашти Тоҳир, ҳақиқати нуфузи сиёсии ӯ голибан эҳсос мешавад. Маҳз ҳамин эътирофи қудрати сиёсии Тоҳириён халифа Маъмунро маҷбур намуд, ки ба ин ҳаросу бадбинии худ нигоҳ накарда, писари Тоҳир – Талҳаро ба сифати ҳокими Хуросон (солҳои 822-828) тасдиқ намояд. Ҷузъиёти ин таъйиноти расмиро Табарӣ чунин шарҳ додааст: «Вақте ки Тоҳир бимурд ва марги вай дар ҷумодиулаввал (сентябр-октябри соли 822) буд, сипоҳиён ба по хостанд ва яке аз хазинаҳои вайро ғорат карданд. Саломи Абраш-хоча (яке аз фармондеҳони сипоҳ – Х. П) ба корашон пардохт ва муқаррарии шашмоҳашон дода шуд. Он гоҳ Маъмун амали Тоҳирро ба Талҳа супурд ба ҷонишинии Абдуллоҳ ибни Тоҳир. Зеро ба гуфтаи инон аз паси марги Тоҳир Маъмун ҳама амали вайро ба Абдуллоҳ дод, ки дар Раққа ба кори набарди Наср ибни Шабас буд. Шомро низ бад-ӯ пайваस्त ва фармони вайро дар бораи Хуросон ва амали падараш барояш фиристод. Абдуллоҳ бародари хешро ба Хуросон фиристод ва Исҳоқ ибни Иброҳимро дар Мадинату-с-салом ноиби хеш кард ва Талҳа ба номи вай ба Маъмун мукотиба дошт» [9,4985-4986].

Аз маълумоти Табарӣ бармеояд, ки бо вучуди Талҳа ба ҷои падараш маншури ҳокимияти Хуросонро расман гирифтанд, идораи ҳукумати Хуросон зери назари Абдуллоҳ қарор дошт, чунки ӯ тавассути хизматҳояш дар назди халифа бештар нуфуз пайдо карда буд.

Раванди ҳукуматдории ҳар яке аз сулолаи Тоҳириён аз Тоҳир ибни Ҳусайн сар карда, то охири намояндаи он – Муҳаммад ибни Тоҳир дар «Таърихи Табарӣ» то андозае муфассал баён ёфтааст. Аз рӯи маълумоти дар ин асар ҷой дошта, Талҳа дар муддати 7 сол ҳокими Хуросон буд. Баъди марги ӯ, соли 830 ҳокимият пурра ба дасти Абдуллоҳ (830-844) гузашт. Ӯ Нишопурро ба ҳайси пойтахт

қарор дод. Ин бародарон ба сиёсати маҳкумкунандаи халифаҳо Маъмун ва сипас Муътасим (833-842) нигоҳ накарда, амалан идораи мустақили давлатро ба даст гирифтанд. Чунин мустақилияти сиёсӣ дар давраи ҳокимияти писари Абдуллоҳ Тоҳири II (844-862), ки бо лақаби Абу-тайиб маъруф буд ва охири намояндаи ин сулола – волии Хуросон Муҳаммад ибни Тоҳир (862-872-873) бараъло ба назар мерасид.

Аз мазмуни маълумоти дар «Таърихи Табарӣ» доир ба намояндагони сулолаи Тоҳириён бармеояд, ки дар нузули давлатдории онҳо на танҳо зиддият бо намояндагони то рафт бештар қувват гирифтаи Саффориён, хосатан Яъқуб ибни Лайс, ки ҳокимияти Систонро пурра ба даст гирифта буд, инчунин зиддияти байни худи хонадони Тоҳириён сабаб шуд.

Шарҳи ин зиддият дар чунин маълумоти Табарӣ оварда возеҳ ба назар мерасад. Аз даргузашти Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ёдовар шуда, муаллиф менависад: «Шаби чаҳордахуми зулкадаи ҳамон сол (13 ноябри 867) моҳ гирифт, ки ҳамаи он маҳв шуд ё бештари он ниҳон шуд. Чунон ки гуфтанд, бо поён ёфтани моҳгирифтагӣ Муҳаммад ибни Абдуллоҳи Тоҳирӣ даргузашт. Бемории вай, ки аз он даргузашт, қурҳаҳое буд (захм, яра. – Ҳ. П.), ки ба гулӯву сараш зад ва ўро кушт. Вақте бимурд, бародараш Убайдуллоҳ ва Тоҳир – писараш дар бораи намоз кардан ба ў низоъ карданд. Оқибат писараш бар ў намоз кард, ки ба тавре гуфтанд, дар ин боб васият карда буд.

Пас аз он миёни Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ – бародари Муҳаммад низоъ даргирифт, то он ҷо, ки ба рӯи ў шамшер кашиданд ва санг андохтанд». Суханро оид ба ин рӯйдод идома дода, Табарӣ қайд кардааст, ки «ғавғоӣну омма ва ғуломон... сардорон низ ҷониби Убайдуллоҳро гирифтанд, ки Муҳаммад ибни Абдуллоҳ вайро ба корҳои хеш ҷонишин карда буд ва дар ин бора васият карда буд ва ба омилони хеш навишта буд» [10,5457].

Ин зиддият дар аҳди охирин намояндаи давлати Тоҳириён – Муҳаммад ибни Тоҳир (862-873) боз бештар шиддат гирифт¹. Табиист, ки ба ин сушт шудани иқтидори сиёсии Тоҳириён халифа ал-Мансур низ ҳавасманд буд. Ҳамаи ин ва то рафт бештар шудани фишори ҳарбии Саффориён билохира ба завол ёфтани давлатдории Тоҳириён ва ба тасарруфи Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ гузаштани Нишопур ва тамоми қаламрави Тоҳириён оварда расонд.

Баъд аз тарафи Яъқуб ибни Лайс забт кардани Фушанҷ, ки зодгоҳи Тоҳириён буд, Яъқуб ба сӯи Нишопур ҳаракат кард. Дар «Таърихи Систон» ин амал чунин шарҳ ёфтааст: «Чун Яъқуб ба дари Нишобур омад, расул фиристод сӯи Муҳаммад ибни Тоҳир, ки: «Ман ба саломи ту хоҳам омад. Абдуллоҳ ибни Муҳаммад [ибни] Тоҳирро гуфт: Омадани ӯву саломи ӯ савоб нест, сипоҳ чамъ кун, то ҳарб кунем. Муҳаммад ибни Тоҳир гуфт: «Мо бо ӯ ҳарб барнаёем ва чун ҳарб кунем, ӯ зафар ёбаду моро ба чон осеб расад»... Муҳаммад ибни Тоҳир ҳама вузаро ва ҳуччобро пеши Яъқуб фиристод ва дигар рӯз худ барнишасту наздики Яъқуб шуд. Чун фуруд омад ва хост, ки бозгардад, Яъқуб фармуд Азиз ибни Абдуллоҳро, ки: «Инонро ҳама маҳбус кун». Азиз ҳамаро боздошт ва бандҳо барниҳод Муҳаммад ибни Тоҳирро ва хавоси ӯро тамоми» [12,172]. Дар ҳамин асар аз рӯзҳои вопасини Муҳаммад ибни Тоҳир чунин ёд шудааст, ки Яъқуб ӯро бо надимону наздиконаш «ба Систон фиристод ба зиндони бузург ба дари масҷиди одина маҳбус карданд. Ва гӯри Муҳаммад ибни Тоҳир андар он зиндон аст, ки беш ба чандин сол он ҷо фармон ёфт. Ва Яъқуб фармон дод, ки ҳам андар он ҳучра, ки фармон [ёфт], ӯро дафн кунанд, ки ӯй он рӯз мурд, ки он ҷо маҳбус гашт» [12,173].

---

¹Доир ба фаъолияти намояндагони сулолаи Тоҳириён муфассалтар ниг: Ҳамзаи Исфаҳонӣ. Синий мулуку-л-арз ва-л-анбиё//Сомониён дар оинаи таърих. Ҷилди дувум (мутуни арабиасл). – С. 121-126.

Сохибтахт будани намояндагони сулолаи Тоҳириён ва заволи ҳукуматдории онҳову ба Яъқуб ибни Лайс гузаштани ҳокимиятро шоире аз шоҳидони вақт чунин ба қалам додааст:

Дар Хуросон 3-оли Мусъабшоҳ,
Тоҳиру Талха буду Абдуллоҳ.
Боз Тоҳири дигар, Муҳаммад он,
К-ӯ ба Яъқуб дод тахту кулоҳ» [5,183].

Омӯзиши маълумоти маъхазҳои замони Тоҳириён ба ҳулосае меорад, ки намояндагони ин хонадон фазои васеи тоҷикнишин – Хуросонро аз номи халифаҳои Аббосӣ идора кунанд ҳам, тобеияти онҳо бештар рамзӣ (номиналӣ) буда, фақат ҳамасола ба хазинаи хилофат интиқол додани маблағи муайян ва дар лаҳзаи зарурӣ ёрии ҳарбӣ расондан маҳдуд мешуд. Амалан Тоҳириён сиёсати мустақилонаи худро пеш мебурданд.

Мустақилияти Тоҳириён дар чунин нишондиҳандаҳо зоҳир мегашт: 1) дар хутбаи намоз ёд накардани номи халифа; 2) на волии халифа балки ҳоким ё подшоҳ эътироф шудани онҳо; 3) пешбурди мустақилонаи сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ. Тоҳириён тавонистанд ба муттамарказшавии сиёсии сарзамини тоҷикон ибтидо гузошта, бо ин васила ба рушди кишоварзӣ, ҳунармандӣ, тичорат, танзими андоз ва ғайра мусоидат намоянд.

Ободкориҳои Тоҳириён дар сарчашмаҳо ёд шудаанд. Бо ишора ба он дар китоби «Давлатдории тоҷикон» омадааст: «Ва эшон (Тоҳириён – Ҳ. П.) ҳама подшоҳони некъэтиқоди ҳунарпарвар буданд». Ва Хуросон дар айёми ҳукумати он табақа дар ниҳояти маъмурӣ ва ободонӣ буд» [5,183].

Бояд қайд кард, ки вобаста ба воқеияти замон Тоҳириён гарчанде барои мустақилият ва ниғадошти анъанаи ба тоҷику форс хос талош дошта бошанд ҳам, аз тарафи дигар барои баланд бардоштани нуфузи дини ислом ва чун такаюғи боэътимоди худ шинохтани рӯҳониён, ки

воситаи муҳими таъмини мутаммарказияти давлатӣ ҳисоб меёфт, кӯшиш намуда, мавқеи дини зардуштиро то рафт бештар танг мекарданд.

Вале набояд боз аз чунин ҳақиқат сарфи назар кард, ки дар ин давра дар Эрон пайравони ойини зардуштӣ аз хифзи дини худ дарак медоданд. Паҳн шудани «Бундаҳишн», «Денкарт» ва мавҷудияти худро нигоҳ доштани чанде дигар аз осори тоисломӣ, барои Тоҳириён, ки муносибати душманонаи хилофати Аббосиро возеҳан эҳсос мекарданд, бетаъсир буда наметавонист. Онҳо дар ин замина истеъдоди давлатдорӣ азалии тоҷиконро ба тафаккури ҳатман мутеи халифат будан муқобил гузошта, санъати давлатсолориро намоиш дода тавонистанд. Дар ин раванд ҳаракати шуубия, ки чунбиши зидди арабӣ ё арабзудой буда, тоҷик – эронпарастиро тарғиб мекард ва ба идеологияи ҳаракати халқии зидди хилофат табдил ёфта буд, низ омили таъсиргузор ҳисоб меёфт¹.

Маълум аст, ки баъди истилои арабҳо забони арабӣ ва дини ислом чун идеологияи ягона ва василаи муттамарказ намудани ҳокимият ҳисоб меёфт. Забони арабӣ аз соли 81 х. (700-701 м.) дар тамоми қаламрави хилофат забони давлативу коргузори расмӣ гардида буд. Рисолаҳои илмӣ ва адабӣ низ ҳатман бояд бо ҳамин забон навишта мешуданд. Вале ин забону фарҳанги анъанавии дар тӯли садсолаҳо ташаккулёфтаи тоҷикро форсро пурра аз байн бурда натавонист.

«Дар ҳаёти таърихию маданӣ ва адабии халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна, - менависад Б. Ғафуров, - нақши нисбатан муҳимро забоне бозидааст, ки дар сарчашмаҳо бо номи «забони порсӣ» ё «забони форсӣ» оварда мешавад. Бо ин забон эҷодиёти даҳанакии халқ, бе шакку шубҳа ҳеч

---

¹Доир ба ҳаракати шуубия ва нақши он дар таърихи халқи тоҷик, ниг.: Бекзода К. Таърихи равшанфикрӣ аз даврони Ҷамшед то замони Фирдавсӣ. Нақши шуубия дар таърихи худшиносии халқи тоҷик. - Душанбе: «Дониш», 2012. - 433 с.

гоҳ (ҳатто дар замони истилои арабҳо ҳам) қатъ насту-
дааст... Шароити ба майдони васеи ҳаёти сиёсӣ ва маданӣ
баромадани забони форсӣ ва барои дар ҳатти арабӣ таҷас-
сум кардани он, пеш аз ҳама дар вилоятҳои шарқии хило-
фат – дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон пайдо шуда
буд. Маҳз дар ҳамин ҷойҳо аввалин давлатдориҳои муста-
қили Тоҳириён (821-873), Саффорӣён (873-903), Сомониён
(875-999) ба вуҷуд омаданд ва аъёну ашрофи феодалии ма-
ҳаллӣ ва доираҳои тарафдори онҳо забони модарии худ,
забони аҳолии маҳаллӣ – забони форсиро ба сифати забо-
ни давлатӣ ва адабӣ пешниҳод карда, бо ҳамин роҳ истиқ-
лолияти сиёсӣ ва маданияи худро дар назди хилофати араб
таъкид ва таъйид менамуданд» [3,504-505; 4,121; 6,156;
7,177; 11,23-27; 5,184; 13,235, 8,332].

Дар «Таърихи Систон», доир ба баланд шудани
нуфузи сиёсӣ то ҳадди давлатдорӣ расидани Тоҳириён
ва нишондиҳандаҳои инқирози он ишораҳои ҷолиб
оварда шудааст.

Аз мантиқи маъхазҳо ва хулосаи муҳаққикон барме-
ояд, ки дар Осиёи Миёна ва Эрон, гарчанде забони арабӣ
воситаи ҳатмии муошироти расмӣ ва илмӣ қабул шуда
бошад ҳам, мавқеи забони тоҷикӣ-форсиро танг карда на-
тавонист. Дар ин ҷода набояд аз хизмати Тоҳириён сарфи
назар кард. Далелҳои дар боло ишораёфта дар мисоли
нигоҳдошти пояҳои устувори забони тоҷикӣ-форсӣ ба он
шаҳодат медиҳанд. Ба ин раванд, чи тавре ишора рафт,
ҳамчунин фаъолияти равияи шуубия, мавҷудияти ҷамъи-
ятҳои зардуштӣ ва дигар таълимоти ғайриисломӣ низ му-
соидат мекард.

Ин воқеияти ҳолро Б. Ғафуров тасдиқ карда, ишора
намудааст: «Тоҳириён ҳамаи инро ба эътибор нагирифта
наметавонистанд, хусусан, ки аз ҷиҳати сиёсат душмани
асосиашон хилофати Аббосӣ буд ва ҳуди онҳо ба ҳамон
вилоятҳои тақия мекарданд, ки аксари аҳолиашон эрони-
забон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳириён ба шоирон,

алалхусус, муътақидони шуубия ичозат меоданд, ки онҳоро бо подшоҳону қаҳрамонони Эрони пеш аз ислом қиёс карда, ситоиш намоянд. Дар дарбори Тоҳириён дар қатори забони арабӣ забони форсӣ ҳам мустаъмал буд. Дар Марв китобхонае вучуд дошт, ки асарҳои ба забони паҳлавӣ навишташуда нигоҳ дошта мешуд» [3,446-447].

Ақидаи олим Б. Фафуровро нисбат ба хизмати Тоҳириён дар нигоҳдошти анъаноти ба мардуми Хуросону Мовароуннаҳр хос, аз ҷумла, забони тоҷикӣ-форсӣ, муаррихи дигари тоҷик Н. Турсунов тақвият дода менависад, ки дар пойтахти Тоҳириён Нишопур қасрҳо, китобхонаҳо, таълимгоҳҳо, корвонсаройҳо сохта шуданд, олимону адибон ҷамъ омаданд. Худи Тоҳириён шеърҳо эҷод карданд, асарҳои илмӣ навиштанд» [13, 232]. Ҷамҷунин аз рӯи эътимоди комили ин муҳаққиқ дар замони Тоҳириён, ба бартарии расмии забони арабӣ нигоҳ накарда, торафт мақоми забони форсӣ тақвият меёфт. Тоҳириён ба аҳли савод, тавачҷуҳи хосса зоҳир мекарданд. Бе сабаб набуд, ки дар ин давра падидаҳои дар вазни арӯз бо забони дари тоҷикӣ шеъронавиҷӣ ба назар мерасид. Масалан, ба ин забон дар ибтидои солҳои 40-уми асри асри IX дар Нишопур рӯбиёти Ҳанзалаи Бодғисӣ маълумият доштанд [13, 232].

Мутаассифона, ин кӯшиши пурра ба даст овардани мустақилият ба Тоҳириён муяссар нагардид. Вазъи сиёсии замон, ҳаракати марказгурез дар Хуросону Мовароуннаҳр, ки худи хилофатро ба таҳлука андохта буд, ҳанӯз барои иҷрои ин амал имкон намерод. Аз тарафи дигар, дар минтақа нуфузи сиёсӣ ҳарбии Саффорӣ то рафт бештар боло гирифта, ҳавфи аз байн бурдани Тоҳириён ҳар чӣ бештар айён мегашт. Билоҳира намояндаи Тоҳириён – Муҳаммад ибни Тоҳир соли 259 ҳ.қ. (873 м.) дар Нишопур ба Яъқуби Саффорӣ асир афтада, бо ҳамин ҳокимияти Тоҳириён аз байн рафт [2, 40].

Аз далелҳои дар боло ишораёфта ҷунин хулоса

бармеояд:

1.Тоҳириёни дар осори муаррихони асримиёнагӣ, таҳқиқоти шарқшиносон доир ба вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросони асри IX ба мавқеи назаррас соҳибанд;

2.Намояндагони ин сулола ба муборизаи озодихоҳии зидди хилофати араб асоси қавӣ гузоштанд, ки онро Саффорӣён бештар тақвият бахшиданд;

3.Маҳз дар давраи ҳукумати Тоҳириён ва Саффорӣён заминаи нисбатан мусоид барои ташкилбӣи давлати Сомониён гузошта шуд;

4.Боиси таассуф аст, ки доир ба давлати Тоҳириён то кунун таҳқиқоти мукамал дар таърихнигории миллӣ рӯи қор наомадаст. Аз ин рӯ, дар маркази диққати муҳаққиқон ҷой гирифтани он, яке аз масъалаҳои муҳими таърихнигории миллӣ ҳисоб меёбад.

АДАБИЁТ:

1.Аҳмад ибни Исоқӣ Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Мутарҷим М. Оятӣ. -Тоҳрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1832. -Ҷ. II. 644 с.

2.Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. Ба муқобала, тасҳеҳ ва таълиқоти Абулҳайи Ҳабибӣ. -Тоҳрон: Интишороти бунёди фарҳангии Эрон, 1347.

3.Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва нав. Китоби яқум. -Душанбе: «Ирфон», 1998.

4.Ғафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. -Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷ-н; 1947.

5.Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои IX-XV. Мурадтӣб ва муҳаққиқ Н. Амиршоҳӣ. -Душанбе: «Амри илм», 1999.

6.История таджикского народа в кратком изложении. Изд. второе. -М.: Госполитиздат, 1952.

7.История таджикского народа в кратком изложении. Изд. третье. М.: Госполитиздат, 1955.

8.История таджикского народа. Том II. Эпоха формирования таджикского народа. -Душанбе, 1999.

9.Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. «Таъриху-р-русули ва-л-мулук» Баргардонандаи матн аз форсӣ ба кириллӣ И. Мирзоев. Бо таҳрир, тасҳех ва таҳқиқи умумии Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. Китоби 7, иборат аз ҷилдҳои 12, 13. -Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи миллии тоҷик, 2014.

10.Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. «Таъриху-р-русули ва-л-мулук». -Китоби 8 (иборат аз ҷилдҳои 14, 15, 16). -Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи миллии тоҷик, 2014.

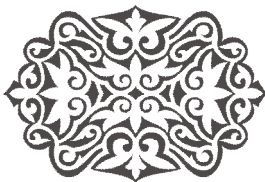
11.Неъматов Н. Давлати Сомониён: тоҷикон дар асрҳои IX-X. - Душанбе: «Ирфон», 1989.

12.Таърихи Систон. (Таҳияи матн, муқаддима, тавзеҳот ва феҳристҳо аз М. Имомов ва А. Абдусаттор). -Душанбе: «Бухоро», 2014.

13.Турсунов Н. Куллиёти осор. Ҷилди I. Таърихи халқи тоҷик. Аз аҳди бостон то инқилоби соли 1917. Нашри дувуми такмилёфта. - Хучанд: «Ношир», 2017.

14.Сомониён дар оинаи таърих. Ҷилди дувум (мутуни арабиасл).

15.Ҳамзаи Исфahонӣ. Синий мулук-ил-арз ва-л-анбиё//Сомониён дар оинаи таърих. Ҷилди дувум (мутуни арабиасл). -Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1998.

ИНЪИКОСИ КОРНОМАҶОИ ТОҶИР ИБНИ ҲУСАЙН ТО ФАРМОНДОРИ ХУРОСОН ТАЪЙИН ШУДАНАШ ДАР САРЧАШМАҶОИ ТАЪРИХӢ

Ҳамза КАМОЛ,
доктори илмҳои таърих, профессор
Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи А. Дониш

Баъд аз марги Ҳорунунуррашид дар 24 март соли 809 хилофати Аббосӣ дастхуши нооромиҳои сиёсӣ гардид. Халифаи тоза ба мақомрасида Муҳаммад ал-Амин ибни Ҳорун (809-813) васиятномаи падари хеш Ҳорунро нодида гирифта, соли 194 ҳ.қ./809-810 ба таври ногаҳонӣ бародараш Қосимро аз ҳукумати ал-Ҷазира маъзул кард. Баъдан ба ҳуқуқи меросии ба хилофат расидани бародари дигараш Маъмун дастдарозӣ намуд ва писараш Мӯсорро лоиқи мақоми халифа баъд аз худ донист. Ҳамин тавр, Муҳаммад ал-Амин тамоми муоҳидоти дар васиятномаи Ҳорун дарҷшударо, ки дар Макка ҳифз мешуд, нақз намуд. Бо дастури ӯ васиятномаи Ҳорунро аз Каъба берун оварда, нобуд карданд ва ба ин восита бародаронаш Маъмун ва Қосимро аз ҳаққи ба хилофат расидан маҳрум сохт. Тамоми ин корҳои нохушро Муҳаммад ал-Амин бо машварати вазираш Фазл ибни Рабеъ анҷом меод.

Бо расидани хабарҳои нохуш аз Бағдод, Маъмун, ки аз Марв ҳукумати Хуросону мамолики шарқӣ, то он ҷо ки ислом расида буд, идора мекард, робитаро бо бародараш қатъ намуда, «номи Муҳаммад Амин дар Хуросон аз хутба ва сикка бияндохт»¹ ва ба таҳкими сарҳадоти Хуросон пардохт. Рофеъ ибни Лайсро бароат дод ва ӯ дар сафи ҷонибдорони Маъмун қарор гирифт. Ба Ҳарсама ибни Аъян, ки қаблан дар Самарқанд алайҳи Рофеъ ибни Лайс меҷангид, ваколатҳои бештари сипаҳсолорӣ дода, бо ин

---

¹Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Муқаддима, тасвех ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Ҷилди аввал. Техрон: Асотир, 1386. С.293.

амалҳо ба нооромиҳо дар қаламрави Хуросон поён бахшид.

Муҳаммад Амин аз чунин тадобири гирифтаи Маъмун дар Хуросон, ки мавқеи ӯро таҳким бахшида буд, нигарон гашта, ба назди ӯ сафиронро паси ҳам барои музокира мефиристод. Аммо ин музокирот бенатича анҷом меёфтанд ва ҳатто яке аз сафирони Муҳаммад Амин бо номи Аббос ибни Мӯсо ҳозир шуд, то ба нафъи Маъмун дар Бағдод корҳои кашшофӣ барад.

Чун усулҳои дипломатӣ барои аз миён бардоштани ихтилоф миёни халифаи Аббосӣ ва бародараш ба ноқомӣ анҷомид, Муҳаммад Амин тасмим гирифт, то номи бародараш Маъмунро аз хутба биафканд ва аз мақома, ки падар ба Маъмун дода буд, ӯро пойин оварда, аз роҳи ҷанг тобеи худ намояд. Ихтилофҳо миёни бародарон ошкоро сурат мегирифт. Соли 195 х.қ./810-11 ба дастури Муҳаммад Амин дирамҳову динорҳое, ки соли 194 х.қ./809-810 дар Хуросон ба номи бародараш Маъмун зарб шуда буданд ва онҳоро «рубоя» мегуфтанд, аз муомилот барандохт. Чуноне ки зикр шуд, сабабаш ин буд, ки Маъмун номи ал-Аминро дар ин сиккаҳо наёварда буд.¹

Муҳаммад Амин вилоятҳои Ҷибол, Наҳованд, Ҷамалдон, Қум ва Исфажон, ки зери итоати Маъмун буданд, ба ихтиёри собиқ вилоятдори Хуросон Алӣ ибни Исо гузошта, баҳонаи ҷангро фароҳам овард ва сипоҳи хилофатро бо фармондеҳии ҳокими собиқи Хуросон Алӣ ибни Исо дар моҳи ҷумоди-л-оҳари соли 195 х.қ./моҳи март соли 811 барои пайкор бо Маъмун аз Бағдод ба ҷониби Рай фиристод. Маъмун дар набарди Алӣ ибни Исо сипаҳсолори ҷанг Тоҳир ибни Ҳусайн (159-207 х.қ), поягузори давлати Тоҳириёнро, ки он замон омили Маъмун дар Рай буд, баргузид. Дар ин корзор пирӯзӣ насиби хуросониён

---

¹Абучаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули-вал-мулк. Китоби 7. Бо таҳрир, тасҳеҳи Н. Амиршоҳӣ. Душанбе: Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2014. С.47-67.

гардида, Алӣ ибни Исо кушта шуд ва лашкари халифа шикаст ёфт.¹ Ин воқеа дар нимаи моҳи июли соли 811 ба вуқӯъ пайваст. Тоҳир аз пирӯзии хеш дар Рай ба Маъмун хабар дод ва Табарӣ менигорад, ки баъд аз ин ба номи Муҳаммад Амин дар вилоятҳои Хуросон хутба хонда намешуд.²

Тоҳирӣён аз хонадони амирон ва сардорони ноҳияе дар наздики Ҳирот ба номи Пушанг ё Фушанг буданд ва дар муборизаи Абумуслим барои рӯи кор овардани Аббосиён ширкат доштанд. Тоҳир ибни Ҳусайн дар Пушанг зода шуд ва падараш Ҳусайн ибни Мусъаб ба ҳангоми хилофати Мансур ба Ироқ омад ва Тоҳир он ҷо бузург шуд. Дар замони хилофати Ҳорун падари Тоҳир – Ҳусайн, ки аз бузургони номвари Хуросон буд, идораи ҳукумати Пушангро аз соли 191 ҳ.к./806-807 ба дӯш дошт ва соли 199 ҳ.к./814-15 вафот кард.³

Тоҳир низ дар оғози кори худ дар Хуросон буд. Бояд гуфт, ки номи Тоҳир ибни Ҳусайн дар таърихномаҳо аз соли 181 ҳ.к./797-798, ки 22 сол дошт, ҳангоми ҳукумати Алӣ ибни Исо дар Хуросон чун ҳокими Пушанг зикр мешавад. Тоҳир ибни Ҳусайн ба дастури ин вилоятдори Хуросон ба ҷанги Ҳамзаи хоричӣ рафта, пирӯз шуда буд.⁴

Чун падари Тоҳир аз соли 191 ҳ.к. низ мақоми ҳокими Пушангро доштааст, шояд битавон чунин гуфт, ки гоҳе падар ва замоне писар ҳукмронии Пушангро ба зимма доштаанд.⁵

Табарӣ аз ҳузури Тоҳир ибни Ҳусайн дар ҳаводиси соли 194 ҳ.к./809-810 дар муҳосираи Рофеъ ибни Лайс дар Самарқанд аз тарафи Ҳарсама ёд мекунад.⁶

---

¹Табарӣ. Таъриху-р-русули вал-мулук. Китоби 7. С.4768-93.

²Ҳамон ҷо. С.4793.

³Саъид Нафисӣ. Таърихи хонадон Тоҳирӣ. Техрон, 1335. С.28.

⁴Абдурахмон ибни Муҳаммад ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. Тарҷумаи А.Оятӣ. Техрон, 1383 ҳ.ш./2004. С.405.

⁵Саъид Нафисӣ. Таърихи хонадон Тоҳирӣ. С.41.

⁶Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4752.

Дар хабар аст, ки чун Тоҳир ибни Ҳусайн дар набардҳо бо Алӣ ибни Исо бо ҳар ду даст шамшер мезад, Маъмун «ӯро Зуляминайн ва Соҳиби хаблу-д-дин» ном дод.¹

Муҳаммад Амин аз шикасти лашкараш дар Рай ноумед нашуд ва Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновиро бо лашкаре ба Ҳамадон ба набарди Тоҳир ибни Ҳусайн фиристонд. Дар хабар омадааст, ки Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ лашкариёнашро ба ҷанги Тоҳир ибни Ҳусайн ташвиқ мекард ва рӯҳияи ҷангии онҳоро болида дошта, мегуфт: «Эй ҳамдамони шамшер, инон аҷамонанд ва аҳли набарду сабури наян, падару модарам фидоятон, дар муқобили онҳо сабури кунед».²

Аммо Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ вазъиятро нодида гирифта буд, ки замони аҳли набард набудани хуросониён сар омада ва ин ҳама ташвиқу тарғиб дигар нокора хоҳад монд. Тоҳир ибни Ҳусайн арсаро ба Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ ва лашкари ӯ дар Ҳамадон танг карда, онҳоро ба муҳосира гирифт. Ин сипаҳсолори араб чун дид, ки дар вартаи ҳалок аст ва имкони шӯридани мардуми Ҳамадон бар зидди онҳо низ вучуд дорад, бинобар ин, даст ба тадбир зад ва аз Тоҳир ибни Ҳусайн амон хост. Тоҳир ӯро амон дод. Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ чун ба наздики Тоҳир шуд, ба якборагӣ сӯи Тоҳир ва ҷонибдоронаш ҳучум овард. Абдурраҳмони Абновӣ «ғадр кард, -менависад Ҳавофӣ ва бар Тоҳир шабехун зад ва мардуми бисёр ба қатл овард».³ Аммо Тоҳир ва сипоҳиёнаш дар ғафлат намонда, онҳоро ба шикаст мувочеҳ карданд ва Абдурраҳмон ибни Ҷабалаи Абновӣ кушта шуд. Баъд аз он ки хабари кушта шудани ин сипаҳсолори араб ба Бағдод расид, мардуми пойтахти хилофат ба даҳшат афтоданд.

---

¹Ҳамон ҷо. С.4797.

²Ҳамон ҷо. Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4796.

³Фасеҳи Ҳавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.297.

Соли 196 х.к./811-812 Тоҳир ибни Ҳусайн Аҳвозро аз итоати халифаи Аббосӣ берун овард. Ҳамин тавр Тоҳир ибни Ҳусайн шаҳрҳои қаламрави Эронро яке паси дигаре бо ҷанг ва ё бидуни он зери фармони худ мегирифт.

Ин замон Муҳаммад Амин Абдурраҳмон ибни Солеҳро бо сипоҳе ба Сурия фиристод, то ҳамраъии мардуми ин сарзаминро ба даст биёварад ва сипоҳе аз онон танзим кунад. Аммо ин фиристодаи халифа дар роҳ вафот кард ва сипаҳсолорӣ ба дасти Ҳусайн ибни Алӣ ибни Моҳон гузашт. Ӯ ба Бағдод баргашт ва исёне алайҳи халифа бардошт. Сокинони Бағдод ба ду даста тақсим шуданд: дастае аз халифа ва дастаи дигаре аз Ҳусайн ибни Алӣ ҷонибдорӣ менамуданд. Дар охири кор халифа бар Ҳусайн ибни Алӣ пирӯз шуд ва ӯро асир гирифт. Ба ин пирӯзии муваққатӣ нигоҳ накарда, Муҳаммад Амин дар қаламрави хилофат рӯз ба рӯз мавқеи худро аз даст меод.

Дар моҳи муҳаррами соли 198 х.к./сентябри соли 813 сипоҳи Маъмун зери фармондеҳии Тоҳир ибни Ҳусайн ва Ҳарсама ибни Аъян ба Бағдод наздик шуд. Халифаи Аббосӣ ин интизорро надошт, ки фармондеҳе аз Хуросон ба ҷониби ӯ шамшер мекашад ва Масъудӣ аз қавли Муҳаммад Амин дар бораи Тоҳир менигорад: «Аз миёни он ҳама марде ба шучоат ва тадбир ин мард надидаам, акнун ҷуръат оварда, оҳанги ман карда ва гурӯҳи азиме сипоҳ ва сардору роҳбари ҷанг ҳамроҳ дорад».¹

Тоҳир ибни Ҳусайн Бағдодро ба муҳосира гирифт, ки дар натиҷа миёни ҷонибдорони Муҳаммад Амин ихтилоф афтод ва гурӯҳе ба тарафи сипоҳи Тоҳир гузаштанд. Бо истифода аз ин вазъ сипоҳи Тоҳир вориди Бағдод гашта, ҷанги шадиде сурат гирифт, ки дар натиҷа Муҳаммад Амин дар қасри худ дар муҳосира қарор гирифт. Масъудӣ дар гузориш аз ин набард менависад, ки шабу рӯз ҷанг

---

¹Масъудӣ Абулҳасан Алӣ ибни Ҳусейн. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1357 х.ш. С.399.

идома дошт, хама чо вайрон шуд, биноҳои қадим фурӯ рехтанд ва нархҳо гарон шуд, «бародар бародар ва писар падарро бикушт, ки инон муҳаммадӣ ва онон маъмуни буданд»¹ ва муддати чангро чаҳордаҳ моҳ гуфтааст, ки дар натиҷаи шаҳрбанд гуруснагӣ шаҳрро фаро гирифт, мардум ба ноҳияҳои берун аз Бағдод паноҳ мебурданд, «масҷидҳо баста шуданд ва мардум намозро тарк гуфтанд».² Бино ба ахбори Гардезӣ «андар сарои Амин таом намонд ва ӯ бимонд бо тан чанд аз хоссони хеш ва мутаҳайир шуд. Ва низ шаҳриён ёрӣ надоданд ва на мавлоён».³

Муҳаммад Амин пас аз чунин сурат гирифтани вазъ, ноумедӣ аз пирӯзӣ ва ҳарос аз Тохир ба Ҳарсама ибни Аъян рӯй овард. Дар назари Амин Ҳарсама мутмаинтарин шахс барои таслим гаштан буд. Ӯ Ҳарсамаро аз маволи ва хидматгори худ ва падараш медонист ва ба вафодориаш итминон дошт. Бинобар ин, дар номае аз Ҳарсама дархости кумак кард ва амон хост. Дар зимн Ҳарсама ба Амин изҳори итоат ва бандагӣ кард. Ал-Амин дигар роҳи начот наёфта, тасмим гирифт худро ба сипаҳсолори ҳамнажоди худ Ҳарсама ибни Аъян, ки ба ӯ тазмини амният дода буд, таслим кунад. Амин аз қаср берун рафт ва бар киштие, ки барои ӯ дар соҳили Дачла омода карда буданд, ки Ҳарсама худ бо он ба истиқболи ӯ омада буд, савор шуд. Ҳарсама ибни Аъян халифаи шикастхӯрдаро талош намуд аз шаҳр берун орад. Аз чунин сурат гирифтани кор Тохир ибни Хусайн хабар ёфт ва халифаи фирорӣ масире напаймуда буд, ки сипоҳиёни Тохир аз камингоҳи хеш берун омада, ба сӯи киштии ал-Амин сангу тир партоб карданд, то киштӣ вожгун гардид. Аммо ба халифа имкон

---

¹Масъудӣ. Муручу-з-заҳаб. Ҷ.2. С.401-402.

²Ҳамон ҷо. С.403.

³Абусаъид Абулхай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. Таҳия ва нашри электроник Алиризо Каёӣ. Мунташиршуда дар торнамои www.TARIKHFA.COM. Барги 100.

даст дод, то аз ғарқ шудан начот ёбад ва ба саломат ба соҳил бирасад. Ба шӯрбахтияш ўро яке аз фармондеҳони Тоҳир бо номи Муҳаммад ибни Хумайд шинохта, асир гирифта, ба манзили Иброҳим ибни Ҷаъфари Балхӣ, ки наздики дарвозаи Куфа буд, мефиристад. Иброҳим ибни Ҷаъфари Балхӣ аз сипоҳиёни бовафои Тоҳир ибни Ҳусайн буд ва Табарӣ менависад, ки «вақте Тоҳир яке аз ёрони хуросонии хешро ба коре мегумошт, касонеро бад-ӯ мепайваст».¹

Бино ба иттилои Табарӣ Тоҳир ибни Ҳусайн аз асир афтодани халифаи Аббосӣ хабар меёбад ва ба яке аз ғуломони худ бо номи Қурайши Дандонӣ (Хавофӣ ўро Фирдавс ном мебарад²) дастури қатли ўро медиҳад. 25 муҳаррами соли 198 ҳ.қ./25 сентябри соли 813 халифаи Аббосӣ Муҳаммад Амин ба қатл мерасад, ки замони хилофаташ 4 солу 7 моҳу се рӯз буд.³

Ибни Асир таъкид мекунад, ки кушандагони Муҳаммад Амин ғайри тозӣ, яъне араб набуданд ва менависад, ки халифаи Аббосӣ ба ҳангоми қатли хеш болиштро сипари худ намуда, ба тазарро мегуфт: «Ман писари амуи паёмбари Худоям, ман фарзанди Ҳорунам, бародари Маъмунам».⁴ Аммо ин суханон назди кушандагони ў арзише надоштанд, зеро онон ба ҳадафи қатли халифаи Аббосӣ омада буданд: «Онҳо бар сари Амин рехтанд ва аз пушт сараш буриданд ва онро бардошта сӯи Тоҳир бурданд ва пайкараш ҳамчунон вораҳониданд. Чун бомдод бишуд, пайкари ў баргирифтанд ва дар ҳуволе афканданд ва бурданд. Тоҳир сари ўро бар бурче биёвехт ва мардуми Бағдод барои дидани он аз хонаҳо берун шуданд».⁵

---

¹Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4869.

²Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.298.

³Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4889.

⁴Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Тарҷумаи Ҷ. Ожир. Ҷ.9. Техрон: Асотир, 1370. С.3813

⁵Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Тарҷумаи Ҷ. Ожир. Ҷ.9. Техрон: Асотир, 1370. С.3814.

Дар намози рӯзи ҷумъаи 29 муҳарраи соли 198 ҳ.к./29 сентябри соли 813 мардуми Бағдод пушти сари Тоҳир ибни Ҳусайн намоз гузориданд, ки ӯ ба номи Маъмун хутба хонд ва Муҳаммад Аминро накӯҳиш кард.¹

Бино ба ахбори Табарӣ Тоҳир ибни Ҳусайн сари буридаи халифаи Аббосӣ Муҳаммад Аминро тавассути Муҳаммад ибни Ҳасан, ки писари амакаш буд, барои Маъмун бо фатҳномае ба Марв мефиристад. «Ва ин ба Маъмун расид ва саҳт бар ӯ гарон омад», - менависад Табарӣ.² Ибни Асир мегӯяд, ки «ҳамин, ки чашми Маъмун бад-он (сари бурида) афтод, пешонӣ ба хок сойид».³

Дар фатҳномае, ки 26 муҳарраи соли 198 ҳ.к./26 сентябри соли 813 Тоҳир ибни Ҳусайн ба Маъмун навишт ва ба Марв ирсол кард, сабаби буридани сари халифа Муҳаммад Аминро аз қарори зайл шарҳ медиҳад: «Яке кушта шудани вайро бовар дошт, яке дурӯғ мепиндошт. Яке шак дошт ва яке яқин дошт. Ва чунон дидам, ки дар бораи кори вай шубҳа аз эшон бардорам, сари вайро бибуридам, ки дар он бинигаранд ва ба муоинаи дуруст дароянд».⁴

Аммо Маъмун ба яқин аз қатли бародараш розӣ набуд, зеро аз қавли Балғамӣ «Маъмун хост, ки Муҳаммад амир шудӣ ва зинда ба дари ӯ шудӣ»,⁵ яъне хостаи Маъмун ин буд, ки Муҳаммад Аминро барои корҳои носавобаш дар хидмати ҳеш бинад.

Фазл ибни Саҳл, ки назди Маъмун мақоми арзишманде дошт (ба хотири он ки Маъмун парчае бар найзаи душоха барои вай баст ва байраке низ ба ӯ дода буд, лақабашро Зурраёсатайн мегуфтанд), вақте сари буридаи халифаи Аббосиро дид, бигиристу ба Маъмун гуфт, ки

---

¹ Ҳамон ҷо. С.3814.

² Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4879.

³ Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Ҷ.9. С.3814.

⁴ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4881.

⁵ Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балғамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. Бо муқаддима ва тавзеҳоти М. Умаров ва Ф. Бобоев. Техрон, 1380 ҳ.ш./2001. С.1562.

Тоҳир ибни Ҳусайн «шамшерхову забонҳои мардумонро бар зидди мо ба қор андохт, дастураш дода будем, вайро асир бифиристанд ва ӯро кушта фиристод».¹

Он замон қобили тасаввур набуд, ки баъд аз ин ҳама шикастҳо дар Хуросони Бузург марди бочасорате аз ин сарзамин пайдо шавад ва шамшер ба қониби шашумин халифаи Аббосӣ кашад. Тоҳири Хуросонӣ бо қатли халифа Муҳаммад Амин саҳифае тозае дар таърихи муносибати Хуросони Бузург ва Араб боз кард ва ба хуросониён собит намуд, ки дигар аз арабу халифагонаш қадру манзалате назди онон намондааст. Тоҳир, ки шахсияти яқояки Аббосиёнро бо хирад ва фазилати аҷдодӣ шинохта буд, бо қатли халифаи Аббосӣ афсонаҳои мақоми кудсӣ доштани ононро аз зеҳни мардум ба дур андохт. Ӯ бо қатли халифаи араб ба рӯҳи хуросониёне, ки то ба он замон дар сӯғи Абумуслиму Бармакиён ва дигар муборизони ин сарзамин навҳа мекарданд, оромиш бахшид.

Ба ин сабаб буд, ки Маъмун нисбат ба Тоҳир бадгумон шуд ва вилоятҳои Қиболу Форс, Ахвозу Басра ва Куфаро, ки Тоҳир ибни Ҳусайн бо ҷангҳо аз дасти қонибдорони халифа Муҳаммад Амин берун оварда буд, ба Ҳасан ибни Саҳл, бародари Фазл ибни Саҳл дода, ба Тоҳир, ки ин замон муқими Бағдод буд, дастур дод, то ҳама қорхоеро, ки дар ин вилоятҳо дар даст дошт, ба Ҳасан ибни Саҳл супорад ва ба сӯи Ракқа, ба набарди Наср ибни Шабас ал-Уқайлӣ, ки дар моҳи рабеу-л-охири соли 199 х.қ /ноябр-декабри соли 814 исён бардошта буд, равад.²

Дар ин гирудорҳо буд, ки бино ба ахбори Хавофӣ, соли 199 х.қ./814-815 Ҳусайн ибни Мусъаб, падари Тоҳир дар Ҳирот вафот кард. Халифаи Аббосӣ Маъмун, ки ин замон дар Хуросон буд, «ба ҷанозаи ӯ ҳозир шуд ва бар ӯ

---

¹Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4892.

²Балғамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1564; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.298.

намоз кард ва Фазл ибни Саҳл ўро дар қабр ниҳод».¹

Маъмун вилоятҳои ноороми Мавсилу Ҷазира ва Шому Мағрибро ба Тоҳир дод. Тоҳир аз ин тасмими Маъмун, ки бо машварати Фазл ибни Саҳл гирифта буд, озурдахотир шуда,² гуфт, ки «амиралмуъминин дар бораи ман инсоф надорад»,³ аммо ноилоҷ дар моҳи ҷумоди-лаввали соли 199 ҳ.қ./декабри 814-январии 815 ба Раққа омада, Наср ибни Шабасро муҳосира кард ва ба қавли Балъамӣ «ба дари ҳисор бинишаст хомӯш, на ҳарб кард ва на ҳеч кор».⁴

Тоҳир ибни Ҳусайнро аз ҳама корҳои хилофат канор заданд ва ӯ то моҳи сафари соли 204 ҳ.қ./июл-августии соли 819 дар Раққа монд, ки онро Табарӣ бо сароҳат менависад: «Тоҳир ибни Ҳусайнро дар ин солҳо, аз ҳангоми кушта шудани Муҳаммад (Амин) дар Раққа ба фаромӯши афканданд».⁵ Дар ин ғӯшагирии Тоҳир ибни Ҳусайн нақши Фазл ибни Саҳл калидӣ буд. Чун гурӯҳе аз ҷонибдорони Маъмун, ки норизо аз Фазл ибни Саҳл буданд, ўро ба қатл расониданд (бино ба ривояти Хавофӣ ӯ дар ҳаммоми Сарахс кушта шуд⁶), барои Тоҳир ибни Ҳусайн низ роҳ ба сӯи Маъмун воз гардид.

Маъмун баъди кушта шудани бародараш дар 25 муҳаррами соли 198 ҳ.қ./25 сентябри соли 813 чуръати ба Бағдод баргаштанро накард ва то моҳи сафари соли 204 ҳ.қ./июл-августии соли 819, ки дар Марв буд, Хуросонро тарк гуфта, ба Тоҳир ибни Ҳусайн навишт, ки дар Наҳравон пеши вай ояд ва Тоҳир ўро дар ин мавзеъ пешвоз гирифт. 16 сафари соли 204 ҳ.қ./12 августи соли 819 Маъмун вориди Бағдод гашт.

---

¹Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.300.

²Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1564.

³Аҳмад ибни Исҳоқи Яъқубӣ (Ибни Возеҳи Яъқубӣ). Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Мутарҷим М.Оятӣ. Теҳрон. 1382 ҳ.ш. С.463.

⁴Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. С.1564.

⁵Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. С.4955.

⁶Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.306.

Тоҳир ибни Ҳусайн дар муносиботи Маъмун бо худ тағйироте ба мушоҳида гирифт ва ба яқин медонист, ки дилхӯрдагии Маъмун аз ӯ ин қатли бародараш Муҳаммад Амин аст. Муаллифи «Мучмалу-т-таворих» дар ин иртибот менависад: «Маъмун вайро бидидӣ хуни бародараш дар тан бичӯшидӣ ва тағйире зоҳир шудӣ».¹ Хавофӣ ривоятро дар замина меорад, ки «рӯзе Тоҳир пеши Маъмун омад. Маъмун шароб мехӯрд. Ӯро диду бисёр бигирифт. Тоҳири мазкур аз мучиби гиря пурсид. Маъмун ҳеҷ нагуфт» ва муаллиф идома медиҳад, ки Тоҳир аз хосони Маъмун хоҳиш кард, ки сабаби гиряи ӯро маълум кунанд. «Эшон (хосон) аз Маъмун суол карданд. Гуфт: «Ҳар гоҳ ки Тоҳир дар назари ман меояд, маро аз қатли бародарам Муҳаммад Амин ёд меояд ва бетаҳаммул мешавам. Ин қаррат сархуш будам, худро забт натавонистам кард, бадон восита гиристам...»² Бинобар ин, Тоҳир тасмим гирифт аз Маъмун дурӣ чӯяд ва дар ин кор бо муншии Маъмун Аҳмад ибни Абихолид, ки аз дӯстонаш буд, ба машварат нишаст ва ҳадяҳо дод, то дар дурӣ гузидани ӯ аз Маъмун кумак кунад. Соли 205 ҳ.к./821 Маъмун бо пешниҳоди Аҳмад ибни Абихолид, ба қавли Табарӣ, ҳама вилоятҳоро аз Бағдод то ақсои Машриқ (дар ҷойи дигар аз Ҳулвон то Хуросон мегӯяд) ба Тоҳир ибни Ҳусайн дод. Ибни Яъқубӣ мегӯяд, ки дар ин тасмимгирии Маъмун муншии ӯ Аҳмад ибни Абихолид мусоидат карда, ба ҷойи Ғассон ибни Аббод Тоҳирро вилоятдори Хуросон кард.³ 29 зулқайдаи соли 205 ҳ.к./6 майи соли 821 Тоҳир ибни Ҳусайн Бағдодро тарк гуфт ва сӯи Хуросон равон шуд⁴ ва писари Тоҳир – Абдуллоҳ ибни Тоҳирро Маъмун вилоятдори Раққа таъйин кард.

---

¹Мучмалу-т-таворих ва-л-қисас. Ба тасҳеҳи Маликушшуаро Баҳор. Техрон. 1318 ҳ.ш. С.353.

²Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ.1. С.310.

³Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. С.475.

⁴Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Китоби 7. С.4969.

АДАБИЁТ:

1. Абдурраҳмон ибни Муҳаммад ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷ.2. Тарҷумаи А. Ояғӣ. Техрон, 1383 ҳ.ш./2004. - 966 с.

2. Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. Бо муқаддима ва тавзеҳоти М. Умаров ва Ф. Бобоев. Техрон, 1380 ҳ.ш./2001. -1632 с.

3. Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. Бо таҳрир, тасхеҳи Н. Амиршоҳӣ. Душанбе: Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи миллии тоҷик, 2014.-726 с.

4. Абусаъид Абулхай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. Таҳия ва нашри электронии Алиризо Каёнӣ. Мунташиршуда дар торнамои [www. TARIKHFA. COM](http://www.TARIKHFA.COM).

5. Аҳмад ибни Исоҳи Яъқубӣ (Ибни Возеҳи Яъқубӣ). Таърихи Яъқубӣ. Ҷ.2. Мутарҷим М. Ояғӣ. Техрон. 1382 ҳ.ш. - 644 с.

6. Иззуддин ибни Асир. Таърихи комил. Тарҷумаи Ҳ. Ожир. Ҷ.9. Техрон: Асотир, 1370. С. 3777-4184.

7. Масъудӣ Абулҳасан Алӣ ибни Ҳусейн. Муруҷу-з-заҳаб. Ҷ.2. Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1357 ҳ.ш. -772 с.

8. Мучмалу-т-тавориҳ ва-л-қисас. Ба тасхеҳи Маликушшуаро Баҳор. Техрон. 1318 ҳ.ш. -537 с.

9. Саъид Нафисӣ. Таърихи хонадон Тоҳирӣ. Техрон, 1335. - 420 с.

10. Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Муқаддима, тасхеҳ ва таҳқиқи Мухсин Ночии Насрободӣ. Чилди аввал. Техрон: Асотир, 1386. -436 с.

АБДУЛЛОҲ ИБНИ ТОҲИР ҲОКИМИ МУҚТАДИРИ ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН

Абдуқаҳҳор САИДОВ,
доктори илмҳои таърих, профессор
Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи А. Дониш

Абдуллоҳ ибни Тоҳир пас аз вафоти падараш Тоҳир ибни Ҳусайн ва бародараш Талҳа ибни Тоҳир сеюмин ҳокими сулолаи Тоҳириён ба шумор меравад. Маъмун ҳангоми бар сари хилофати Бағдод нишастан, аморати шаҳрҳои бузургтарро ба бародарон ва наздикони худ дод. Ӯ Абдуллоҳ ибни Тоҳирро раиси шуртаи Бағдод таъйин намуда, идораи Ҷазираро ба уҳдаи Яҳё ибни Маоз воғузур намуд. Соли 206 / 821-822 Яҳё ибни Маоз вафот кард ва қабл аз вафоташ писари худ Аҳмадро ҷонишин васият кард, вале Маъмун ӯро азл намуда, Абдуллоҳ ибни Тоҳирро аморат дод ва Раққаву Миср ва навоҳии гирду атрофи онҳоро низ ба ихтиёри ӯ супорид. Пас Абдуллоҳ ибни Тоҳирро бар зидди душмани худ Наср ибни Шабас, ки аҷдоди ӯ аз сипоҳиёни бани Умия буданд, сафарбар намуд.

Тибқи ахбори Ибни Асир Маъмун қабл аз фармони худро содир намудан Абдуллоҳ ибни Тоҳирро ба назди худ даъват намуда, гуфт, ки «Эй Абдуллоҳ, ман аз як моҳ пеш, балки бештар истихора мекардам, ки касеро амири он диёр кунам. Акнун худованд туро барои ин кор ихтиёр фармуда, ки ман умедвор ҳастам, ки чунин бошад. Ман салоҳ дар ин дидам, ки туро амири Миср кунам ва ҷанги Ибни Шабасро ба уҳдаи ту воғузорам».¹

Абдуллоҳ қабл аз ба Раққаву Миср рафтаниш, писари

---

¹Иззаддин Алӣ ибн ал-Асир. Таърихи комили бузурги ислом ва Эрон. Аз арабӣ тарҷумаи Алӣ Ҳошими Ҳоирӣ. Ҷ.16. Техрон: Муассисаи матбуоти илмӣ, 1371 ҳ. С. 306.

амми худ Исҳоқ ибни Иброҳимро ба чои худ раиси шуртаи Бағдод таъйин намуд.¹

Азбаски Маъмун ба уҳдаи Абдуллоҳ ибни Тохир чунин масъулияти муҳимро вогузор намуда буд, падараш Тохир ба ӯ нома навишта, барои давлатдорӣ, идора ва танзими мулки ба ӯ супоридашуда, масоили андозсупорӣ, муносибат бо умарову мардум ва ғайра дастуру машваратҳои зарурӣ дод.

Матни пурраи номаи Тохир ба писараш Абдуллоҳ дар асарҳои Табарӣ, Ибни Асир ва Ибни Халдун оварда шудааст.²

Тохир дар номаи худ ба писараш Абдуллоҳ маслиҳат медиҳад, ки дар масъалаи андозситонӣ ниҳоят эҳтиёткор бошад, ситонидани онро аз рӯи инсоф ва адолат ба роҳ монад ва ба дороёну нодорон як хел муносибат намояд. Ӯ ба Абдуллоҳ таъкид менамояд, ки агар молу сароват зиёд гардад ва онро дар хазинаҳо захира намой, он ягон фоида ва самара намеорад, вале агар он барои рушду нуму, салоҳи кори раият ва рафъи ҳочати мардум, аз қабилӣ беҳбудии кишоварзӣ ободии кишвар равона гардад, он афзун гашта, моёи фаровонии неъмат мешавад ва даромад зиёд мегардад, ки он боиси осоиши моддиву маънавии мардум хоҳад гашт. Мегӯяд, ки агар бо ҳамин шева рафтор намой, неъматат пойдор гашта, дар умури хирочситонӣ ва гирдоварии амвол аз раият фармонравонии ту таваҷҷуҳ мегардад ва ин эҳсонро рафтори ту майли мардумро ба ҷониби ту зиёд менамояд ва онҳо фармонҳои тӯро

---

¹ Ибн ал-Асир. Ҷ. 16. С. 306.

² Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулк. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Бо таҳрир, тасҳеҳ ва таҳқиқи умумии Нурмуҳаммад Амиршохӣ. Китоби 7. Ҷилди 13. Душанбе, 2014. С. 4973-4982; Ибн ал-Асир. Ҷ. 16. С. 306-322; Абдураҳмон ибни Халдун. Муқаддимаи Ибни Халдун. Ҷилди 1. Мутарҷим Муҳаммад Парвини Гунободӣ. Таълиқот ва тасҳеҳи ҳавошӣ аз Нурмуҳаммад Амиршохӣ. Душанбе, 2019. С. 618-630.

беҳтар пайравӣ карда, ба ҳар чӣ ирода кунӣ, онро бо кушодарӯӣ ва ризомандӣ мепазиранд.¹ Дар ҷои дигар ба ин масъала рӯ оварда чунин таъкид менамояд, ки агар ҳирс ва озорро пеша гирифта, таъмакор бошӣ, чунин шева пешаи ту мегардад, ки бисёр бигириву кам бидиҳӣ ва ин кор оқибат бар зарари ту хоҳад шуд. Бидон, ки агар ҳарис бошӣ, корат он қадар пеш намеравад ва агар аз амволи раият чашм пӯшида, ба онҳо ситам накунӣ, дилбастаи ту мешаванд.²

Тоҳир дар мавриди назорати бочу хироч ва молиёту ойдот қайд менамояд, ки бочу хироч ва молиёту ойдот, ки раият мустақиман онро мепардозад, ту онро хуб нигах дор ва дар тақсими хироч ва додгарӣ роҳи адолат пеш гир, ҳеҷ фарқе барои ашрофу кормандон ва ҳешону наздикони худ магузор, балки ҳамаро яксон бидон. Ҳаргиз беш аз андозаи зарурат аз он мол маситон. Беш аз он чӣ таҳаммулпазир бошад, магир ва таклифи сахт манех, мардумонро ба ҳаққи холис водор кун, ки ин ҳамагишонро маҳфуз медорад ва ризои ҳамагонро фароҳам мекунад.³

Албатта, ин гуфтаҳои Тоҳир дар бораи танзими андозситонӣ, бочу хироч ва молиёту ойдот ҳеҷ гоҳ маънои онро надошт, ки Тоҳир ҷонибдори мардуми заҳматкаш бошад, балки ӯ низ чун ҳокимони дигар аз рӯи манфиати табақоти худ амал карда, барои зиёд намудани сарват ва пур кардани ҳазинаи худ талошҳо мекард. Дар мавриди насихатҳои Тоҳир ба писараш чунин ба назар мерасад, ки ӯ ҳамчун ҳомии манфиатҳои табақаи болоӣ хуб дарк намуда буд, ки зулму истисмори зиёди мардум боиси хонаха-

---

¹ Табарӣ. Ҷ. 13. С. 4976; Ибн ал-Асир. Ҷ. 16. С. 312-313; Ибни Халдун. Муқаддима. С. 623; Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. С. 375.

² Табарӣ. Ҷ. 13. С. 4977; Ибн ал-Асир. Ҷ. 16. С. 314-315; Ибни Халдун. Муқаддима. С. 624.

³ Табарӣ. Ҷ. 13. С. 4979; Ибн ал-Асир. Ҷ. 16. С. 316-317; Ибни Халдун. Муқаддима. С. 626.

роб гаштани онҳо гашта, иқтидори онҳоро аз пардохти молиёт паст месозад, ки ин бар зарари худи ҳокимиятдорон аст. Ин даъвати Тоҳир барои риояи андозситонӣ ва назорат аз болои бочу хироч танҳо ба манфиати табакотиҳои ӯ равона шуда буд.

Соли 205 / 820-821 волии Миср Сарӣ ибни Муҳаммад вафот кард ва писараш Абдуллоҳ ибни Сарӣ бар зидди Маъмун исён оғоз карда, аз итоати ӯ саркашӣ намуд. Маъмун Абдуллоҳ ибни Тоҳирро барои сарқӯбии Ибни Сарӣ ба Миср фиристонд. Ҳангоми ба Миср наздик шудан, Абдуллоҳ ибни Тоҳир барои ба сипоҳиён маҳалле тайёр намудан яке аз фармондеҳонашро пеш фиристонд. Ибни Сарӣ гирдогирди Миср хандақ канда буд. Ӯ хабари расидани он фармондеҳро шунида, бо гурӯҳе аз дастаи худ аз хандақ берун омад ва байни онҳо ҷанги шадид сар зад. Даре нагузашта Абдуллоҳ ибни Тоҳир низ бо лашкари худ ба он ҷо расид. Ибни Сарӣ дар ин набард мағлуб гардида, бо сипоҳиёнаш ба Миср фирор намуд. Аглаб сипоҳиёни Ибни Сарӣ ҳангоми фирор ба хандақ афтоданд, ки бештари онҳо дар ҳоли афтодан кушта шуданд.

Ибни Сарӣ дохили Миср шуда, дарвозаҳои шаҳрро баст. Абдуллоҳ шаҳрро ба муҳосира гирифт ва ниҳоят Ибни Сарӣ маҷбур шуд, ки таслим шавад. Ба қавли Табарӣ ин воқеа дар соли 210/825-826 рӯй дода буд.¹ Ибни Асир ва Фасеҳи Ҳавофӣ менависанд, ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир Ибни Сариро 211/826-827 назди Маъмун фиристода буд.²

Дар ин айём Абдуллоҳ ибни Тоҳир тибқи фармони Маъмун бар зидди яке аз умарои араб Наср ибни Шабас,

---

¹Табарӣ. Ҷ. 13. С. 5000-5001.

²Издадин Алӣ ибн ал-Асир. Таърихи комили бузурги ислом ва Эрон. Аз арабӣ тарҷумаи Алӣ Ҳошими Ҳоирӣ. Ҷ. 17. Техрон: Муассисаи матбуоти илмӣ, 1371 ҳ. С. 23; Фасеҳи Ҳавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Муқаддима, тасеҳ ва таҳқиқи Сайид Муҳсини Ночии Насрободӣ. Ҷ. 1. Техрон: Асотир, 1386 ҳ. С. 319.

ки муҳолифи Маъмун буд, ба Кайсум лашкар кашид. Байни онҳо набардҳои шадид сар зад, ки он панҷ сол тӯл кашид. Дар натиҷа соли 210 / 825-826 Наср ибни Шабас таслим гашт ва Абдуллоҳ қалъаи Кайсумро вайрон намуд. Пас Абдуллоҳ Наср ибни Шабасро ба назди Маъмун фиристода, худаш ба Раққа баргашт.¹ Баъд аз он Абдуллоҳ дар соли 211 / 826-827 ворида Бағдод шуд.

Ҳангоме ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир ба сарқубии Ибни Сарӣ машғул буд, як гурӯҳ муҳоҷирон бо пешвои худ Абуҳафс аз ҷониби Андалус бо киштиҳо омада, Искандарияи Мисрро зер тасарруфи худ дароварданд. Абдуллоҳ пас аз мағлубияти Ибни Сарӣ ворида Миср шуда, ба назди андалусиён намояндаи худро фиристода, талаб намуд, ки ба ӯ итоат намоянд, дар акси ҳол омодаи набард бошанд. Онҳо дархост карданд, ки бо амон хориҷ шаванд ва ба яке аз навоҳии Рум, ки аз вилоятҳои ислом набошад, бираванд. Онҳо Искандарияро тарк намуда, бо иҷозати Абдуллоҳ ибни Тоҳир ба ҷазираи Иқритиш (Крит)-и Рум рафта, дар он ҷо иқомат намуданд.²

Дар ин миён баъзе аз бародарон ва хешони Маъмун ба ӯ гуфтанд, ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир ҳаводори Алӣ ибни Абутолиб мебошад ва падараш Тоҳир ҳам аз ҳаводорони Алӣ буд. Маъмун ба гуфтаи онҳо бовар накард ва шахси парҳезкореро даъват намуда, супориш дод, ки ба Миср рафта, бо Абдуллоҳ ибни Тоҳир вохӯрда, аз нияту ақидаи ӯ огоҳ шавад. Ниҳоят пас гуфтугӯзор ба саволу ҷавоби зиёд он марди парҳезкор ба хулосае омад, ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир ба Маъмун содиқ аст ва назди Маъмун баргашта, хулосаи худро ба ӯ баён намуд. Маъмун хеле хурсанд шуд ва гуфт, ки ин ниҳолро ман бо дасти худам

---

¹Аҳмад Исҳоқи Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷилди 2. Мутарҷим Муҳаммад Иброҳими Оятӣ. Техрон, 1382 х. С. 480; Абузайд Абдурраҳмон ибни Муҳаммад Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷилди 2. Техрон, 1383 х. С. 460; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. С. 317.

² Табарӣ. 13. С. 5003-5004; Ибн ал-Асир. Ҷ. 17. С. 25

шинонда, тарбия намудаам.¹

Соли 214 / 829-830 Маъмун Мосул Муҳаммад ибни Ҳамиди Тӯсиро бар зидди Бобаки Хуррамӣ фиристод ва оқибат Бобаки Хуррамӣ ўро ба қатл расонд. Маъмун Абдуллоҳ ибни Тоҳирро ба ҳукумат баргузид ва ўро бар навоҳии Ҷибол, Арманистон ва Озарбайҷон аморат дод ва ба қозиёну омилон амр дод, ки зери фармони ӯ бошанд. Пас Абдуллоҳ берун рафт ва дар Динавар иқомат гузид.²

Соли 830 хабар расид, ки бародари Абдуллоҳ Талҳа ибни Тоҳир аз олам даргузаштааст ва Маъмун Абдуллоҳ ибни Тоҳирро ба ҷои ӯ амири Хуросон таъйин намуд. Бародари дигари Абдуллоҳ Алӣ ибни Тоҳир, ки ҷонишини падару бародараш буд, ба ниёбат аз Абдуллоҳ зимоми корҳоро ба даст гирифт. Дар он ҳангом Абдуллоҳ бо амри Маъмун дар Динавар барои бар зидди Бобаки Хуррамӣ мубориза бурдан, ба ҷамъ намудан ва таҷҳизи лашкар машғул буд. Ногоҳ хабар расид, ки хавориҷ дар Хуросон аҳли як қарияро дар наздикии Нишопур қатли ом намудааст. Маъмун барои дафъи хавориҷ Абдуллоҳро ба Нишопур фиристода, идораи Динаварро ба уҳдаи Алӣ ибни Ҳишом вогузор намуд.

Абдуллоҳ моҳи раҷаби соли 215/ август-сентябри соли 830 ба Нишопур омада, муқаддимаи лашкари худро бо даҳ ҳазор сипоҳӣ бо сардории Азиз ибни Нуҳ барои дафъи хавориҷ фиристод. Мардуми Хуросон дар ин сол дучори хушксолӣ ва қаҳтӣ шуда буданд. Як рӯз қабл аз вуруди Абдуллоҳ дар он ҷо борон борид ва мардум онро фоли нек шумориданд ва ҳатто дар ҳаққи Абдуллоҳ шеърҳо гуфтанд.³ Абдуллоҳ бар зидди хавориҷ мубориза бурда,

---

¹ Табарӣ. Ҷ. 13. С. 5006-5007; Ибн ал-Асир. Ҷ. 17. С. 28-29.

² Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ. 2. С.485; Табарӣ. Ҷ. 13. С. 5011-5012.

³ Абусаъид Абдулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. Таҳқиқи Абдулҳай Ҳабибӣ. Ҷопи аввал. Техрон: Дунёи китоб, 1363. С. 153; Ибн ал-Асир. Ҷ. 17. С. 43-44; Минҳочуддин Усмон ибни Сирочуддин Ҷузҷонӣ. Табақоти Носирӣ. Ҷопи савум. Кобул: Бунёди фарҳангии ҷаҳондорони гурӣ, 1391. С. 215; Абузайд Абдурахмон ибни Муҳаммад ибни

онҳоро аз Хуросон берун намуд. ӯ Нишопурро маркази давлати худ қарор дод ва кӯшиш намуд, ки Хуросонро аз тобеияти хилофат озод намояд. Абдуллоҳ ҳам мисли падару бародари худ ҳарчанд расман ноиби халифаҳо буда, қисми андозҳои ҷамъовардашударо ба онҳо ирсол мекард, вале дар асл ӯ вилоятҳои зертобеи худро мустақилона идора мекард ва аз вазъи мамлакат ба ҳокимияти марказӣ ҳисобот наметод.

Моҳи раҷаби соли 218 / июл-август соли 833 Маъмун аз беморӣ вафот кард ва бародараш Муътасим ба хилофат нишаст. Муътасим нисбат ба Абдуллоҳ ибни Тохир хусумат дошт ва сабаб он буд, ки ҳангоми ҳоҷиби Маъмун будани Абдуллоҳ Муътасим бо чанде аз ғуломони худ дар бевақтӣ ба дари Маъмун омад. Абдуллоҳ ба ӯ гуфт, ки дар ин бевақтӣ бо чандин ғулом вақти салом нест ва хоҳиши ӯро рад кард. Муътасим аз ин амал нисбати ӯ ҳашм гирифт. Вақте ки Маъмун аз ин воқеа хабардор гашт, ҳардуро ба назди худ даъват карда, онҳоро оштан дод.¹

Ҳангоми ба сари қудрат омадани Муътасим идораи Хуросон дар ихтиёри Абдуллоҳ буд. Муътасим ба назди Абдуллоҳ канизе фиристода, ба ӯ дасторчаи заҳролудеро дод ва таъкид намуд, ки ҳангоми бо Абдуллоҳ мулоқот намудан ин дасторчаро ба ӯ диҳад, то танай худро бо он пок намояд. Вақти ба хонаи Абдуллоҳ омадан каниз бо ӯ дӯст гардид ва он розро ифшо намуд. Абдуллоҳ аз ин баъд дар муносибат бо Муътасим эҳтиёткорона амал мекард. ӯ боре ба дабири худ Исмоил гуфт, ки ӯ мақсади ба ҳаҷ рафтавро дорад. Исмоил ба ӯ гуфт, ки ту шахси ниҳоят оқили ва бояд аз ин кор даст кашӣ. Абдуллоҳ ба дабираш гуфт: «Рост гуфтан. Аммо ман туро озмудам».²

Халдун. Таърихи Ибни Халдун. Ҷилди 2. Тарҷумаи Абдулмуҳаммад Оятӣ. Техрон, 1383. С. 463.

¹ Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. С. 153.

² Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. С. 153; Бартоллд В.В. Средняя Азия до XII века//Сочинения. Т.1. Москва, 1963. С. 266-267 (с. 238-385).

Соли 219/834 Муҳаммад ибни Қосим дар Толикон шӯриш бардошт ва чамоате ўро дастгирӣ намуданд. Абдуллоҳ ибни Тоҳир қисме аз лашкари худро бар зидди онҳо фиристод. Муҳаммад ибни Қосим дастгир шуд ва Абдуллоҳ ўро ба назди Муътасим фиристод. Муътасим ўро дар кохи худ зиндонӣ кард, вале ба Муҳаммад ибни Қосим муяссар гардид, ки шабона аз он ҷо фирор намояд.¹

Соли 224/838-839, дар замони ҳукмронии Абдуллоҳ ибни Тоҳир дар Хуросон Мозиёр ибни Қоран, ки писари амири Табаристон буд, бо Абдуллоҳ ибни Тоҳир муносибати душманона дошт ва барои ӯ хироч намефиристод. Ӯ мегуфт, ки ман хирочи худро танҳо барои Муътасим мефиристам. Муътасим ҳар сол яке аз намояндагони худро мефиристод, то хирочро аз Мозиёр бистонанд ва онро ба вакили Абдуллоҳ ибни Тоҳир супоранд, то онро ба Хуросон барад. Миёни Абдуллоҳ ва Мозиёр оташи фитна боло гирифт ва Абдуллоҳ дар назди Муътасим аз кирдорҳои Мозиёр сухан кард. Муътасимро аз ин суханҳо бим гирифт. Дар ин муддат Афшини Ҳайдари Усрушанӣ бар Бобак зафар ёфта, дар назди Муътасим мақоми хосеро соҳиб гашта буд ва мехост, ки аморати Хуросонро ба даст орад. Барои ин шӯриши Мозиёрро василае барои даст ёфтан ба он диёр мувофиқи мақсад дониста, мехост байни Мозиёру Абдуллоҳ хилоф андозад ва Муътасим барои фурӯ нишондани ин фитна ўро ба Хуросон фиристад. Бо ҳамин васила ӯ метавонист барои истилои Хуросон даст ёбад.

Мозиёр исён бардошта, ба чамъоварии хирочи зиёд даст зад ва амволи бисёреро ба даст овард. Ӯ боруи Омул ва Сорияро вайрон сохта, мардумашро ба асирӣ гирифт ва ба марзи Ҷурҷон наздик шуд. Мардуми Ҷурҷон бимнок шуда, қисме ба Нишопур фирор намуданд. Абдуллоҳ ибни

---

¹ Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷ. 2. С. 496; Табарӣ. Ҷ. 13. С. 5063-5064; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ. 1. С. 328.

Тохир амми худ Ҳасан ибни Ҳусайнро бо лашкари сершумор барои ҳифзи Ҷурҷон фиристод. Муътасим аз Бағдод сипоҳи бузургро равон кард ва онҳо аз ҳар сӯ Мозиёрро ба муҳосира гирифтанд. Оқибат Абдуллоҳ лашкари Мозиёрро мағлуб сохта, ӯро дастгир намуд ва ба назди Муътасим фиристод. Бо амри Муътасим Мозиёрро тозиёнаи зиёд заданд, ки дар натиҷа ӯ аз дарди он вафот кард. Ин воқеа соли 225 / 839-840 рӯй дода буд.¹ Фасеҳи Хавофӣ низ инро тасдиқ менамояд.² Воқеаи фавти Мозиёрро Яъқубӣ 226 / 840-841 ва Гардезӣ соли 227 / 841-842 мешуморанд.³

Дар ин айём Афшини Ҳайдар баъди бар Бобак зафар ёфтанд, дар сарзамини хуррамиён муқим буд ва агар ҳадае аз мардуми Арманистон ба вай мерасид, онро ба Ушрусана мефиристод, ки он аз қаламрави Абдуллоҳ ибни Тохир мегузашт. Абдуллоҳ инро ба Муътасим хабар расонд ва Муътасим ба ӯ дастур дод, ки ҳадяҳои ба Ушрусана мефиристодаи Афшинро мушаххас намояд. Вақте моле аз динору дирам барои Афшин омода мешуд, онро дар камарбанди ҷонибдоронаш ҳамл менамуд, ки ҳар як нафар аз ҳазор ва бештар динор дар камарбанди худ мебурд. Абдуллоҳ аз ин огоҳ гашт. Рӯзе фиристодагони Афшин, ки ҳадяҳои ӯро мебурданд, дар Нишопур қарор гирифтанд. Абдуллоҳ кас фиристода, аз чайбу камарбанди онҳо дираму динорҳоро ёфтанд ва пурсиданд, ки онҳоро аз кучо оварданд. Онҳо гуфтанд, ки ҳадяҳо ва молҳои Афшин аст. Абдуллоҳ он пулҳоро гирифта, ба сипоҳиёни худ тақсим намуд ва ба Афшин навишт, ки бовар надорад, ки ӯ ин молҳоро сӯи Ушрусана фиристода, ба ӯ хабар надода бошад, то мо бехатарии онҳоро назорат намоем. Оқибат ин кор сабаби ихтилоф миёни Абдуллоҳ ва Афшин гардид. Муътасим аз ин кори Афшин огоҳ

---

¹ Табарӣ. Ҷ. 13. С. 5141-5164.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ. 1. С. 335.

³ Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. С. 503; Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. С. 153.

шуда, муносибати худро нисбати ӯ тағйир дод ва Афшин инро дарк намуда, дар ҳарос афтод. Оқибат Муътасим Афшинро ба назди худ даъват намуда, ӯро дастгир кард ва дар бидоштангоҳи назди қаср маҳбус гардонд.¹

Пас Муътасим Абдуллоҳ ибни Тохирро таъкид кард, ки бо писари Ҳайдари Афшин, ки Ҳасан ном дошт, ҳилае чӯяд. Абдуллоҳ ба Ҳасан ибни Афшин нома навишта, хабар дод, ки Нӯҳ ибни Асадро маъзул карда, ӯро ба ҷои Нӯҳ ибни Асад ҳокими он ноҳия таъйин кардааст ва номаи азли Нӯҳро низ ба ӯ фиристод. Ҳангоми ба ин ноҳия омадан, Нӯҳ ибни Асад ӯро дастгир намуд ва ба назди Абдуллоҳ ибни Тохир фиристод ва Абдуллоҳ ӯро ба дасти Муътасим супорид. Ҳасан ибни Афшинро низ дар бидоштангоҳи назди қаср маҳбус сохтанд.² Афшин соли 226 / 840-841 хангоми дар ҳабс буданаш, падрудӣ зиндагӣ кард.³

Абдуллоҳ ибни Тохир 12 моҳи рабеъу-л-аввали соли 230 / 27 ноябри соли 844 дар синни 47-солагӣ, пас аз 14 соли ҳукуматдорӣ дар Нишопур аз олам даргузашт. Дар он замон Хуросон ва кулли вилояти Райу Табаристон ва тавобеи он, Кирмон ва Ироқ зери итлоати ӯ буд. Илова бар он, ӯ раисии кулли шуртаи Бағдодро ба уҳда дошт.⁴ Ӯ дар Хуросон ҳам волӣ ва ҳам сипаҳсолор буд.⁵ Ҳангоми вафоти Абдуллоҳ хилофатро Восиқ идора мекард ва бо амри ӯ идораи Хуросон ба ихтиёри писари Абдуллоҳ Тохир вогузор гардид.

Абдуллоҳ ибни Тохир дар замони ҳукмронии худ умури Хуросонро ба танзим оварда, корҳои хуби зиёдро ба анҷом расонид. Дар ин замон ҳамаи билоди Хуросон

---

¹Табарӣ. Ҷ. 13. С. 5168-5171.

²Табарӣ. Ҷ. 13. С. 5171-5172.

³Яъқубӣ. Таърихи Яъқубӣ. С. 504; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ. 1. С. 337.

⁴Табарӣ. Ҷ. 14. С. 5213-5214; Яъқубӣ. С. 507; Ибн ал-Асир. Ҷ. 17. С. 181; Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷ. 1. С. 341.

⁵Табарӣ. Ҷ. 14. С. 5214; Ибн ал-Асир. Ҷ. 17. С. 181.

зери итоати $\bar{u}$ даромада, хукми $\bar{u}$ ро беихтилоф ичро мекарданд.

Замони вафоти Абдуллоҳ хирочу молиёти он вилоят ба беш аз 48 миллион дирҳам мерасид. Абдуллоҳ мисли падараш бағоят адибу фозил буд ва бо забони арабӣ шеър эҷод менамуд.¹ $\bar{U}$ ба адабиёти араб таваччуҳи зиёде дошта, ашъори онҳоро хуб медонист ва ба дини ислом таассуби беандоза дошт.

Абдуллоҳ барои ба низом даровардани соҳаи кишоварзӣ чораҳои зиёд андешид. Махсусан барои ба таври дуруст истифода бурдани об ва корезҳо дар зироаткорӣ тадбирҳои нофеъ пешниҳод намуд. $\bar{U}$ машҳуртарин фақеҳони Хуросон ва Ироқро чамъ намуда, супориш дод, ки дар аҳкоми корезҳо китобе таълиф намоянд. Онҳо дар ин соҳа китобе навишта, дар он мизони истифодабарии обро дар зироаткорӣ муайян намуданд.² Минбаъд ин китоб барои обёрии соҳаи зироаткорӣ, барои барзгарон ҳамчун дастурамал хизмат мекард.

Абдуллоҳ ба барзгарон диққати махсус дода буд. Ба ҳамаи масъулону кордонон муроҷиат карда, нома навишта буд, ки бо барзгарони вилоят мудоро кунанд ва ҳангоми ба заъф гароидани кишоварзӣ онҳоро дастгирӣ намоянд, то кори онҳо ҷоннок гардад, зеро ризқу рӯзӣ ва таоми мардум бо дасти кори барзгарон алоқаманд аст ва бедодӣ кардан ба онҳо ҳаром аст.³

Аз таҳлили маводи фавқуззикр бармеояд, ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир шахси часуру кордон буда, дар замони се халифаи Аббосӣ фаолият намудааст. $\bar{U}$ кӯшиш ба харҷ медод, ки бо халифаҳои Аббосӣ муносибати дӯстона барпо намояд ва байни онҳо муҳолифат сар назанад. Баробари ҳокими Хуросон будан, $\bar{u}$ бо супориши халифаҳо ҳамчун сарлашқари ботаҷриба барои сарқӯб намудани

---

¹Ибн ал-Асир. Ҷ. 17. С. 182-184.

²Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. С. 153-154.

³Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. С. 154.

мухалифони онҳо сафарбар мешуд. Ў дар муддати ҳукмронии худ тавонист, ки бисёр корҳои Хуросонро ба низом дароварда, иқтидори давлати худро мустақкам намояд ва вилоятҳои зертобеи худро мустақилона идора кунад.

АДАБИЁТ:

1.Бартолд В.В. Средняя Азия до XII века//Сочинения. Т.1. М., 1963. С. 238-385.

2.Гардезӣ, Абусаъид Абдулхай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуд. Зайнул-аҳбор. Таҳқиқи Абдулхай Ҳабибӣ. Чопи аввал. Техрон: Дунёи китоб, 1363. -309 с.

3.Ғафуров Б.Ғ. Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. -975 с.

4.Ибн ал-Асир, Иззадин Алӣ. Таърихи комили бузурги ислом ва Эрон. Аз арабӣ тарҷумаи Алӣ Ҳошимии Ҳоирӣ. Ҷ.16. Техрон: Муассисаи матбуоти илмӣ, 1371 ҳ. -328 с.

5.Ибн ал-Асир, Иззадин Алӣ. Таърихи комили бузурги ислом ва Эрон. Аз арабӣ тарҷумаи Алӣ Ҳошимии Ҳоирӣ. Ҷ. 17. Техрон: Муассисаи матбуоти илмӣ, 1371 ҳ. -303 с.

6.Ибни Халдун, Абузайд Абдурраҳмон ибни Муҳаммад. Ал-Ибар. Таърихи Ибни Халдун. Ҷилди 2. Техрон, 1383 ҳ. -992 с.

7.Ибни Халдун, Абузайд Абдурраҳмон ибни Муҳаммад. Муқаддимаи Ибни Халдун. Ҷилди I. Мутарҷим Муҳаммад Парвини Гунбодӣ. Таълиқот ва тасхеҳу ҳавошӣ аз Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. Д., 2019. -687 с.

8.Ҷузҷонӣ, Минҳочуддин Усмон ибни Сирочуддин. Табақоти Носирӣ. Чопи сеум. Кобул: Бунёди фарҳангии ҷаҳондорони гурӣ, 1391. -649 с.

9.Табарӣ, Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарир. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Бо таҳрир, тасхеҳ ва таҳқиқи умумии Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. Китоби 7. Ҷилди 13. Душанбе, 2014.

10.Табарӣ, Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарир. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Бо таҳрир, тасхеҳ ва таҳқиқи умумии Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. Китоби 8. Ҷилди 14. Д., 2014.

11.Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Муқаддима, тасхеҳ, ва таҳқиқи Сайид Мухсини Ноҷии Насрободӣ. Ҷ. 1. Техрон: Асотир, 1386 ҳ. -436 с.

12.Яъқубӣ, Аҳмад Исҳоқ. Таърихи Яъқубӣ. Ҷилди 2. Мутарҷим Муҳаммад Иброҳими Ояӣ. Техрон, 1382 ҳ. -647 с.

ИСКУССТВО ТАХИРИДОВ: В ПРЕДДВЕРИИ ЗОЛОТОГО ВЕКА ТАДЖИКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Лариса ДОДХУДОЕВА,
доктор исторических наук
Институт истории, археологии и этнографии
им. А. Дониша

После утверждения ислама в арабском халифате иранские народы образовали самую большую этническую группу, которая отличалась от других завоеванных народов тем, что владела имперской политикой, связанной с правлением легендарных династий (Ахемениды, Сасаниды) и развитой культурой на протяжении многих столетий. В связи с этим персидско-таджикская традиция глубоко была внедрена в раннюю исламскую философско-религиозную мысль в виде ретроспекций зороастризма и манихейства, а также в художественную среду [16,149].

Первой династией местного происхождения, которой было поручено управление Хорасаном, стали Тахириды (821-873), центр владений которых располагался в Нишапуре. Династы усиленно насаждали ислам, опираясь на мусульманское духовенство, но одновременно внесли значительный вклад в возрождение местной культуры. Несмотря на то, что Тахириды были значительно арабизированы, они претендовали на свое происхождение от Рустама Дастана, главного героя эпоса иранских народов, а также поэмы «Шахнаме» Фирдоуси [14,64].

Иранская (таджикская) традиция в процессе формирования значительного количества образованных людей часто двуязычных персов-таджиков, постепенно стала центральной в исламской культуре и образовании. Об этом свидетельствует культура времени Тахиридов, при которых дари-фарси-таджикский язык впервые стал использоваться наряду с арабским как язык литературы.

Перед самым началом завоевания арабами Центральной Азии этот огромный регион представлял собой высокоинтеллектуальный, этнический, культурный, религиозный и художественный перекресток с высоким творческим потенциалом. Однако здесь не была сформирована единая культура с единообразным развитием, а существовалатак называемая «пестрая культура». До утверждения ислама в центрально-азиатском регионе наблюдалась совершенно уникальная ситуация с гетерогенной и разноликой культурой, поскольку здесь существовало не единобожие, а широкая религиозная терпимость, что во многом объясняет длительность и трудности перехода от «пестрой культуры» к аниконической (не фигуративной) монокультуре, которая присуща исламу [2,46].

На территории раннесредневекового Тохаристана можно было встретить буддийские монастыри VI-VIII вв. (Аджинатепя, Калаи Кафирниган, Кафир-кала, другие), порой включающие в себя элементы зороастризма. В Уструшане (Бунджикат, Чилхуджра) хранили древние традиции иранского мира наряду с «бродячими» сюжетами, встречающимися в Византии и Италии (изображение волчицы, вскармливающей двух младенцев). Наконец, в Согде привычно было встретить манихейские книги, божеств индуизма, басни Эзопа, богов, героев греческой истории и мифологии. Религиозная веротерпимость предоставляла широкое поле деятельности для мастеров, и создавало особую художественную среду, не нуждавшуюся в политической и культурной унификации. Словом, здесь не существовало единой культуры с поступательным развитием [18,250]. Но постепенно характер культуры Среднего Востока начал кардинально меняться в сравнении с прежней структурой. Главной ее идеей стала концепция уммы, надномадийной и надэтнической общности верующих, из которой никто не мог быть исключен по расовой или социальной принадлежности [17,507-510].

Некоторые исследователи считают, что в период раннего ислама существовали большие различия между культурной средой Мавераннахра и Хорасана (Мерв, Балх, Нишапур, Герат, Газни) и западными областями Ирана (Исфахан, Йазд, Керман, Шираз). Если первые оказались той фертильной почвой, на которой быстро возрастали побеги новой исламской культуры, то в других центрах интеграция в интерисламскую умму происходила значительно медленнее [15,36].

Вся «эпоха перемен» характеризуется активным развитием политико-экономических, религиозных, культурных контактов между различными регионами (Хиджазом, Магрибом, Центральной Азией, Китаем, Индией, Византией), интенсивным совершенствованием структуры коммерческих и ремесленных центров, строительной и художественной деятельности с новой идеологической программой, философией и эстетикой. Особенно важно, что искусство начинает выступать в форме развитой городской культуры, свидетельствуя о формировании нового типа урбанизма.

Вскоре после завоевания арабов именно наследие иранских народов стало ключевым компонентом в исламской культуре, поскольку на территории их проживания существовали древние государственные образования: Персия, Бактрия - Тохаристан, Согд, Хорезм с высокоразвитыми самостоятельными художественными школами и центрами искусства (настенная живопись, скульптура, ремесла). Наследие крупнейших центров искусства в регионе (Нишапур, Балх, Пенджикент, Афрасиаб, Варахша, Шахристан-Уструшана и другие) стало источником и ресурсом мощного развития здесь искусства ислама, который принес с собой новые эстетические нормы и торжество орнамента.

Резкую смену культуры Согда до середины VIII в. и позднейшего времени следует объяснять, в том числе, уве-

личением связей с Западом, в первую очередь с Ираном. Можно видеть проникновение сасанидских заимствований в самые разные области материальной культуры в этот период, вытеснение местных согдийских признаков, которые далее на востоке и севере еще какое-то время сохранялись. Параллельно заимствованиям материальным шел и процесс языковой аккультурации, выразившийся в формировании новоперсидской литературы в X в. в Тохаристане и Мавераннахре, в землях, где этот язык до того едва был распространен [5,64].

Действительно развитие многих видов искусства IX в. свидетельствует о том, что в целом искусство раннего ислама «выросло на сасанидских корнях» [8,14]. Вместе с тем художественное наследие Центральной Азии и Хорасана явилось значимой «питательной средой» для расцвета культуры нового типа. Это находит прямое подтверждение в памятниках времени Тахиридов.

Особо необходимо подчеркнуть, что в настоящее время в науке пока не произведена строгая классификация всего художественного наследия этой династии. Многие артефакты лишь предварительно атрибутированы, другие не идентифицированы совсем. В силу этих обстоятельств, которые требуют значительного научного анализа существующего материала, нами представлены лишь отдельные образцы, которые по времени совпадают с эпохой Тахиридов и имеют объединяющие их характерные черты, присущие в целом стилю IX в.

В архитектурном оформлении решающее значение сохранялось не за отдельными мотивами, а за всей системой декора, его лаконизмом и простотой при изяществе деталей. Ведущим же принципом зодчества и дизайна ислама выступала геометризация объемно-пространственных форм, что наилучшим образом отвечало функциональным задачам и рациональности конструктивных решений, начиная с IX в. Как бы велико не было влияние

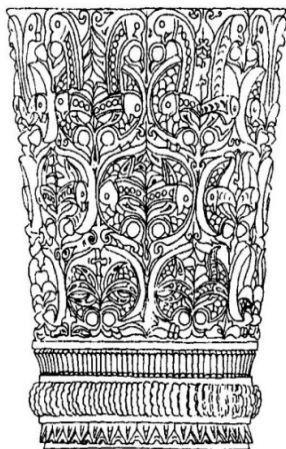
общехалифатского стиля на архитектурный декор всей Центральной Азии IX в., его глубокая оригинальность и красота обязаны, прежде всего, местной традиции, ее художественным идеям и формам.

Особую локальную школу резьбы по дереву представляют колонны горного Зарафшана с сочной, энергичной, глубокой, живописной резьбой из селений Оббурдон IX в., Похут IX-X вв., Курут IX-начала X вв. и ряда других центров [7]. Украшенные перлами, рисунками в виде перца *тус-тупи*, растительными мотивами, арками, медальонами, акантовыми листьями и волютами они полно представляют содержательный ресурс раннесредневековых пластических мотивов, использованных в новом контексте и исполненных с большим мастерством.

Один из выдающихся памятников эпохи П - образный михраб из Искодара IX-X вв. Его структура с листовым орнаментом, сквозной трехмерной резьбой настолько совершенна, что ничего подобного этой изысканной абстрактной пластике, в исламском искусстве не найти.

Михраб. Искодар. IX-X вв.

Деревянная колонна (с прорисовкой). Оббурдон. IX в.

Стилистическая общность михраба и колонн строится на близких орнаментальных мотивах, которые после X в. полностью исчезают [11,177]. Virtuозность и свобода, с которыми выполнены все образцы резного дерева Северного Таджикистана, свидетельствует о том, что резчики, исполнившие их, были глубоко укоренены в традициях народной культуры, а потому так органично и легко вводили местные элементы в контекст новой эстетической системы ислама.

В IX в. продолжалось активное развитие монументального искусства: стенной живописи, полихромной росписи по дереву и ганчу (клеевая темпера) и резьбы. Дошедшие до нашего времени фрагменты фресок свидетельствуют о преемственности мастерами художественных традиций Согда и Бактрии раннего средневековья. В целом, изысканная традиция настенной живописи эпохи Тахиридов указывает на ее связь с образцами раннего средневековья (Пенджикент, Варахша, Афрасиаб и др.) и буддизма в Центральной Азии, сасанидским наследием в

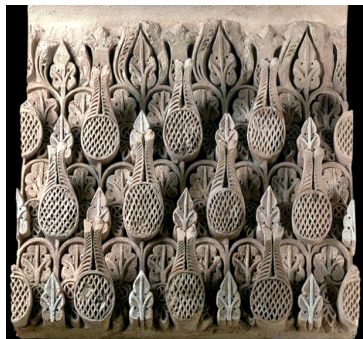
Иране, а также с современным ей художественным стилем Ирака.

Как известно, Нишапур приобрёл значение столицы Хорасана при Абдуллахе ибн Тахире в 830-844 гг., тогда как при первых арабских наместниках главным городом региона оставался Мерв. Здесь в Тепе Медресе был обнаружен большой жилой район с мечетью и, предположительно, дворцом правителей IX в. Изобилием и богатством декора отличались многие архитектурные сооружения поселения Сабз Пушан, которое представляло собой в IX-X вв. процветающий жилой район. В одном из его домов стены были украшены резными ганчевыми панелями, окрашенными в яркие желтые, красные и синие цвета.

Ганч являлся одним из любимых материалов при создании убранства интерьера и воспроизводился в основном резьбой, иногда штампом, подчас резался ножом. Распространенным приемом было сочетания рельефной кладки керамических деталей с гипсом, который исполнял несколько функций: служил для декоративного заполнения пустот и больших углублений между деталями, расшивки швов между кирпичами и больших самостоятельных орнаментальных мотивов из гипса, включенных в массивы керамического орнамента [12, 66].

Расписная ганчевая панель.

Резная панель из ганча. Нишапур. IX в.

Монументальная живопись была органично вписана в конкретный интерьер, иллюзорно расширяя или же углубляя его, содержательно насыщая реальное пространство. Ее сюжеты без труда считывались посетителями, находящимися в данном помещении, поскольку они чаще всего были народными, «бродячими», хорошо ему знакомыми.

Композиция, изображающая охотника верхом на лошади с соколом в руке в натуральную величину из Нишапура весьма выразительна. Стиль фрески во многом соответствует принципам сасанидской живописной традиции [21,48]. Другой образец в виде неоконченного рисунка на стене дома, в котором намечены лишь контуры будущей росписи, может служить примером подготовительных работ средневекового художника.

*Львица и придворный. Эскиз рисунка на стене.
Нишапур. IX в.*

Всадник. Фрагмент стенописи. Нишпалур. IX-X вв.

Несомненно, в этот период продолжала развиваться и богатая книжная культура с миниатюрной живописью, косвенными доказательствами о существовании которой в этот период могут служить стенные росписи и изделия глазурированной керамики IX в. с фигуративным изображением. Ее традиции вели свое начало с эпохи древности. Стоит вспомнить слова известного багдадского историка и географа начала Хв. Ал-Масуди, который, описывая примечательные особенности культуры доисламского Ирана, использовал некоторые хроники эпохи Сасанидов и другие иллюстрированные рукописи. В свою очередь Ибн ал-Мукаффа, переводчик и автор предисловия сборника «Калила и Димна» (VIII в.), сообщал, что переводимая им на арабский язык книга, имела иллюстрации [1, 87; 6, 22].

В IX в. наиболее были развиты такие ремесла и промыслы, как металлообработка, ткачество, кожевенное, гончарное, стеклодувное, ювелирное дело, резьба по дереву, кости и др. Вкус оседлого населения, во многом диктовавший социальный заказ на изготовление утвари с

художественными элементами, определили в основном два компонента: старая доисламская традиция, по большей части согдийская, и декоративное искусство Хорасана [10,72].

Текстиль в виде прекрасных тканей, одежды, ковров, занавесей, вышитых и плетеных изделий, волокон были главными предметами обмена. Из всех предметов роскоши шелк оставался самым важным и дефицитным товаром. Шелковые ткани считались необыкновенно чистыми, своего рода сокровищами, а потому являлись наиболее желанным предметом обладания.

Самая известная из тканей Мерва желтый шелк *мулхам*, расшитый шелковыми нитями темно-синего цвета, изготавливался в мастерской, которая при Тахиридах, а затем и при Саманидах принадлежала аббасидским халифам. В Бухаре выделялось много так называемых «мягких» тканей. По данным Наршахи, здесь в IX в. работало большое ткацкое предприятие «Байту-т-тираз», где изготавливали ткани и ковры, пользующие известностью в городах Среднего и Ближнего Востока. Качество продукции этой мастерской - предметы быта, ковер *шодурвон*, ткань *йездй*, бельевые полотна, подстилки для молитвы и ткань *бурд* из луба ореха - было столь высоким, что все усилия наладить производство подобных материй в других областях кончались безуспешно.

Фрагмент шелковой ткани. Хорасан или Мавераннахр. IX в.

Шахматы. Мавераннахр. IX в.

Важными центрами изготовления керамических изделий во владениях Тахиридов являлись район Зарафшана (Самарканд) и Хорасан (Мерв, Балх, Нишапур). Инновации в технологическом изготовлении гончарных изделий, нововведения в области дизайна позволили в начале IX в. создать новую керамическую индустрию со своеобразными стилистическими характеристиками. В это время производство становится массовым, появляется новый вид прикладного искусства - роспись поливной глиняной посуды.

Надписи на керамических изделиях свидетельствуют о виртуозности владения мастерами разнообразными приемами арабского письма. В IX в. излюбленным почерком был куфи. Вначале основные элементы надписи были ограничены определенной базовой формой и представляли собой некий минималистический каллиграфический дизайн. Открытое «чистое» пространство, окружающее текст, способствовало выделению его строк, их особой значимости, подчеркивало их важность и читабельность, становясь одновременно содержательной и визуальной

частью дизайна. К середине IX в. трансформация букв в виде удлинения их силуэтов будет применяться шире и коснется не только их пропорций, но и усиления контраста арабской вязи со светлым фоном изделий [20,107-133].

Керамическое блюдо с «Знание-наилое благородное из всех ценностей, рыцарство - высшее достояние чьего-либо наследства». Нишапур или Мавераннахр. IX в.

Керамическое блюдо с надписью: «Перед началом работы – подумай, это избавит тебя от сожаления, подарит благополучие и мир». Нишапур или Самарканд. IX в.

Каллиграфически выписанные слова-благопожелания располагались чаще по ободу, диаметру изделия или горизонтально по центру. Порой в центре блюда появлялся дополнительный орнаментальный мотив в виде розетки. Уровень исполнения эпиграфических надписей на керамических изделиях IX в. настолько высок, что можно предположить, что наряду с гончаром сложные надписи на сосудах исполнялись специально приглашенными каллиграфами, которые имели большой опыт в области переписки рукописных книг и прежде всего Корана.

Тексты, украшавших керамику, как правило, по своему содержанию делятся на два типа. Первый вид включает в себя благопожелания для владельца изделия, что может быть выражено в одном слове, например, *баракат* (благо, благость) или посредством перечисления ряда существительных (например, «Благословение, счастье, благосостояние, благополучие и счастье»). Вторая группа надписей была посвящена ритуалу и этикету трапезы, приглашению вкушать разнообразные блюда (например «Кушайте с удовольствием и аппетитом!»). Подобные надписи в этот период можно встретить и на кобальтовых изделиях Аббасидов.

Несомненно, изобразительная тематика гончарных изделий была тесно связана с литературой, народным эпосом, фольклором, в сохранении традиций и преемственности которых важная роль принадлежала нерасторжимой связи с культурой предшествующего периода, ее символикой. Ученые едины во мнении, что в стиле композиций глазурированной керамики IX в. угадываются черты, характерные для тех настенных росписей, которые украшали городские дворцы и загородные замки этого времени. Можно предположить, что подобные образы с аналогичным колористическим решением (черный, синий, красный и желтый цвета), плоскостной манерой изобра-

жения были присущи не только настенной живописи, но и иллюстрациям манускриптов.

Вместе с тем образ человека воссоздается мастерами в эпической манере, а его прообразы видятся в настенных росписях раннего средневековья VI-VIII в. (фрески Пенджикента, Варахши, Афрасиаба и др.).

Чаша. Мерв IX в.

*Стеклянный сосуд с изображением птиц.
Нишапур. IX в.*

Свидетельства этому могут быть найдены при изучении многих изделий IX в. Например, примером преемственности раннесредневековых традиций в области сюжета и стиля служит чаша IX в. из Мерва, откуда в большом количестве вывозилась изящная тонкостенная посуда. По стилю изображения (черты лица, детали одежды) ее композиция близка и к образцам глазурованной керамики Хорасана. Здесь представлен сидящий человек с кубком в правой руке и длинным ножом – в левой, украшенной золотыми браслетами. Образ же пирующего рыцаря совершенно идентичен персонажу, воспроизведенному в росписи раннесредневековой вазы V-VI вв. с городища Гяур-кала в Мерве со сценами охоты и пиршества. Как видим, ее основные характеристики были восприняты позднее поливной и штампованной керамикой [4,129].

Ваза. Мерв. V-VI в.

Фрагмент глазурованной керамики. Мерв. IX вв.

С. Б. Лунина связывает тематику росписи на вазе Мерва IX в. с суфизмом, который был весьма распространен в ремесленной среде в этот период. Следовательно, мастера-гончары могли нарушать религиозный запрет и помещали на предметах прикладного искусства изображения живых существ. Разумеется, подобное художественное решение было вызвано определенным спросом на эти предметы [4,128].

Широко было налажено в это время изготовление штампованной керамики: игрушки и сосуды в виде утки *мургоби*, светильники *чарог* с поливой и без нее, сосуды с крышками из неполивной керамики с изображением птиц, держащих в клювах гроздь винограда и т.п. В их иконографии сильны традиции раннесредневекового искусства (торевтика, настенная живопись, текстиль и др.), хотя в художественной манере достаточно ощутимы тенденции нового стиля [13,9].

В это период активно развивалось производство керамических изделий, имитирующих образцы из металла. Не-

которые исследователи считают, что, это было вызвано «серебряным кризисом», дефицитом серебра в IX-X вв., что и привело к необходимости недорогих их имитаций в гончарном деле [19, 24]. С экономическим кризисом были связаны и такие акции, как переплавка монет из серебра и золота, а также наплыв предметов из недорогих материалов, таких как медь и различные сплавы.

Дирхам Тахира 1 б. ал-Хусайна 205-207/821-822 гг.

Несмотря на кризис в IX в. художественный металл остается одной из ведущей областью прикладного искусства. В этот период совершенствуется литье, чеканка, узорная резьба, инкрустация из цветных металлов. В оформлении изделий пиршественной посуды широко используется эпиграфический и растительный орнамент, вводится фигурный силуэт, отдельные геральдические и сюжетные мотивы [13,297]. Среди посудных форм были широко распространены бронзовые, латунные и медные изделия.

Сохранились многочисленные памятники так называемого «восточного серебра» Мавераннахра и Хорасана IX-X вв.: чаша Хумартегина с фарси – таджикской над-

писью, серебряное с позолотой блюдо, на котором изображена сцена осады крепости из так называемого Аниковского клада. Последнее изделие было изготовлено в IX в. в Семиречье, но отлито в формах VIII в., что лишний раз свидетельствует о преемственности художественных традиций. Серия больших полусферических украшенных гравированными орнаментами чаш IX-XI вв. происходит из Хорасана [3,483].

Серебряное блюдо. Хорасан IX в.

Пиршество. Согдийское серебро. VIII-IX вв.

В IX в. ювелиры *заргары* изготавливали самые разнообразнейшие украшения: кольца и перстни, браслеты и серьги, медальоны и бляшки, булавки, подвески и амулеты, бусы и т. п. Фигурки животных, птиц и рыб, служили в качестве подвесок, что свидетельствует о том, что среди населения продолжала сохраняться вера в магические представления об их символической значимости. В этот период усиливается процесс флоризации изображения живых существ, постепенно трансформируясь в растительный или неопределенный мотив [3,632]. Ювелиры IX в. владели многими техническими приемами: резьбой, литьем, штамповкой, чеканкой и т.д. Довольно часто встречаются украшения, выполненные в технике позолоты, зерни и чернения. Для инкрустации использовались самоцветы, предварительно шлифованные и ограненные.

Керамический фонарь.
Мерв. IX в.

Бусы. Нишапур IX-X вв.

Каменная лампа Нишапур IX в.

Среди костяных находок этого периода часто встречаются шахматные фигурки, фишки. В Мавераннахре и Нишапуре обнаружены прекрасные образцы искусства обработки кости IX в. в виде шахматных фигур.

Появление бумаги в VIII в. произвело революцию в исламском мире. Главными центрами ее изготовления оставались Китай, отдельные страны арабского мира. В Самарканде вначале бумагу делали китайцы, попавшие в плен в битве при Таласе в 751 г, но вскоре этот город становится главным центром ее производства, а его продукция начинает успешно конкурировать с образцами из Китая. Бумага этого центра Мавераннахра, по всей вероятности, была достаточно доступна по ценам. Об этом можно судить по заметке ал-Харезми (ок. 783 - ок. 850). В одном из писем другу он шутил относительно того, что тот не пишет ему писем, вероятно, потому что живет далеко от Самарканда, а потому бумага слишком дорога для него [9, 101].

Художественное наследие эпохи Тахиридов привлекательно не только по своему содержанию, стилю и оригинальной форме, но и значимостью своих достижений, как

в решении задач искусства, так и в области технологий. Необходимо широкое осмысление конкретных памятников и явлений, связанных с ними, чтобы понять многие их смыслы и значимость. За редким исключением пока не полностью интерпретированы многие артефакты. Между тем анализ памятников, созданных в особом историческом и культурном контексте, требует изучения исторических документов, толкований символов и идей в них заложенных. Ведь искусство Тахиридов, опирающееся на локальные традиции Хорасана и Мавераннахра эпохи древности и раннего средневековья и впитавшее в себя исламские ценности, выступает предвестником будущего золотого века таджикской культуры в эпоху Саманидов.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Беленицкий А., Маршак Б. Черты мировоззрения согдийцев VII-VIII вв. в искусстве Пенджикента//История и культура народов Средней Азии. -М., 1976.-С. 48-62.
- 2.Додхудоева Л. Успешные Саманиды и формирование ойкумены суннизма (к интерпретации художественного наследия)//Саманиды: эпоха и истоки культуры. -Душанбе, 2007. - С.44-61.
- 3.История таджикского народа. Т.11. Эпоха формирования таджикского народа//Ред. Н.Н. Негматов. -Душанбе, 1999.
- 4.Лунина С.Б. О культурных связях средневекового Мерва // Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура)//Ред. Б.Г. Гафуров, Б.А. Литвинский. -Москва, 1977. - С. 120-130.
- 5.Лурье П.Б. Мусульманская и персидская культура на пути в Среднюю Азию (VIII-X вв)//Первый международный конгресс Евразийской ассоциации иранистов. Тезисы. -СПб, Государственный Эрмитаж, 2019. -С.24-25: <http://eaaicongress-2019.orientalstudies.ru>.
- 6.Маршак Б.И. Искусство Согда//Центральная Азия. Новые памятники письменности и культуры. -М., 1987. -С. 20- 34.
- 7.Мухтаров А. Резьба по дереву в долине Зеравшана. -Москва, 1966.
- 8.Орбели И.А.Сасанидское искусство//Избранные труды. -Ереван, 1963. -С.9-20.
- 9.Очерки истории исламской цивилизации//Ред. Ю.М. Кобищанов. Т.1. -Москва, 2008.

10. Путешествие Ибн Фадлана. Волжский путь от Багдада до Булгара. Каталог выставки. Гос. Эрмитаж. -СПб, 2016. -С. 72-73.
11. Хмельницкий С. Чорку. Амир Хамза Хасты подшо. Древнейшее деревянное здание Средней Азии с резным и скульптурным декором. -Берлин-Рига, 2002.
12. Хмельницкий С. Между арабами и тюрками. Раннесредневековая архитектура Средней Азии X-XI вв.- Берлин-Рига, 1992.
13. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. Т.111. Торевтика. -Самарканд-Ташкент, 2012.
14. Bosworth С.Е. The Taherids and Arabic Culture//Journal of Semitic Studies, 14, 1969.
15. Grabar O. Mostly Miniatures: An Introduction to Persian Painting.- Princeton, 2000.
16. Crone P. God's rule. Government and Islam. -New York, 2004.
17. History of Civilization of Central Asia. vol. 1Y. UNESCO, 2000.
18. Lewis B. The Middle East. 2000. Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day. -London, 1995.
19. Pancaroglu O. Functions of Literary Epigraphy on Medieval Islamic Ceramics. A Web-based Teaching Course on Islamic Ceramics. Ashmolean Museum. :<http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/oya-part-one.htm>
20. Volov [Golombek] L. Plaited Kufic on Samanid Epigraphic Pottery// Ars Orientalis. Vol. 6. -1966. -P. 107-133.
21. Wilkinson C. K. Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period. - N.Y.:MetropolitanMuseum of Art, 1973.
22. Wilkinson, Ch. Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration. -Т.Н., 1987.

НАСАБИ ТОҲИРИЁН

Саидмурод БОБОМУЛЛОЕВ,

доктори илмҳои таърих,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи
Аҳмади Дониш

Дар боби насаби Тоҳириён муаррихон суханони гуногун баён кардаанд. Муаллифи «Табақоти Носирӣ» насаби онҳоро бо фосилаи бисту ду насл ба Манучеҳр расонидааст: Тоҳир ибни Мусайиб ибни Зариқ ибни Асъад ибни Асад ибни Рашид ибни Балад ибни Бодон¹. Ривояти дигар низ онро аз авлоди Рустам, паҳлавони асотири муаррифӣ кардааст.

Бештари сарчашмаҳо насабномаи Тоҳириёно ин гуна сабт кардаанд: Тоҳир ибни Ҳусейн ибни Мусъаб ибни Зариқ ибни Асъад ибни Зодон² ва Ӯ Разиқ ибни Моҳон.³ Бархе аз муҳаққиқон вуруди номи Асъадро дар насаби Тоҳириён, иштибоҳи муаррихон дар тадохул бо насаби Талха ибни Абдуллоҳ ибни Халаф ибни Асъад маъруф ба Талхату-т-Талҳот донистаанд.⁴ Ба ҳамин далел баъд аз номи Асъад ишора ба Ҳазоӣ будани Тоҳириён кардаанд.

Баъзе овардани номҳои Асъад, Додуя, Зодонро⁵ дар насаби Тоҳириён саҳеҳ надониста, Разиқ ибни Моҳонро бо тавачҷуҳ ба вучуди номи Моҳон дар сарзамини Хурсон, ба монанди Алӣ ибни Исо ибни Моҳон ва Бакир ибни Моҳон барои интисоби Тоҳириён муваассақтар донис-

---

¹Минҳочуссирачи Ҷузҷон. Табақоти Носирӣ. Ба тасҳеҳи Абдулхайи Ҳабибӣ. Теҳрон: Иттилоот, 1364. С.190.

²Ибни Асокир. Таърихи мадинаи Димишқ. Бейрут: Дорулфиқр, 1415 ҳиҷрӣ/1995. С. 216.

³Ибни Халикон. Вафиёт-ул-аён ва анбоъ ибноҳу-ул-замон, ал муҷаллад солис. Таҳияи доктор Эҳсон Аббос. Бейрут: Дори Содир, 1398 х./1978. С. 83.

⁴Абдулмаҳдӣ Ёдгорӣ. Таҳқиқе дар насаби Тоҳириён. Маҷаллаи мақолот ва баррасиҳо. Шумораи 13/16, соли 1352. С.306.

⁵Таърихи Сиистон. Ба тасҳеҳи Маликушшуаро Баҳор. Таълиқот. С.172.

таанд.¹ Иттифоқи назари сарчашмаҳо дар бораи интисоб ба Моҳон метавонад далеле бар ин муддао бошад.² Пиромуни Разиқ ё Зарик, чадди дигари Тоҳириён низ ихтилоф вучуд дорад. Бархе Зарикро ба маънои Худхуд ва онро муқаддам бар Разиқ медонанд.³ Аммо вучуди сию ҳашт номи Разиқ дар китоби «Тоҷ-ул-урус» ва низ зикри номи Разиқ дар китоби Ричол ва ҳамчунин эҳтимоли тағйири Рузик ба Разикро далеле барои тақаддumi Разиқ бар Зарик медонанд.⁴

Он чи пиромуни насаби Тоҳириён бештар қалби таваҷҷуҳ мекунад, вучуди се ривоят дар интисоби Тоҳириён ба Манучеҳр, Рустам ва қабилаи Ҳазоа аст. Каме пеш аз Тоҳириён Ҳамзаи Хориҷӣ насаби худро ба Зу, писари Таҳмосп аз хонадони Манучеҳр мерасонид. Ин насабсозиҳо барои иддаои ҳукумат дар таърихи пеш аз Тоҳириён марсуму мутадовил буд, чунон ки Ашкониён худро ба Ардашери дувуми Ҳахоманишӣ ва Сосониён худро ба Каёниён ва рӯҳониёни Сосонӣ насаби худро ба Манучеҳр мерасонданд.⁵ Ҳамза пеш аз Тоҳириён худро мунтасаб ба Таҳмосб карда буд ва акнун Тоҳириён насаби пештар аз ӯ барои худ пазируфтанд. Онҳо таҳти шароити хос, бо таваҷҷуҳ ба муҳити зиндагии худ, ки ин навъ вобастагӣ-хоро металабид, дасти шуарову атрофиёни худро дар боло бурдани насаби хеш боз гузошта буданд. Тоҳир ва Абдуллоҳ ибни Тоҳир дар суханони худ ба насаби волои хеш муқаррар ишора мекарданд.⁶

Шуаро дар васфи хонадони Тоҳир ҳар як ба навъе онҳоро сутудаанд. Абутамом дар мадҳи хонадони Муас-

---

¹Таҳқиқе дар насаби Тоҳириён. С.306.

²Вафиёт-ул-аъён. С.83.

³Саиди Нафисӣ. Таърихи хонадони Тоҳирӣ. Техрон: Иқбол, 1335. С. 38.

⁴Таҳқиқе дар насаби Тоҳириён. С.309.

⁵Фаранбахи Додғӣ. Бундахиш. Гузоранда Меҳрдоди Баҳор. Техрон: Тӯс, 1369. С.152-153.

⁶Ибни Муътаз. Табақоту-ш-шуаро. Таҳқиқи А. Аҳмади Фароҷ. Миср: Дорулмаориф. 1375/1956. С.300.

сиб онҳоро қавме қудратталаб хонда аст.¹ Дигарон низ аз Хусейну чаддаш Муассиб бо сифоти писандида ёд карда² ва насаби онҳоро воло донистаанд.³ Батин, шоири Ҳамсӣ дар сафар ба Миср ба Абдуллоҳ ибни Тоҳир гуфт: «Ту агар дар замони Разиқ ва Муассиб низ будӣ, боз шоистаи эҳтиром будӣ.⁴ Мусалламан таваҷҷуҳ ва алоқаи Тоҳириён ба шуаро дасти онҳоро дар васфи ниёғони Тоҳир ва насабсозӣ бозмегузошт ва Тоҳириён барои пешбурди аҳдофи худ ҳаргиз монеи онҳо намешуданд.

Дар он замон ду чараён барои интисоби Тоҳириён ба подшоҳони бостонӣ ва қабилаи Ҳазоа вучуд дошт. Ҳар гурӯҳ арабу эронӣ мехост Тоҳириёнро ба суи худ интисоб кунад.

Вучуди маволот, яъне пайвандӣ хонаводагӣ байни эронихо ва аъроб. Аввалин узви номии хонадони Тоҳирӣ, Разиқ ибни Моҳон буд, ки ба хидмати Талҳатулталҳот Шайхи Ҳазоӣ пайваст ва ё бо ӯ маволот ёфт.

АДАБИЁТ:

1. Абдулмаҳдӣ Ёдгорӣ. Таҳқиқе дар насаби Тоҳириён. Маҷаллаи мақолот ва баррасиҳо. Шумораи 13/16, соли 1352.

2. Абутомоҷ Ҳабиб ибни Уси Той. Шарҳи девони Абӣ Томоҷ. Бейрут: Дорулкутубу-л-арабӣ. 1414/1994.

3. Ибни Абор. Ётбу-л-китоб. Бейрут: Дорулавзоӣ, 1406/1986.

4. Ибни Асоқир. Таърихи мадинаи Димишқ. Бейрут: Дорулфиқр, 1415/1995.

5. Ибни Муътаз. Табақоту-ш-шуаро. Таҳқиқи А. Аҳмади Фароҷ. Миср: Дорулмаориф. 1375/1956.

6. Ибни Туғрии Бардӣ. Ан-нучум аз-зоҳира ал-чузъ. Қоҳира: Алмуассисату-л-Мисрия, 1383/1963.

---

¹Абутомоҷ Ҳабиб ибни Уси Той. Шарҳи девони Абӣ Томоҷ. Бейрут: Дорулкутубу-л-арабӣ. 1414/1994. С.129.

²Ибни Абор. Ётбу-л-китоб. Бейрут: Дорулавзоӣ, 1406/1986. С. 160.

³Ибни Асоқир. Таърихи мадинаи Димишқ. С.218.

⁴Ибни Туғрии Бардӣ. Аннучум аззоҳира алчузъ. Қоҳира: Алмуассисату-л-мисрия, 1383/1963. С.195.

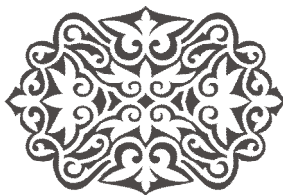
7.Ибни Халикон. Вафиёт ул аъён ва анбоъ ибноху ул замон, ал мучаллад солис. Таҳияи доктор Эҳсон Аббос. Бейрут: Дори Содир, 1398/1978.

8.Минҳочуссирочи Ҷузҷон. Табақоти Носирӣ. Ба тасхеҳи Абдулхайи Ҳабибӣ. Техрон: Иттилоот, 1364.

9.Саиди Нафисӣ. Таърихи хонадони Тоҳирӣ. Техрон: Иқбол, 1335.

10.Таърихи Систон. Ба тасхеҳи Маликушшуаро Баҳор. Таълиқот.

11.Фаранбахи Додгӣ. Бундаҳиш. Гузоранда Меҳрдоди Баҳор. Техрон: Тӯс, 1369.

**ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА
ТАХИРИДОВ В ТРУДАХ
АКАДЕМИКОВ В.В. БАРТОЛЬДА И
Б. Г. ГАФУРОВА**

**Фозил АБДУРАШИТОВ,
доктор исторических наук,
Институт истории, археологии и этнографии
им. А. Дониша**

Анализ историографии истории государства Тахиридов показывает, что различные вопросы истории IX-X вв. освещены, как в общих сводных трудах и монографиях, так и в отдельных статьях и заметках многих историков и других исследователей. Среди них следует отметить вклад советских и западных ученых таких как Дж. Мальколм, П. Сайск, Ст. Лэн-Пул, Е. Цамбур, В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, С.П. Толстов, Б. Шпуллер, Б.Н. Заходер, К.Э. Босворт, Я. Рипка, Р. Фрай, А.А. Семенов, В.И. Иванов, А.Е. Бертельс, Е.А. Давидович, М.Г. Массон, Ю.Ф. Буряков, А.М. Беленицкий, Б.А. Литвинский и др.

В изучении различных вопросов истории Мавераннахра и Хорасана IX в., в частности периода правления Тахиридов значимую научную ценность представляют капитальные труды академиков В.В. Бартольда и Б.Г. Гафурова. Они, как историки-востоковеды, использовали исключительно достоверные источники при исследовании средневековой истории мусульманского Востока. По словам академика В.В. Бартольда «наши сведения о жизни при Тахиридах, Саффаридах и Саманидах отличаются исключительной полнотой не только в сравнении с предшествующими, но и в сравнении с последующими эпохами»¹.

---

¹ Бартольд В.В. История Туркестана. -Ташкент, 1922. -С. 11-12.

Огромная заслуга академика В.В. Бартольда в исследовании истории государства Тахиридов заключается в том, что он впервые в 1901 году включил краткую социально-политическую, хозяйственно-культурную историю государства Тахиридов в Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона¹. В ней характеризуются предпосылки возвышения династии Тахиридов, основные факторы, приведшие их в IX в. (821 г.) к власти в Восточной Персии. По мнению Бартольда исламский фактор был одним из основных для приближения династии Тахиридов к арабским правителям, но для этого им понадобилось более полутора век. Все началось с того, что один из предков Тахиридов Тахир Разик в конце VII в. принял ислам, и присоединился к арабской племени Хузаа. В знак признания сын Разика Мусьяб, а позже и сын Мусьяба Хусейн (ум. 814-815) были назначены правителями города Бушенг (Гератской области). Знаковым событием для династии Тахиридов стал, когда сын Хусейна Тахир был назначен наместником Хорасана.

Далее В.В. Бартольд опираясь на арабские хроники Табари и Ибн-ал-Асира отмечает, что потомки Тахира продолжали владеть этой областью, к которой в то время причислялся также Мавераннахр. Некоторые из Тахиридов владели также прикаспийскими областями, Реем и Керманом. Одно время в их руках так же находилась важная должность военачальника Багдада.

Освещая административно-территориальное устройство государства Тахиридов, академик В.В. Бартольд указывает на столицу государства, которую Абдуллах (830-844 гг.) перенес в город Нишапур, достигшего высшего расцвета при них. По хронологии правления династии Тахиридов после Тахира один за другим правили его сыновья Тальха (822-828 гг.), Али (828-830 гг., в качестве

---

¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. 1901 г.

представителя Абдуллаха), Абдуллах (830-844 гг.), сын Абдуллаха Тахир II (844-862 гг.), сын последнего Мухаммад (862-873 гг.).

По данным Бартольда при Хусейне ибн Тахире город Бухара был разграблен, и значительная часть его сгорела. Доведенные до крайности налоговыми махинациями Хусейна и бесчинствами его отряда, жители вскоре подняли восстание, захватили и разграбили дворец правителя, а самого Хусейна изгнали из Бухары.

Также в своем историческом очерке «Таджики» включённый в сборник «Таджикистан»¹ Бартольд В.В. кратко характеризуя особенности правления Тахиридов отмечает, что самым замечательным представителем династии был Абдуллах ибн Тахир, который первым установил в Хорасане твердую власть и спокойствие. По словам академика В. Бартольда он защищал бедных от притеснений и заботился о распространении просвещения. Относительно другого правителя Тахиридов Тахира II, академик пишет, что «в конце его царствования (Тахира II) в Сеистане произошло демократическое движение. Братья Тахира II еще некоторое время оставались военными начальниками Багдада. Из них Убайдуллах до своей смерти (913 г.) считался главой племени Хузаа»².

В целом, по утверждению академика В. Бартольда Тахириды были первой мусульманской династией персидского происхождения. Ссылаясь на достоверные источники как «*Mirchondi Historia Taheridarum*»³, опубликованный еще в начале XIX в., арабские хроники Табари и

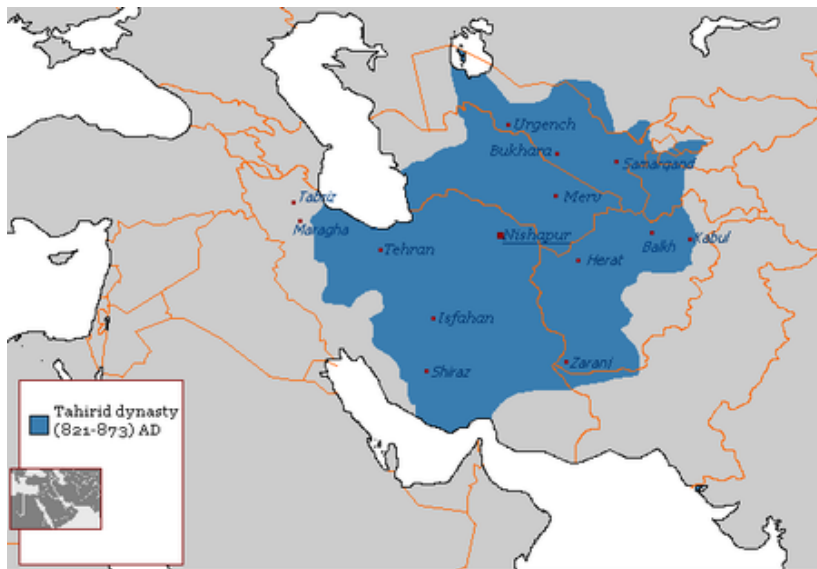
---

¹ В. В. Бартольд. Таджики. Исторический очерк. Сборник «Таджикистан». Ташкент. 1925.

² Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Тахириды.

³ Бартольд В. В. Сочинения. -Т. VI. -Работы по истории ислама и арабского халифата. -М.: Наука, 1966. -784 с. Barthold W. Barmakids. The Encyclopaedia of Islam. -London, 1913. -Vol. I. -P. 663-666; «*Mirchondi Historia Taheridarum*» (изд. Митчеллиха, Геттинген, 1814, Берлин. 1819.

Ибн-ал-Асира¹ В. Бартольд делает выводы, что Тахириды положили начало фактической независимости восточной Персии от Багдада и открыли собою эпоху просвещенного абсолютизма в истории этой страны.

Ярким тахиридоведом считается выдающийся таджикский ученый академик Б.Г. Гафуров. Изучение вопросов истории Тахиридского государства, нашедших свое отражение в работах Б.Г. Гафурова, способствовало возрастанию научного интереса ученых Таджикистана к изучению различных аспектов истории этого государства. По сути Б.Г. Гафуров наряду с историей Саманидов вывел историю Тахиридов на широкие просторы мировой истории. Фундаментальные труды Б. Гафурова стали основой для дальнейшего исследования истории Тахиридов в Центральной Азии.

---

¹ Табари и Ибн-ал-Асира; биографический словарь Ибн-Халликана (биографии Тахира, Абдаллаха и Обейдаллаха).

Период правления династии Тахиридов были освещены Б. Гафуровым в своей книге «История таджикского народа», которая вышла в 1947 г. Хотя его книга была написана на основе научных исследований русских востоковедов - В.В. Бартольда и А.А. Семенова, Б. Гафурову удалось в своем исследовании, широко используя сведения письменных источников по истории, географии и литературе данного периода, показать национальную специфику и самобытность таджикского народа в период правления Тахиридов. В работе Б. Гафурова огромную научную ценность представляют проблемы освещения истории арабских завоеваний, общественных течений и народных движений и завершаются завоеванием независимости и образованием национальных государств иранских народов - Тахиридов, Саффаридов и Саманидов. Так же в ней были сделаны научные выводы относительно причины возвышения и падения государства Тахиридов.

В своей фундаментальной работе «Таджики»¹ Б.Г. Гафуров продолжая свои исследования приводит более новые сведения по истории государства Тахиридов. Подробно освещаются политическая история, социально-экономическая и культурная жизнь государства Тахиридов на основе огромного количества источников. В книге скрупулезно проанализированы источниковая база и историография истории Тахиридского государства.

Б. Гафуров акцентирует свое внимание на содержание письма Тахира ибн Хусейна к своему сыну Абдаллаху, что оно написано в назидательной форме. На основе сохранившегося письма он характеризует проблемы управления государством, отношения к подданным, вопросы налогообложения и др.

На основе нескольких источников Б. Гафуров также

---

¹ Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – Москва, 1972, С. 332-334.

как и В.В. Бартольд живо характеризует период правления Абдуллаха ибн Тахира. По данным Б. Гафурова Абдуллах пытался по возможности ограничить произвол, который царил на местах по отношению к крестьянам со стороны крупных землевладельцев и государственных чиновников. Он издал специальное распоряжение, которое несколько упорядочило положение крестьян. «Бог кормит нас их руками, - говорится в приказе Абдуллаха, - приветствует нас их устами и запрещает обижать их». Между тем, Б. Гафуров утверждает, что Абдуллах не был человеком, защищавшим интересы крестьянства; он принимал во внимание лишь интересы крупных землевладельцев и купцов. Он требовал «не обижать» крестьян, ибо без этого невозможно было нормальное поступление налогов в казну государства.

Большой интерес вызывает в книге Б. Гафурова история повседневной жизни населения Хорасана и Мавераннахра в период правления Тахиридов. Положение населения, а особенно бедных крестьян, и при Тахиридах оставалось очень тяжелым. Крестьяне подвергались усиленной эксплуатации со стороны крупных землевладельцев и одновременно были обязаны платить большие налоги в государственную казну. Об этом можно судить по такому факту, что в 844 г. собранная сумма налогов была крайне велика и составляла 48 млн. дирхемов. Поэтому, как отмечает Б. Гафуров, в период Тахиридов крестьянские восстания в Систане почти не прекращались.

По мнению академика Б. Гафурова приходу к власти Тахиридской династии немаловажное значение имеет исламский фактор. Тахириды усиленно насаждали ислам, стремясь в мусульманском духовенстве найти опору своей централизаторской политике. При Талхе Тахириде ислам был внедрен и в Уструшане, где дольше всего держался зороастризм. Абдуллах содействовал организации в 840 г. процесса над бывшим афшином Уструшаны Хайдаром,

который после принятия ислама стал одним из наиболее видных военачальников халифа Муътасима. На суде афшину Хайдару было предъявлено обвинение в том, что он принял ислам, чтобы скрыть свои замыслы, а на деле готовил переворот в Уструшане для восстановления ее независимости и древней религии. В процессе суда выяснилось, что уструшанцы приняли ислам лишь формально, а на самом деле продолжали исповедовать местную религию.

По утверждению академика Б. Гафурова во дворце государства Тахиридов сильно ощущалась нехватка грамотных чиновников. Оно остро нуждалось в большом числе образованных правителей из местной знати. Поэтому, Абдуллах заботился о том, чтобы сделать образование доступным более широким группам населения, чем прежде. В роду Тахиридов было много просвещенных. Так, например Абдуллах как и его отец был поэтом. А его племянник Мансур, управлявший Мервом, Амулем и Хорезмом, был известен своими философскими сочинениями.

Поэтому, как считает Б. Гафуров, все последующие поколения Тахиридов особое внимание уделяли образованию. Сын Абдуллаха Тахир II (844-862 гг.) стремился во всем подражать отцу. Вообще время Абдуллаха и Тахира II было началом возрождения местной культуры. Однако процесс этот был сложным и противоречивым. Дело в том, что сами представители тахиридской династии, особенно Абдуллах ибн Тахир, настойчиво подчеркивали свою приверженность арабской культуре и ее проявлениям.

Освещая культуру и религию населения Хорасана и Мавераннахра в период правления Тахиридов академик Б. Гафуров анализирует их отношение к исламу и зороастризму. Так, ссылаясь на источники¹ ученый отмечает, что

---

¹ Spuler W., 1952, S. 68-69, 231-235.

в IX - начале X вв. в Иране процветали зороастрийские общины, и именно в это время оформляются такие важные зороастрийские сочинения, как «Бундахишн» и «Денкарт», а также многие нерелигиозные сочинения.

По мнению академика Б. Гафурова роль зороастризма не могли игнорировать Тахириды, тем более что в политическом отношении их основным противником являлся Аббасидский халифат. Поэтому, Тахириды опирались на области, большинство населения которых было ираноязычным. Именно поэтому Тахириды разрешали поэтам, особенно с шуубитскими симпатиями, прославлять их, сравнивая с царями и героями домусульманского Ирана. При дворе Тахиридов, наряду с арабским, был распространен и язык фарси. В Мерве существовала библиотека, где хранились книги на среднеперсидском языке.

Огромную научную ценность представляют тезисы Б. Гафурова о государственном правлении Тахиридов. По государственному управлению он отмечает, что Тахириды приняли решительные меры к организации твердой власти и к упорядочению сельского хозяйства. Они провели мероприятия по улучшению водопользования и построили новые каналы. По заданию Абдуллаха крупнейшие законоведы страны разработали нормы использования воды для орошения. Написанные и представленные ими сочинения по этим нормам служили в течение двух столетий руководством при разрешении споров в области водопользования.

Тем не менее, анализируя государствообразующую роль Тахиридов академик Б. Гафуров признает, что большую роль в подъеме именно местной культуры сыграли не Тахириды, а пришедшие им на смену Саффарнды.

Тахириды же были первой мусульманской династией иранского происхождения, они положили начало фактической независимости Восточного Ирана от Багдада и открыли эпоху просвещённого абсолютизма в истории

этой страны.

Таким образом, изучение вопросов истории государства Тахиридов, нашедших свое отражение в работах академиков В.В. Бартольда и Б.Г. Гафурова, способствовало возрастанию научного интереса учёных Таджикистана к изучению различных аспектов истории этого государства. В.В. Бартольд по сути стал основоположником этой школы, выведшего историю Тахиридов, Саффаридов и Саманидов на среду мировой исторической науки. А фундаментальные труды Б. Гафурова стали основой для дальнейшего исследования истории Тахиридов в Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бартольд В. В. Таджики. Исторический очерк. Сборник «Таджикистан». Ташкент. 1925 (В. В. Бартольд. Сочинения. Т. II, ч. I. М. 1963, стр. 451-468).
2. Бартольд В.В. История Туркестана. -Ташкент, 1922. -С. 11-12.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. - М., 1963. -Т. I; Он же. Историко-географический обзор Ирана. -СПб., 1903; Он же. История культурной жизни Туркестана. -Л., 1927; Он же. Таджики. Исторический очерк. -Таджикистан. -Ташкент, 1925.
4. Бартольд В. В. Сочинения. -Т. VI. -Работы по истории ислама и арабского халифата. -М.: Наука, 1966. -784 с. Barthold W. Barmakids. The Encyclopaedia of Islam. -London, 1913. -Vol. I. -P. 663-666.
5. Бартольд В.В. К истории Мерва//ЗВОРАО. -СПб., 1910. -Т. XIX. – Вып.4.
6. Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – Москва, 1972, С. 332-334.
7. Б. Гафуров. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Ҷ.I. Сталинобод. 1947.
8. Гафуров Б. Г. История таджикского народа в кратком изложении. Т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. М. 1949. стр. 144
9. Гафуров Б.Г., Литвинский Б.А. Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). М.: Наука, 1977. -223 с.
10. Гафуров Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении. -Изд. третье. -М., 1955. -Т. I; Он же. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. -М., 1972. Гафуров Б.Г. О причинах возвышения и падения Саманидов//СВ. -1958. -№ 1. -С. 51-55.

ТИПОЛОГИЯ ЗДАНИЙ МАВЕРАННАХРА IX-X ВВ.

(до саманидский период)

Рустам МУКИМОВ,
доктор архитектуры, профессор,
Института истории, археологии и этнографии им. А.Дониша НАН
Таджикистана

Новые функции развивающихся городов вызвали к жизни новые типы зданий. С политической ролью городов как центров государства было связано строительство административных зданий – *домов правления, диванов*. О том, что эти постройки были носителями определенного художественного образа, свидетельствует описание Истахри (X в.) дома правления в Мерве; дом с четырьмя портиками был возведен из обожженного кирпича и перекрыт куполом. На Регистане Бухары были построены здания *дворцов, диванов*, сгоревшие, по-видимому, из-за деревянных покрытий.

Основные направления архитектурной типологии были выработаны ещё во второй трети I тысячелетия до н.э.: западное (Ахеменидский Иран) и восточное (Бактрия, Хорезм). Характерными типами восточного, т.е. центральноазиатского направления, становится двор в обводе или навесов, или помещений, или коридора и помещения; зал в обводе помещений при двух вариантах плана – круглом или квадратном. В эпоху феодализма на основе преемственности традиций древнего восточного направления сформировалась, например, широко распространенная плановая композиция замков-дворцов с центральным залом в обводе помещений.

Преемственность древних традиций имела место и в архитектуре, которая в раннем средневековье продолжает отличаться гармоничным соединением со скульптурой, живописью, резьбой по ганчу, дереву. Например, алебастр-

ровый декор, примененный в интерьерах варахшинского дворца, своими корнями уходит в очень отдаленные времена, в эпоху зарождения на территории Центральной Азии первых государственных образований. В монументальном раннесредневековом искусстве нашло отражение главное содержание древнего искусства – художественные предания, героический эпос и притчи. Так, живописный сюжет на древнеиранскую легенду о борьбе сил Добра и Зла – легендарных стенах дворца афшинов древнего Бунджиката воскрешает Фаридуна и народного вожака кузнеца Кова, выступивших против поработителя Зохлаха [7, 55].

Преемственность и устойчивость традиций сохраняются и в выборе строительных материалов и конструкций при перестройке сооружений, в том числе дворцового назначения. В частности, глина, кирпич-сырец, дерево, камень, ганч долгое время господствуют в строительной культуре раннего и развитого средневековья. А традиции возводить здания и даже целые дворцовые комплексы на старых фундаментах сохранялась на всех этапах развития центральноазиатского зодчества вплоть до Нового времени [13,79].

Согласно исследованиям ученых, в Средней Азии в период раннего средневековья ни наблюдалось, ни резкого ослабления международных связей, ни упадка торговли, ни нарушений культурных контактов общества. Уже давно существовавший Великий Шелковый путь позволял регулярно поддерживать торговые и культурные связи с Ираном, Византией, Кавказом, Индией, Восточным Туркестаном, Китаем. Эти связи отразились в памятниках культуры и искусства (например, изображение эмблемы Рима – волчицы, кормящей человеческих младенцев, в росписях стен дворца Калаи Кахкаха 1 в Шахристане или находка византийского брактеата с эмблемой Рима в древнем Пенджикенте [8, с. 94, 95].

Преимственность древних традиций замечена и в трактовке экстерьера замков, крепостей, дворцов, где характерным чертами остается суровый облик глухих плоскостей сырцовых стен, оживленных редкими проемами вентиляционных продухов, частый метрический ряд зубцов поверх стен и др. [11, табл. 6, 13, 14, 15 и сл.].

Очень показательна с точки зрения преимущественности традиций архитектуры того времени древняя постройка близ Термеза. С ней не связаны ни известные исторические факты, ничего не говорит о назначении постройки и ее современное название Кырк-кыз («сорок девиц»). Наш (Аскарали Раджабов, Рустам Мукимов) анализ истории этого памятника на территории Сурхандарьинской области Узбекистана показал, что это узбекское название появилось в конце XIX - начале XX вв. Сооружение расположено вне укреплений раннесредневекового Тирмиза, на загородных землях, в местности, ещё в прошлом веке именовавшейся Шахри-Саман. В названии местности запечатлена связь с династией Саманидов. По всем данным им то и принадлежало огромная дворцовая загородная усадьба, каковой является Кырк-кыз, которая по-таджикски звучит «Чильдухтарон» [17]. Возможно, что это здание было дворцом, но каково бы ни было назначение здания, оно, несмотря на крепостной абрис плана с башнями по углам, не было оборонительным сооружением. Входы со всех четырех сторон оставались открытыми, стены прорезаны световыми отверстиями.

Квадратное здание (53,8 x 53,8 м) имеет две оси симметрии, по которым с наружной стороны расположены сводчатые айваны; за ними сводчатые же проходы ведут в центральное пространство (11,5 x 11,5 м), которое, вероятно, служило двором. Айваны и проходы делят здание на четыре равные части. Две из них – северо-западная и северо-восточная симметричны по плану. Помещения почти одинакового размера (пролеты 4-4,5 м) между собой

не сообщаются. Большинство помещений имеет входы из коридора, отделяющего их от наружной стены; световые отверстия в ней соответствуют световым проемам во внутренней стене коридора. Две другие части здания отличаются от первых двух и друг от друга наличием помещений больших размеров.

Здание, сложенное из сырца 30х30-5,4 см на лёссовом растворе, одноэтажное, только коридоры двухъярусные при общей высоте, одинаковой с высотой других помещений. Конструкции перекрытий разнообразны: своды отрезками (при пролетах 4-4,5 м), сводики пролетом около 1 м по подпружным аркам (упорная арка, укрепляющая или поддерживающая свод), перекинутым поперек комнат и, вероятно, купола (ныне не существуют) по подпружным аркам между колоннами в большом зале. Наконец, в торцовых полуквадратах одного из залов сохранились полукупола на полуосьмиграннике. Это наиболее ранний пример среди сохранившихся построек постановки купола на барабане – конструкция, которая достигает своего полного выявления в X в.

При всей продуманности плана его связанность традиционными приемами (декоративные угловые башни, обходной коридор в части здания подобно плану Актепе), отсутствие законченной композиции фасада - все это говорит о незрелости решений архитектурно-художественных задач. Зато в интерьере поражает отличное выполнение конструкций - сводов, их пересечений, арок проемов (в два «переката» – нижний из отрезков, верхний – клинчатой кладкой), маленьких ниш или сквозных отверстий в щипцах торцовых стен с разнообразным очертанием их верха. Целесообразные и красивые конструктивные формы при отсутствии какого-либо декора и штукатурки сырцовых стен придают выразительность интерьеру, монументальному даже в небольших комнатах.

В этом сооружении прогресс строительной техники

сказывается сильнее, чем прогресс в развитии планировочной композиции и тем более в композиции фасадов. Это дает основание предполагать, что он возведен не позже, чем в IX в.

Помимо торговли с сельской округой и с кочевниками, те города, которые лежали на оживленном караванном пути из Передней Азии в Китай и Индию, принимали участие в караванной торговле. Караванная торговля представляла собой характерное явление в жизни того времени. Караваны, проделывая длинный путь, часто небезопасный, нуждались в охране. Верблюдов и лошадей в караване насчитывалось сотни и даже тысячи. Так, например, халиф Муктадир в 922 г. отправил караван к болгарскому царю, в котором находилось 3 тыс. вьючных животных и 5 тыс. человек. В караван обычно входили, кроме купцов, переводчики, охрана, обслуживающий персонал, проводники, присоединялись чиновники, исполняющие поручения правителей, путешественники и др.

Караваны служили средством сообщения между странами, способствуя их взаимному ознакомлению. Караванная торговля весьма благоприятно сказывалась на экономике государств, через которые проходили караванные пути, поэтому правители способствовали ее успешному развитию. Для отдыха и ночлега на караванных путях, на расстоянии дневных переходов, около 25 км друг от друга, находились каравансарай с помещениями для купцов и обслуживающего персонала, со специальными помещениями или дворами для животных, фуража и провианта. Придорожные каравансарай для безопасности укреплялись стенами и башнями и иногда включались в рабаты. Близ них устраивались колодцы и сардобы-водохранилища. Городские здания караван-сарая, располагавшиеся вблизи базаров, не нуждались в укреплениях. Караваны с большим числом вьючных животных разгружались в каравансараях за чертой города.

О многочисленности дорожных и городских караван-сараев свидетельствуют письменные источники и остатки их построек. На трассах старых караванных путей встречаются оплывшие руины сырцовых зданий этого типа с четырехугольными дворами, окруженными худжрами для жилья и галереями для склада и укрытия перегружаемых тюков.

На торговом пути от Ургенча в направлении к Поволжью, на плато Устюрт, сохранились каменные каравансарай, сторожевые башни и выложенные камнем колодцы. Один из каравансараяв – Белеули производит впечатление монументального сооружения благодаря высокому portalу и кладке из крупного, тщательно отесанного камня. В композиции его главного фасада заключены все характерные черты архитектурного облика каравансараяв: центральный вход отмечен мощным порталом, глухие стены, примыкающие к нему, фланкированы угловыми башнями, здесь декоративными. Исполненные в низком рельефе изображения львов в тимпанах арки придают еще больше парадности входу. Планировка здания характерна для этого типа построек: большой двор окружен двумя этажами небольших жилых комнат и несколькими обширными залами. Величественное здание превосходной кладки по археологическим данным датируется концом X - началом XI вв.

Товарное производство обусловило развитие базаров, для которых кроме легких покрытий устраивались иногда монументальные базарные постройки типа чорсу, так, тим.

В этот период из культовых построек наиболее распространенными были мавзолеи и особенно мечети. Среднеазиатские мечети этого времени в письменных источниках характеризуются как «крытые», с навесом на деревянных опорах. Для них был заимствован план ранних арабских мечетей, т.е. внутренний двор, окруженный

галереей с перекрытием на деревянных колоннах. Мечети с деревянными опорами не дошли до нашего времени. От X в. сохранились некоторые мечети с кирпичными столбами, которые вошли в практику строительства как более долговечные.

Судя по описанию М. Наршахи, очевидно, такова была самая ранняя мечеть в Средней Азии – бухарская мечеть Мох VIII в., разрушенная от пожара [18, 63; 4]. Эта мечеть была построена на месте кладбища огнепоклонников и находилась, как установлено археологически, в пределах ныне существующей мечети Магоки Аттари. Четыре круглых столба поддерживали перекрытие. Наличие последнего можно предположительно определить по аналогии с близкой по времени мечетью *Чор-Сутун в Термезе*, существовавшей еще до IX века [15, 63; 5]. Чор-Сутун в переводе означает «Четыре колонн», но это чисто нарицательное название, так как в действительности мечеть имела всего девять колонн. Она была невелика: около 10x10 метров по внутреннему контуру. Пространство ее перекрывали девять куполов, основанных на арках, покоящихся на колоннах (или, точнее, на столбах) и на стенах. Столбы - массивные, метрового диаметра, сложены из жженого кирпича на ганчевом растворе.

План мечети необычен: у нее лишь две стены, а с двух других сторон она открыта. Первоначальный пол был глинобитным, а стены сырцовыми; после ремонта в XI веке появились кирпичный пол и облицовка стен и михраба жженым кирпичом. Михраб, расположенный в центре юго-западной стены, имеет вид глубокой подковообразной ниши, оформленной гофрами.

Эта мечеть представляет собой четырехстолпное сооружение, ограниченное с двух сторон сырцовыми стенами. Две другие стороны были открыты арочными проемами во двор. Диаметр кирпичных столбов был 1,02 м. Арки, обращенные во двор, опирались на столбы, сложенные из

тесаного кирпича на ганчевом растворе. Перекрытие было, как пишет А.М. Прибыткова, купольным над центром квадрата [20, 210].

К ранним мечетям на территории Мавераннахра относится и мечеть *Деггарон в селении Хазара Бухарской области Узбекистана*, датируемая XI в. [21, рис. 3]. Здесь также центральный купол поддерживается круглыми столбами. Боковые квадраты и прямоугольники между центральными столбами и стенами перекрыты куполами и сводами балхи. По данной аналогии можно предположить, что в мечети *Чор-Сутун* боковые квадраты также были перекрыты куполами [21].

Поиски пространственной композиции зданий характеризует мечеть *X век в Башане (Мервский оазис)*, где над приподнятым сводчатым покрытием выделялось прилегающее к михрабу пространство. Свод покоился на мощных пилонах, проемы между которыми вели в галереи, обходившие двор по его периметру [19]. В архитектуре рассмотренных ранее мечетей Средней Азии наглядно отразились как столкновение занесенных вместе с исламом композиционных идей с местными древними традициями, так и происшедшая эволюция пространственной композиции. Деревянные столбы заменяются кирпичными. Внутреннее пространство мечети ограждается стенами. Колонны внутри ставились таким образом, чтобы создать центральный квадрат и опереть на них купол. Открытая пространственная композиция ранних арабских мечетей заменяется более привычной в условиях Центральной Азии – центрально-купольной. Однако в такой структуре колонны не обеспечивали устойчивости купольного покрытия, и поэтому не привились в сейсмических условиях Средней Азии. В последующем композиция мечети с большим двором возрождалась неоднократно в монументальных постройках, но в другом конструктивном воплощении [21, 51-61, рис. 3].

Руины мечети с внутренним двором, окруженным крытой галереей, раскопаны на территории средневекового города Данданакана (Туркменистан, между Серахсом и Мервом). По периметру двора, вскрытому, по видимому, лишь наполовину его территории, располагались кирпичные колонны с диаметром 80 см. Они обрамляли несколько приподнятую над уровнем двора галерею, огражденную в прошлом с наружной стороны сырцовою стеной. Мечеть была украшена резным стуком, что, вероятно, и дало основание современникам (Макдиси) назвать ее «красивой». Этот стук встречается в руинах под более поздним: в XI в. мечеть перестраивалась, изменялась планировка ее западной части и возобновлялся резной стук. Она превратилась в руины спустя некоторое время после разрушения Данданакана огузами в 1158 г.

На сложение структуры зданий мечети влияли и привычные представления о культовых зданиях, принадлежавших различным религиям, распространенным в Средней Азии. Как бы ни были разнообразны эти храмы, почти общей характерной чертой их планировки является обходной ритуальный коридор. Такая центрическая композиция храмов, несомненно, оказала влияние на первые мусульманские культовые постройки. Существовавшие до ислама храмовые постройки использовались под мечети или же мечети возводились на их местах.

В архитектуре этих ранних мечетей наглядно отразились как столкновение занесенных вместе с исламом композиционных идей с местными древними традициями, так и происшедшая эволюция пространственной композиции. Деревянные столбы заменяются кирпичными. Внутреннее пространство мечети ограждается стенами. Колонны внутри ставились таким образом, чтобы создать центральный квадрат и опереть на них купол. Открытая пространственная композиция ранних арабских мечетей заменяется более привычной – центрально-купольной. Однако в та-

кой структуре колонны не обеспечивали устойчивости купольного покрытия и поэтому не привились в сейсмических условиях Средней Азии. В последующем композиция мечети с большим двором возродилась неоднократно в монументальных постройках, но в другом конструктивном воплощении.

Несложный обряд мусульманского богослужения не вызывал какого-либо разделения внутреннего пространства мечети или особого устройства здания. Интерьер мечети составляет единое пространство, в котором лишь одна стена, ориентированная на Мекку, отличается от других наличием ниши-михраба.

Наиболее ранний из известных михраб несохранившейся мечети IX в. на Афрасиабе имел в плане прямоугольную форму. Поверхности михрабной ниши были орнаментированы по тонкому слою ганча резьбой в графической манере. На угловых колонках, которые шаровидным основанием опирались на базы, линиями нанесена косая сетка. Сетчатая линейная резьба ассоциируется с подобным же орнаментом на терракотовых очажках, относительно которых предполагают, что они служили зороастрийскими алтарями; при раскопках их находят прислоненными или вмазанными в стены. Привычный декор ритуального предмета использовался и для украшения молитвенной ниши мечети. Возможно, иногда и форма михраба повторяла округлое очертание очажков (мечеть Чор-Сутун). Так, декоративные приемы, детали, формы, конструкции предшествующего периода, получив дальнейшее развитие, были использованы для решения новых архитектурных задач.

Центрическое купольное здание формировалось в период раннего феодализма, начиная с отдельных купольных помещений в жилых постройках (кёшки с центральным помещением), в общественных зданиях (например, дом правления в Мерве), возможно в культовых, и все

больше применялось.

Если в колонных мечетях Чор-Сутун, Мох куполом перекрывается лишь центральное пространство, выделяемое колоннами, то одновременно воздвигаются постройки, в которых куполом перекрывается все внутреннее пространство. На кладбище средневекового города Дахистан (позднее название Мешхед-и-Мисриан) до настоящего времени сохранилась небольшая постройка – мечеть, возможно, мавзолей-мечеть, называемая населением Шир-Кабир. На искусственном холме высится кубовидный объем здания, увенчанный куполом на барабане. Уширенные книзу стены, барабан и купол сложены из сырцового кирпича размерами 23-25 см в стороне и 6 см толщины на глиняном растворе. Стены позже снаружи облицованы обожженным кирпичом [9, 211, 213; 4, 13-14; 5, 36-39].

Каждая из стен интерьера (8, IX 8,1 м) расчленена тремя арочными нишами; некоторые из ниш первоначально были сквозными, другие (например, две южные) представляли собой несколько не доходящие до пола проемы в последующем заложенные. С западной стороны мечети крутой скат холма не допускал устройства выхода, поэтому с самого начала здесь были выложены ниши. Возможно, такая композиция объясняется влиянием Ирана, где в это время строились мечети со сквозными проемами (мечеть-киоск). Ниши не изменили общей структуры здания, в котором довольно высокий восьмигранный барабан, поставленный на четверик, несет купол. Угловые грани восьмигранника четырьмя ступенчатыми арками перекинуты через углы.

Мечеть эта – одно из ранних сохранившихся зданий, имеющих такую завершенную конструкцию купольного покрытия. Строительная техника здания характеризуется высоким уровнем для того времени. Это сырцовое сооружение простояло тысячелетие с некоторым ремонтом купола, верхняя часть которого теперь выложена обож-

женным кирпичом.

Структура здания и его детали в интерьере классически закончены, соотношения частей объема здания очень соразмерны. Мечеть известна в литературе высокохудожественной резьбой по ганчевой штукатурке михраба. Строгий, но очень гармоничный по членениям интерьер украшен пожелтевшим от времени резным орнаментом, полным непосредственности нарисованного от руки узора.

Орнаментальная резьба поднималась до яруса восьмигранника и была заключена в рамку, с боковых сторон которой, в простенках между нишами южной стены, размещались резные панели. В настоящее время орнамент сохранился преимущественно на поверхности михрабной ниши; ниша состоит из трех последовательно входящих одна в другую арок. Каждая из арок обрамлена как архивольтом надписью коранического содержания, переходящей у пят арок в горизонтальный пояс. Большая арка опиралась на украшенные резьбой колонны; ствол правой колонны сохранился. Капители как бы составляли венец из листьев, поднимающихся от шейки капители и слегка отогнутых наверху.

Щипцы и тимпаны арок заполнены условными растительными узорами, местами трактованными в геометризованной форме: так, круто загнутые в спирали стебли на щипце большой арки воспринимаются кругами. Цветы, листья и другие элементы в узорах орнамента покрыты точками и штрихами, направление которых подчеркивает форму этих цветов или листьев. Такой прием способствовал более равномерному распределению освещенных и затененных мест в орнаменте. Узоры скомпонованы с учетом контура занимаемой плоскости, не нарушают архитектоники михраба. Наклонные грани вырезом трапециевидных или треугольных сечений создают градации в освещенности плоскостей, что усиливает художественный

эффект резьбы михраба. Местами на углубленных частях орнамента сохранилась окраска красного или синего света.

Форма михраба и, частично, его орнаментация ассоциируется со ступенчато-арочным михрабом мечети в Найине 960 г., Иран), что послужило одним из оснований отнести мечеть к IX-X вв. Эта дата подтверждается той степенью зрелости конструкций, которая свойственна для конца IX-начала X вв., а также характером почерка надписи.

Мечетям сопутствовали минареты – башнеобразные сооружения, с верхней площадки которых произносился призыв к молитве - азан. Такой обычай был заимствован из практики арабских мечетей, но архитектурный облик минаретов в Мавераннахре создавался под влиянием местных традиций. Наиболее ранние сохранившиеся минареты имеют круглое сечение, которое утвердилось в строительстве последующего времени. Прототипом минаретов могли послужить сигнальные и сторожевые башни, широко использовавшиеся на караванных путях и оборонительных рубежах. Минареты включались в комплекс мечетей, при этом они либо примыкали к ним непосредственно, либо соединялись переходами или размещались на пересечении стен, ограждавших двор мечети.

В средневековых городах Башан и Кушмейхан (оба в Мервском оазисе) сохранились на высоту около 10 м минареты X в. диаметром около 5-6 м. Минареты сооружены из сырца 32 x 32 x 6-7 см и только в последующем веке были облицованы обожженным кирпичом. Между кольцевой наружной стенкой и внутренним столбом подымались спиральные лестницы. Деревянные брусья, радиально заложенные в стены, и столб минарета в Кушмейхане скрепляли его. Возможно, что завершение этих минаретов было деревянным, подобно, как сообщает историк Бухары Наршахи, наверху минарета 918-919 гг. у

соборной мечети Бухары, расположенной между цитаделью и шахристаном [9, 213].

Культ святых, игравший важную роль в религиозной жизни мусульман, сформировался в исламе под воздействием древних политеистических традиций, и до сих пор оказывает большое влияние на быт мусульман региона [6, 6]. Медленное и постепенное распространение ислама среди населения Хорасана и Мавераннахра способствовало тому, что народные формы ислама были широко распространены на этой территории.

«Мазар» представляет собой понятие, обозначающее место, которое посещают, и которое является объектом паломничества [14, 151-157]. Обычно это могила мусульманского святого, а также любой другой памятник культа и религии, традиционно воспринимаемый как «святое место» [10, 87]. Классический ранний ислам был религией строгого монотеизма, поэтому сама идея монументального надгробного здания - памятника погребенному в нем человеку - была чужда ранней исламской архитектуре. Если поклонение могиле человека считается в исламе греховным и запрещено, то оказание ей знаков уважения, приветствие покойного на его могиле не запрещается, важно лишь, чтобы оно не выглядело как молитва. Ислам предписывает верующим посещать могилы правоверных, особенно гробницы святых и для посещения могил существует ряд правил [18, 87].

Саманиды первыми построили в своей столице Бухаре собственный династический мавзолей. Таким образом, был нарушен запрет, но архитектура ислама обогатилась зданиями нового назначения и типа [19, 210].

Могилы некоторых царей и правителей также стали объектом поклонений. Низам ал-мулк, пишет, что «могила Абдуллаха, сына Тахира в Нишапуре - место поклонения, всякий, кто что-нибудь попросит у его могилы, получит» [16, 53]. Над могилой последнего Саманида, Ис-

маила Мунтасира, вскоре после его гибели в 1005 г. была возведена гробница. Памятник известен как мавзолей Аламбардара у селения Астана-баб и находится на территории современного Туркменистана. Однако, как отмечает С. Муллоджанов, эти мавзолеи, ставшие вместилищем праха правителей, то есть светских, а не духовных лиц, не всегда были культовыми зданиями [14, 152]. Распространение исламских мавзолеев означало компромисс между религиозной догмой и местными народными верованиями. В них воплотились и преклонение перед духовными авторитетами, высокими моральными качествами и стойкостью веры, и тщеславие правителей, желающих увековечить своё имя, род и династию. Постепенно нерелигиозное, светское происхождение исламских мавзолеев стало забываться всеми, кроме историков религии и архитектуры [23, 120].

Кроме халифов и местных правителей, мавзолеев в раннеисламское время удостаивались и первые мусульмане, сподвижники Мухаммада, павшие или умершие на завоеванных землях. Но и эти памятники «мучениками за веру» не были, по крайней мере тогда, объектами массового религиозного поклонения. В источниках этого периода отсутствует такое сообщение, но сооружение над ними мавзолеев говорит о почитании некоторых могил среди определенных слоев населения. Мавзолей в Кабадиане, датируемый IX в., носит имя Ходжа Машад (Ходжа машхад); традиция связывает это здание с неким благочестивым ходжой из Мешхеда, а не с каким-либо светским правителем арабов. Местная легенда гласит, что Али - зять и сподвижник пророка, 18 лет воевал в этих местах. Вместе с ним сражались другие легендарные герои ислама, среди которых был воитель по имени Ходжа Машад, который был убит неверными. Истоки этой шиитской легенды уходят в доисламскую древность. Здесь, вероятно, покоился один из арабских воинов -

«газиев», борцов за веру и одновременно проповедников ислама [24, 31]. Мавзолеей Хаким ат-Тирмизи находился в Тирмизе. Над могилой основателя дервишского ордена «хаками» Абуабдуллах Мухаммад аль-Хаками Термизи (ум. в 869 г.) был построен мавзолей, и на протяжении веков этот мавзолей было местом поклонения народа. Местные жители считали его святым заступником города. В.Массон прочитал арабские надписи мавзолея и нашел имя Абул-Музаффар Ахмеда Тигатегина и отождествил его с караханидским правителем XI в. Ахмедом ибн Хызром [23, 56].

Султан Саадат - некрополь тирмизских сейдов рода священников-аристократов, восходящего к Иمامу Хусейну, также считался святым местом. А.А. Семенов в своей статье «К вопросу о происхождении Саманидов» отмечает, что основатель Саманидской династии Аркак принял «истинную веру по милости сейида Хасан ал-Эмира». Семейный некрополь тирмизских сейидов всегда был священным местом, где жители этой местности «любят покоиться вечным сном рядом» с ними. Тирмизские сейиды всегда пользовались большим уважением и почетом [22, 3-11].

Шиитские святыни имели свои особенности, и в основном находились в Хорасане. Мукаддаси пишет: «Место поклонения в Хорасане - могила Али ар-Риды в Тусе, вокруг нее построена стена, там дома и рынок. Над ней (гробницей) Амид-уд-даула Фаик построил мечеть, лучше которой нет в Хорасане. В фарсах от Серахса могила его (ар-Риды) племянника, над ней построено место поклонения. У Мерва, по его словам, имелась почитаемая «маленькая гробница, говорят, что это гробница головы ал-Хусейна ибн Али, также в Табасе существует могила одного из сподвижников пророка по имени Малик» [12, 488].

Объемно-пространственная композиция ранних мавзолеев, как мы считаем, заимствовалась от сложившихся ранее типов других построек, по-видимому, погребальных и культовых, и воплощалась она в виде привычной купольной структуры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абуабдуллах Мухаммад Ибн Ахмад Мукаддаси. Ахсан-ут-такосим фи маърифат-ул-аколим//Материалы по истории туркмен и Туркмении. -Под ред. С.А. Волина, А.Н. Ромаскевича, А.Ю. Якубов-ского. -Т. 1. (VII-XV вв.). Труды Института востоковедения. -Т. XXIX. -М.-Л.: АН СССР, 1939.
2. Арапов, А.В. Архитектура Узбекистана IX-XV вв.//Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. -М.: МИЦАИ, 2013. -Том IV. Архитектура. -С. 159-215.
3. Аршавская, З.А., Ртвеладзе, Э.В., Хакимов, З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. -Ташкент, 1982. -150 с.

4. Бабаджанов Б. Архитектурные памятники в средневековых письменных источниках//АСУ. -1991. -№ 7. -С.13-14.
5. Бабаджанов Б. Архитектурные памятники в средневековых письменных источниках//Маскан. -1992. -№ 2. -С. 36-39.
6. Басилов, В.Н. Культ святых в исламе. -М., 1970. -144 с.
7. Воронина, В.Л., Негматов, Н.Н. Открытие Уструшаны//Наука и человечество. Международный сборник. -1975. -М.: Наука, 1975. -С. 51-71.
8. Воронина, В.Л., Негматов, Н.Н. Открытие Уструшаны//Сквозь века. Вып. 2. -М.: Знание, 1988. - С. 61-98.
9. Всеобщая история архитектуры, в 12-ти томах. -Т. 8. -М.: Стройиздат, 1969. -490 с.
10. Камол, Хамза. История мазаров Северного Таджикистана. – Душанбе: Деваштич, 2005. -208 с.
11. Мамаджанова, С. Архитектурные памятники Уструшаны VI-X вв. (исследование и реконструкция). Дисс. канд. архит. -М., 1982. -285 с.
12. Мукаддаси. Ахсан-ут-такосим фи маърифат-ул-аколим. Перевод Музави. -Тегеран. 1385.
13. Мукимов, Р. Преемственность традиций античного зодчества Средней Азии в эпоху Борбада//Борбад и художественные традиции народов Центральной и Передней Азии: история и современность. Тез. докл. и сообщений. -Душанбе: Дониш, 1990. - С. 78-90.
14. Муллоджонов, С. Культ святых в Хорасане и Мавераннахре X-XI вв//Ученые записки (гуманитарные науки) Худжандского государственного университета. 2013. № 3(36). -С. 151-157.
15. Наршахи, М. История Бухары. -Ташкент, 1897. -128 с.
16. Низам ал-Мульк. Сиасатнамэ (Книга о правлении вазира XI столетия)/Перевод, введение в изучение памятника и примечания профессора Б.Н. Заходера. -М. -Л., 1949. -379 с.
17. Памятники архитектуры и искусства Гиссарской долины эпохи Саманидов (авторы Р. Мукимов, М. Каримов)//Культура Гиссарской долины эпохи Саманидов (исследование)/Под ред. А.Раджабова. -Душанбе: Дониш, 2015. -С. 176-298.
18. Петрушевский, И.П. Ислам в Иране. -Ленинград, 1966. -398 с.
19. Прибыткова, А.М. Здание Кырк-Кыз как образец строительной техники IX в.//Архитектурное наследство. Вып. 13. -М.: Стройиздат, 1961. -С. 169-180.
20. Прибыткова, А.М. Архитектура Средней Азии IX-X вв.// ВИА, в 12-ти томах, т.8. -М.: Стройиздат, 1969. -С. 210.
21. Прибыткова, А.М. О тектонических системах в среднеазиатском зодчестве//Проблемы истории архитектуры народов СССР. Сбор. науч. тр., вып. 2. -М.: ЦНИИПИ градо, 1975. -С.53-61.
22. Семенов, А.А. К вопросу о происхождении Саманидов//Труды АН ТССР. -Сталинабад, 1954. -С. 3-11.
23. Хмельницкий, С. Между арабами и тюрками. Архитектура Средней Азии IX-X вв. -Берлин - Рига, 1992. -344 с.
24. Хмельницкий, С. Ходжа Машад. - Берлин-Рига, 1996. -234 с.

ТАШАККУЛИ ХАЛҚИЯТИ ТОҶИК ВА МАРҶИЛАИ НАВИ ШАКЛ ИВАЗКУНИИ ТОПОНИМҶОИ СУҒД

Абдусалом АЮБОВ, доктори илмҳои таърих,
Гулҷаҳон ВАҲОБОВА,
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик
Бобочон Ғафуров

Номҳои ҷуғрофӣ шоҳиди шароитҳои мухталифи таърихӣ ва ҳодисаю воқеаҳои мебошанд, ки дар рафти онҳо офарида шуда, асрҳои тӯлонӣ боқӣ монда, онҳо аз забон ва офарандагони худ умри дарозтар мебинанд. Пайдоиши номҳои ҷуғрофӣ на раванди одӣ, балки натиҷаи таҷрибаи бисёрасраи ҳаётии аҷдоди мо мебошад.

Маводи соҳаи номшиносии таърихӣ манбаи бебаҳои омӯзиши таърихи маҳалли мушаххас, рушди хоҷагии он, хусусияти маскунияти одамон ва шугли онҳо мебошад. Дар шароити имрӯза соҳаи номшиносии таърихӣ васеъ буда, он ҳамчун илми таърихнигорӣ баромад мекунад ва барои омӯзиши ин ё он зухуроти таърихӣ мусоидат менамояд.

Суғд ҳамчун маркази бузурги сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Мовароуннаҳр аз давраи қадим дар бунёди давлатҳо, ташаккули халқиятҳо дар минтақа нақши муҳим бозидааст. Ин вилояти таърихӣ фарҳангӣ баъди шикасти давлати Кушонӣ дар давраи барвакти асримӣ-нагӣ аз ҷиҳати рушди хоҷагӣ ва фарҳанг дар Мовароуннаҳр ба сафи пеш баромад. Сарзамини Суғд то истилои арабҳо, водии Зарафшону Фарғона ва Қашқадарёро фаро мегирифт ва дар он замон яке аз марказҳои тамаддуни ҷаҳонӣ ба шумор мерафт. Суғдиён - аҷдоди халқи тоҷик ба гурӯҳи қавми эронӣи шарқӣ мансуб буданд. Забони суғдӣ забони модарии аҳолии вилоятҳои Самарқанду Бухоро, Тошканду Фарғона, Қашқадарё ба шумор мерафт.

Муборизаи халқи тоҷик ба муқобили истилогарони араб яке аз давраҳои муҳим ва мураккаби таърихнигории ватанӣ мебошад. Вақте ки арабҳои мусулмон ҳокимияти худро дар тамоми Арабистон барқарор намуданд, онҳо ҳучуми худро ба Эрон оғоз карданд ва соли 642 онро анҷом дода, рӯ ба Хуросону Мовароуннаҳр оварданд.

Дар натиҷаи ба роҳ мондани ҳокимияти арабҳо дар Осиёи Миёна раванди паҳншавии забони арабӣ оғоз гардид, ки забонҳои маҳаллиро танг мекард. Дар байни забонҳои маҳаллӣ аз ҳама бештар дар микёси зиёд забони суғдӣ паҳн шуда буд. Забони арабӣ на танҳо забони дин буд, балки ба адабиёти маҳаллӣ низ ворид мешуд.

Дар марзи Суғд ёдгориҳои адабиёти бадеӣ ва илмӣ бо хати суғдӣ навишташуда замони истилои арабҳо нобуд гардиданд. Пираҳо аз гуфторҳо дар бораи Рустам, матнҳои афсонавӣ ва шоирона, дар бораи хосияти муъҷизаофари сангҳо – ёдгориҳои адабиёти суғдӣ мебошанд, ки то замони мо омада расидаанд. Ин ёдгориҳои номбурда оид ба нақши суғдиён дар ташаккули асоли мардуми Осиёи Миёна ва Эрони Шарқӣ, дар бораи анъанайи тӯлонии фолклорӣ ва адабии суғдиён, таъсири онҳо ба рушди адабиёти тоҷикӣ форс шаҳодат медиҳанд.

Дар ин давра фарҳанги исломӣ бо фарҳанги аҳолии маҳаллӣ омехта гардид. Бухоро маркази илму дониш буд. Вай дар қисмати шарқии ҷаҳони ислом воқеъ гардида, дар паҳншавии дини ислом ва тамаддуни исломӣ нақши муҳим бозид.

Унсурҳои дигари муҳими фарҳанг забон мебошад. Забон воситаи асосии муоширати байни одамон ва асоси ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеаи инсонист. Забонҳои арабӣ ва форсӣ дар замони истилои арабҳо бо ҳам бархӯрданд. Арабҳо бо ҳар роҳ мекӯшиданд, ки забони форсиро танг карда, забони худро ҷорӣ намоянд. Бинобар ин, онҳо тамоми адабиёти форсиро нест карданд. Дар натиҷа дар ҷамъияти форсизабонон дигаргунии маънавӣ ба амал

омад, ки он, аз ҷумла, таъсири худро ба топонимҳои маҳаллӣ расонд. Садҳо номҳои ҷуғрофӣ бо истилоҳоти арабӣ иваз гардиданд.

Бо истилои арабҳо раванди тангкунии забони суғдӣ пурзӯр гардид. Аммо дар чоряки аввали асри VIII мутобиқи маълумоти ҳуҷҷатҳои суғдӣ кӯҳи Муғ заҳои суғдӣ ҳоло забони асосии аҳолии водии Зарафшон буд [10, 73]. Дар ин бора ҳамчунин Муҳаммад Наршаҳӣ маълумот додааст. Вай навиштааст, ки аҳолии шаҳри Бухоро дар соли 713 ҳоло бо забони суғдӣ муошират мекарданд [7, 67]. Дар ҳуди ҳамин давра котибони хуросонӣ баробари забони арабӣ ҳамчунин забони суғдиро меомӯхтанд. Ин далели он аст, ки забони суғдӣ чун забони тичорати байналмилалӣ боқӣ монда буд.

Марҳилаи муҳим дар таърихи Осиёи Миёна ташаккули халқияти тоҷик аст. Дар ин марҳила дар Суғд баробари топонимҳои суғдӣ топонимҳои тоҷикӣ низ сохта мешаванд. Қайд кардан бамаврид аст, ки ташакули топонимияи суғдӣ то асри XIII давом кардааст.

Академик Н. Н. Неъматов дар масъалаи таърихи этникии халқҳои Осиёи Миёна қайд карда буд: «...мақсади мо на танҳо омӯхтани мероси бойтарини иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва давлатдорӣ халқи тоҷик, балки ҳамчунин одамони муосирро бо дастовардҳои наслҳои гузашта шинос кардан аст. Маводҳои ҳангоми ҳафриёт ба дастомада, дастовардҳои зироаткорон, муваффақиятҳо дар санъат, анъанаҳо дар соҳаи фарҳанги маънавӣ ва идеология бояд ба тарбияи шахси муосир равони карда шаванд, то вай тавонад ифтихори миллиро ҳис кунад» [8, 85].

Маълум аст, ки ташакули халқияти тоҷик ва забони тоҷикӣ аз се марҳила иборат аст. Марҳилаи аввал ба Хуросон рост меояд. Дар асри VIII ин ҷо аллақай забони тоҷикӣ паҳн шуда буд.

Марҳилаи дуюми ташакули халқияти тоҷик дар Мо-

вароуннаҳр мегузашт, ки дар вилоятҳои он аз давраҳои қадимтарин суғдиён, тахориён, хоразмиён, фарғониён ва ҳамчунин қавмҳои сақӣ маскун шуда буданд. Дар ин марҳила забони форсӣ оғишта-оғишта аз Хуросон ба Суғд, Тахористон, Хоразм, Фарғона ва Бадахшон паҳн мешавад. Забон ва шеваҳои маҳаллӣ бо забони тоҷикӣ иваз мегарданд.

Паҳншавии забони тоҷикӣ ба ҷои забонҳои суғдӣ, тахорӣ, хоразмӣ, фарғонӣ ва сақӣ тӯлонӣ ва нобаробар буд. Мутобиқи маълумоти маъхазҳои хаттӣ забон, хат ва фарҳанги суғдиён ҳоло ҳам аз водии дарёи Чу то Шаҳрисабзи муосир паҳн шуда буд. Дар ин бора дар боло аз ҳуччатҳои суғдии қалъаи кӯҳи Муғ ва Наршаҳӣ мисол оварда шуданд. Ин шаҳодат бар онанд, ки корғузурӣ ҳоло бо забони суғдӣ бурда мешуд.

Эҳтимол аллақай дар асри VII забони суғдӣ як қисми марзи худро ба забони тоҷикӣ (форсӣ) дода буд. Оғоз аз асрҳои VI-VII забонҳои шарқиронии Осиёи Миёна (масалан, суғдӣ ва хоразмӣ)-ро, ки ба забон ва фарҳанги халқҳои ҳамсоя таъсири қалон доштанд, забони тоҷикӣ-форсӣ ва туркӣ танг менамуданд. Баъди истилои арабҳо забони тоҷикӣ-форсӣ дар марказҳои шаҳрӣ, пеш аз ҳама Самарқанд ва Бухоро бо тезӣ забони суғдиро танг карда, аз ин ҷо ба шеваҳои деҳот таъсир мерасонд.

Баробари ин, қайд кардан лозим аст, ки дорандагони забони пешинаи шарқиронӣ, аз ҷумла суғдиён дар давраи паҳншавии забони тоҷикӣ-форсӣ ба ҷойи дигар кӯч набастанд, бе ному нишон гум нашуда, дар макони худ монда буданд.

Дар асрҳои IX-X аҳолии асосии шаҳрии Мовароуннаҳр ба забони тоҷикӣ тақаллум мекарданд. Исмоили Сомонӣ аз муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият истифода бурда, нахустин бор пас аз истилои араб сарзамини дар натиҷаи задухӯрдҳои дохилӣ парешонгардидаро ба ҳам муттаҳид намуд ва давлати бузурги мус-

такиле ба вучуд овард. Вай дар баробари барҳам додани ҳукумати Саффорӣён ҳокимияти худро на танҳо дар Мовароуннаҳр ва Хуросон мустаҳкам кард, балки ба як қатор вилоятҳои шарқӣ ва шимолии Эрон соҳиб гардида, истиклолияти ҳақиқии давлати ташкилкардаи худро нисбат ба хилофати араб таъмин намуд [3, 333].

Бо пурзӯршавии забони тоҷикӣ-форсӣ ва ташаккули халқияти тоҷик забони суғдӣ мақоми худро аз даст дод. Аммо вай пурра аз байн нарафт. Осори суғдӣён дар забони нави тоҷикӣ-форсӣ ва махсун топонимҳо нигоҳ дошта шуд.

Марҳилаи сеюми ташаккули халқияти тоҷик ба забони давлатдорӣи Сомониён рост меояд. Барои ин давра болоравии истехсолот, рушди фарҳанги моддӣ ва маънавӣ, дигаргунӣи иҷтимоӣи ҷомеа мутобиқ аст. Ташаккули ёбии шаҳри асримиёнагии Осиёи Миёна бо сохтори мураккаби иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангӣ ба ҳамин давра рост меояд.

Дар асрҳои IX-X қисми зиёди аҳолии шаҳрҳои Осиёи Миёна бо забони тоҷикӣ сухан мекарданд. Самарқанд ва Бухоро ба марказҳои калони хат ва адабиёти тоҷикӣ табдил ёфтанд. Аммо дар ҳамин давра низ забони суғдӣ дар деҳот, аз ҷумла, наздикии Бухоро ва Самарқанд боқӣ монда буд. Мувофиқи маълумоти ҷуғрофидони араб Муқаддасӣ ханӯз дар охири асри X дар рустоҳои Бухоро бо забони суғдӣ гуфтугӯ мекарданд: «...суғдӣён забони худро доранд; он ба забони рустоҳои бухороӣ монанданд. Онҳоро дар он ҷо мефаҳманд, ман дидам, ки имоми шарафманд Муҳаммад ибни Фазл бо забони онҳо хуб гап мезад» [6, 157]. Дар ин бора ҳамчунин муаллифи дигар - Аҳавайни, сокини Бухоро маълумот овардааст. Ӯ баробари забони тоҷикӣ ҳамчунин калимаҳои суғдӣ (шеваи Самарқанд), бухороӣ (шеваи Бухоро)-ро навиштааст.

Дар навоҳии кӯҳии болооби Зарафшон забони суғдӣ то асрҳои XIII-XIV мавҷуд буд. Дар водии Яғноб яке аз

лахчаҳои забони суғдӣ то замони мо боқӣ мондааст.

Дузабонии суғдӣ-тоҷикӣ то асри X ба лексикаи забони форсӣ, нутқ ва таркиби луғавии забони адабӣ таъсири калон расонд [5, 33]. Ин ҳолат барои шакливарзкунии номҳои ҷуғрофӣ мусоидат намуд. Мисоли ин мушкилоти талаффузи овозҳои мавҷуднабуда дар забони нав мебошад. Дар натиҷа дар бисёр топонимҳо баъзе ҳарфҳо афтоданд, ки ба ивазшавии шакли номҳо оварда расонд.

Бояд қайд намуд, ки як мафҳум дар забонҳои гуногун метавонад ҳамчун созандаи номи ҷуғрофӣ баромад кунад. Масалан, истилоҳи «кан» нақши гидронимро иҷро мекунад. Агар дар забони суғдӣ бо асоси феълии «кандан» алоқамандӣ дошта бошад, дар забони тоҷикӣ ҷои худро ба исми «канал» дод. Ин гуна ҳолатро дар забонҳои дигар низ мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла, дар забони эвенкҳо вай ба шохоби дарё ишора менамояд: Лапчакан – шохоби дарёи Лапча, Элгакан – шохоби дарёи Элга. Эҳтимол, вай ба шакли «канг» - номи дарё рафта мерасад. Дар забони корейгӣ «канг» маънои «дарё»-ро дорад: Амноккан, Ханкан [4, 43].

Манбаҳои ҳаттӣ дар бораи қавмҳои кангли, шаҳри Канг – пойтахти Турон, давлати Кангюй маълумот додаанд. Бо мурури замон шакливарзкунии топонимҳо, этнотопонимҳо ва оронимҳои асоси ягонадошта мушоҳида мегардад: Кангха- Канг- Кангюй- Кангу- Тарбан- Кангар- Кен-герес [1, 6].

Ҳамчунин дар манбаҳои ҳаттӣ гузинаҳои мухталифи номи як объект оварда шудаанд. Аммо то замони мо танҳо варианти охирин омада мерасанд. Масалан, дарёи Зарафшонро хитойҳои қадим Нам, Намик, муаллифони ҷунонӣ Политимет номидаанд [2, 144; 11, 489].

Дар вақти рӯйнавискунии ҳодисаҳои таърихӣ хатогӣ рӯй медоданд, ки онҳо низ ба ихтисоршавии топонимҳо меоварданд. Аз тарафи дигар, сабаби шакливарзкунии надонистани забони топоним мебошад. Кӯшиши

фаҳмонидани калимае, ки бо он топоним сохта шудааст, дар ҳамаи забонҳо мавҷуд аст. Аз назари Б.Л. Серебренников ин «...ба растание монанд аст, ки аз ҷои аввалааш гирифта ба ҷои дигар мешинонанд, лекин на ҳама вақт тухми ин растаниро ёфта метавонанд» [9, 62].

Ҳамин тариқ, баъди аз байн рафтани давлати Сомониён ва қувват гирифтани маскуншавии қавмҳои туркзабон дар тамоми шаҳру маҳалҳои Осиёи Миёна раванди шакливуазкунии номҳои ҷуғрофӣ низ вусъат пайдо кард. Аммо қайд кардан лозим аст, ки масъалаи туркишавии аҳолии маҳаллӣ ба таври васеъ, махсусан дар ноҳияҳои кӯҳӣ ба амал наомад. Новобаста аз он ки номҳои ҷуғрофӣ бо роҳҳои мухталиф ва дар давраҳои гуногун офарида мешаванд, онҳо ҳамеша як хусусияти умумӣ доранд. Дар онҳо муҳити атроф, ҳодисаю воқеаи муайян инъикос меёбанд.

АДАБИЁТ:

1. Абдуманов Р.А. К вопросу происхождения кыргызского племени Кангды//Известия Томского политехнического университета. Тематический выпуск «Сибирь в евразийском пространстве»/Под ред. Л.И. Шерстовой. -Томск: Изд-во ТПУ, 2002 - Вып. 7. - С. 3-19.

2. Арриан. Поход Александра. -М., Л.: Изд-во АН СССР, 1962. - 394 с.

3. Фафуров Б.Ф. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. -Душанбе: Дониш, 2008. -870 с.

4. Дульзон А.П. Дорусские топонимы Средней Сибири//Изучение географических названий. Вопросы географии. Сб. 70. -М., 1966. - С.42-47.

5. Лившиц В.А. Согдийские слова в таджикском языке//Известия ООН АН Тадж. ССР. -1957. -№12. -С.31-43.

6. Муқаддасӣ. Аҳсан-ут-тақосим фи маърифат ил-ақолим//Сомониён дар оинаи таърих. -Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1998. - С.149-161.

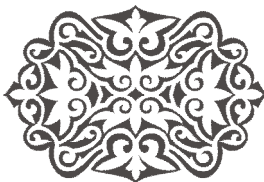
7. Наршахи Муҳаммад. История Бухары. Пер. с перс. Н. Ликошина //Под ред. В.В.Бартольда. -Ташкент: Типо-лит. т.д. «Ф. и Г. Бр. Каменские», 1897. -124 с.

8. Негматов Н.Н. Концепция и хронология этногенеза таджикского народа//Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып.1. Общие проблемы. -М., 1990. - С.85-97.

9.Серебренников Б.Л. О методах изучения топонимических названий//Вопросы языкознания. -1959. -№6. -С.50-64.

10.Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарий. Вып 1. Фрейман А.А. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. -М.: Издательство восточной литературы, 1962. -96 с.

11.Страбон. География//Перевод, вводная статья и комментарии Георгия Андреевича Стратановского; Под общей редакцией С.Л. Утченко. -М.: Наука, 1964. -944 с.

СИККАЗАНӢ ВА МУОМИЛОТИ ПУЛИИ ТОҲИРИЁН

Абдувалӣ ШАРИФЗОДА,
номзади илмҳои таърих

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи
Аҳмади Дониш

Сиккаҳо ҳамчун сарчашмаи бозғаймодии илмӣ ва ба қавли машҳур ҳамчун асноди филизии муҳим ва муътабар бозгӯи ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии замони худ мебошанд. Сикка задан делели соҳибдавлатӣ, муназзамии муносибатҳои пулӣ ва ривочи тичорати дохилию хориҷӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки қариб сесад сол пеш таҳқиқ ва омӯзиши сиккаҳои ниёғони мо оғоз гардид. Ташаккули таҳқиқ ва ҷамъоварии сиккаҳои тоҳирӣ ба мисли сиккаҳои ҳахоманишӣ, юнону бохтарӣ, кушонӣ, портӣ, сосонӣ, арабу сосонӣ, бухорхудотӣ, умавӣ, аббосӣ, саффорӣ, сомонӣ, зиёрӣ, бувайхӣ, ғазнавӣ ва сиккаҳои дигар хонадону давлатҳои шарқӣ ба фаъолияти марказҳои илмӣ ва осоронаву коллексияҳои аврупоӣ алоқамандии зич дорад.

Динори аббосӣ бо зикри Тоҳири I. Зарби Миср, соли 203 ҳ. қ/818-819

Сикказанӣ ва муомилоти пулии Тоҳириён, ки барои омӯзиши таърихи Хуросон ва Мовароуннаҳр аҳамияти калон дорад, дар таърихнигории Тоҷикистон бо сабабҳои

айниву зеҳнӣ то имрӯз мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст.

Аммо берун аз Осиёи Миёна, бахусус дар Европа, Россия, Эрон ва ИМА сиккаҳои Тоҳириён беҳтар чамбоварӣ ва таҳқиқ шудаанд. Аз ҷумла, соли 1826 бори нахуст дар Россия Х. Френ дар асари худ «*Recensio numorum muhammedanorum Academiae imp. scient. inter prima Academiae imp. saecularia edita-Petropoli*», ки бештар бо номи «*Recensio*» («Тақриз») машҳур мебошад, 11 сиккаи тоҳириро ҷоп менамояд [1, 15-19]. Б. Тизенхаузен соли 1873 дар китоби «Сиккаҳои Хилофати Шарқӣ» як фалси соли 195 ҳ.к/ 810-811 дар шаҳри Муҳаммадия зарбшудаи халифа Маъмуро зикр менамояд, ки дар матни катибаи он номи Тоҳири Тоҳирӣ ҳамчун мавлои халифа зарб шудааст [2, 285]. Аз олимони Шарқ Ҳасан Муҳаммади Боғбедиро метавон яке аз беҳтарин муҳаққиқони сиккаҳои тоҳирӣ номид. Ӯ сиккаҳои тоҳириро ба таври солшуморӣ шарҳ додааст [3, 223-233]. Хулосаи иттилои сарчашмаҳои хаттии то имрӯз ба даст омада, ададбиёти илмӣ ва сиккаҳои солҳои охир кашфшуда ҳаминаст, ки Тоҳириён аслан ду навъи асосии сикка – дирҳам ва фалс зарб мезаданд. То имрӯз ба таври мустақил динор зарб задани Тоҳириён маълум нест. Аммо як навъ динори аббосӣ ба даст омада, ки он зарбшудаи Миср дар соли 203 ҳ.қ./ 818-819 мебошад ва дар навиштаҷоти он ному лақаби халифа зикр наёфтааст (расми 1). Динори соли 211 ҳ.қ./826-827 дар Миср баровардашудаи аббосӣ низ маълум аст, ки дар он номи Абдуллоҳ ибни Тоҳир зикр ёфтааст.

Ин ҷо ёдовар шудан лозим мебошад, ки динор зарб назадани Тоҳириён дараҷаи мустақилияти онҳоро нисбат ба халифаи Аббосӣ муайян менамояд. Масалан, Саффриён ва Сомониён ба таври мустақил динор мебароварданд. Агар дар оянда динорҳои зарби Тоҳириён кашф шаванд, ин масъала ранги дигар мегирад.

Асосгузори давлати Тоҳириён Тоҳир ибни Ҳусайн ба

ҳисоб меравад. Ниёғони Тоҳир ибни Ҳусайн аз ҳокимони Пушанги Хуросон буданд. Падари Тоҳир - Ҳусайн назди халифа Ҳорунуррашид эътибори эҳтиром дошт ва ҳокими Пушанг буд. Соли 181х.к. /797-798 баъди Ҳусайн писараш Тоҳир ҳокими Пушанг таъйин шуда, аз соли 194 х.к./809-810 ӯ ба ҷонибдории Аббосиён зидди лашкари Рофеъ ибни Лайс мечангад. Дар сиккаҳои зарби соли 195 х.к./810-811 Тоҳир ҳамчун мавлои Маъмун зикр ёфтааст. Даре нагузашта байни ду писари Ҳорунуррашид - Муҳаммад Амин (модараш канизи турк) ва Абдуллоҳ Маъмун (модараш эронӣ) муборизаи сиёсӣ авҷ мегирад. Дар ин муборизаи дохилии Аббосиён Тоҳир ибни Ҳусайн Маъмунро ҷонибдорӣ намуда, соли 198 х.к./813 ҳамчун сипаҳсолори Маъмун пойтахти хилофат Бағдодро ишғол менамояд ва бо амри ӯ Амин ба қатл мерасад. Нуфузи Тоҳир назди Маъмун рӯз то рӯз меафзояд. Аз ин ҷост, ки номи Тоҳир ибни Ҳусайн қабл аз таъсисёбии давлати Тоҳириён дар сиккаҳои халифа Маъмун зикр шудааст. Халифа Маъмун пас ин пирӯзиҳо Тоҳирро соҳибушшуртаи Бағдод ва волии Ҷазираю Сурия таъйин карда, соли 205 х.к./820-821 «ҳукумати сарзаминҳои шарқии хилофати исломиро аз Хулвон то ақсои Хуросони бузург» ба Тоҳир месупорад ва ӯ «мебоист Хуросони Бузург, Рӯён, Рай, Систон, Табаристон, Кумис ва Кирмонро назорат мекард» [4, 223-224]. Ба таври дигар гӯем, Маъмун аз Тоҳир ибни Ҳусайн ба ҳарос афтода, ӯро аз маркази хилофати Аббосиён ба Хуросон фиристод. Тоҳир ибни Ҳусайн баъди аз Бағдод ба Хуросон омадан ду навъи сикка мебаровард: дирҳам - сиккаи нукрагӣ ва фалссиккаи мисӣ. Аз иттилои ин сиккаҳо маълум мешавад, ки Тоҳири I баъди ба даст гирифтани ҳокимият дар шарқи хилофат меқӯшид, то ҳар чӣ бештар аз Маъмун истиқлол дошта бошад. Барои далел катибаи як дираҳами зерини тоҳириро мисол оварда, шарҳ медиҳем:

Рӯи сикка:

Катибаи марказ: Ло илоҳа иллаллоҳу ваҳдаҳу ло шарика лаҳу. Ал-Маширик

Катибаи атрофи марказ: Бисмиллоҳ. Зуриба ҳаза-д-дирҳам би Самарқанд саната ситта ва миатайни.

Пушти сикка:

Катибаи марказ: Лиллоҳ Муҳаммад расулуллоҳ. Зуляминайн. Ал-ъало

Катибаи атрофи марказ: Муҳаммад расулуллоҳ арсалаҳу би-л-ҳудо ва дини-л-ҳаққи лиюзҳираҳу ъало-д-дини куллаҳу ва лав қариҳа-л-мушрикуна.

Чӣ тавре мебинем, дар катибаҳои ин дирҳам Тохир номи халифа Маъмунро дарҷ накардааст. Дар катибаи

рӯи дирҳами боло илова бар матнҳои динӣ вожаи «ал-Машрик», ки ифодакунандаи сарзаминҳои шарқии хилофати Аббосиён ва сарзаминҳои тобеи Тоҳир ибни Ҳусайн мебошад, зикр ёфтааст. Аз катиба маълум мешавад, ки ин дирҳам соли 206 х.к./821-822 дар Самарқанд зарб шудааст. Дар пушти сикка вожаи «Зуляминайн» ба назар мерасад, ки он лақаби Тоҳир ибни Ҳусайн мебошад ва ин лақабро ба ӯ халифа Маъмун дода буд. Доир ба сабаби чунин лақаб гирифтани Тоҳир дар сарчашмаҳои хаттӣ иттилоӣ яқсон мавҷуд нест ва ин лақаб ба тарзи гуногун маънидод мешавад. Як ҳолибияти сиккаҳои тоҳирӣ, аз ҷумла, сиккаҳои Тоҳир ибни Ҳусайн ҳамин аст, ки дар онҳо намоёндаҳои хонадони Сомониён, ки ҳоло дар тобеияти Тоҳирӣ қарор доштанд, зикр шудаанд.

Чӣ тавре мебинем, дар як тарафи дирҳами боло номи Исҳоқ ибни Яҳёи Сомонӣ ва дар тарафи дигари он лақаби Тоҳир ибни Ҳусайн – Зуляминайн ба назар мерасад. Ин дирҳам соли 206 х.к./821-822 дар Муҳаммадия зарб шудааст. Аммо ном ва кунияву лақаби халифа дар ин дирҳам нест. Зикр нашудани номи халифа дар ин сикка далели муътамади сар ба истиқлол бардоштани Тоҳир ибни Ҳусайн мебошад. Дар умум ин амири машҳуру часури Тоҳирӣ дар шаҳрҳои Самарқанд, Марв, Ҳирот, Муҳаммадия, Заранҷ ва Нишопур сикка бароварда буд. Илова бар сиккаҳо аз иттилоӣ сарчашмаҳои хаттӣ маълум мешавад, ки Тоҳир ибни Ҳусайн дар ҳамин сол, дар хутбаи намози одина низ номи халифаро зикр наменамояд, ки ин ҳам ба қиёми истиқлолии ӯ гувоҳӣ медиҳад. Даре нагузашта баъди дар сиккаҳо ва хутбаи намози одина номи халифаро зикр накардани Тоҳир ибни Ҳусайн ӯ соли 207х.к./822 ба таври асроромез мефавтад. Марги Тоҳир дар Марв шӯриши низомӣро ба вучуд овард. Маъмун маҷбур шуд, ки вазирашро ба Хуросон фириштад. Халифа Маъмун ночор Талҳа ибни Тоҳир ибни Ҳусайнро волии Хуросон таъин наменамояд. Талҳа ибни Тоҳир ҳам

муросокор, зирак ва ҳам бочасорат буд. Дар зарби баъзе сиккаҳояш ӯ ба Сосониҳо ва Ҳайтолиҳо пайравӣ намудааст, ки намунашро дар акси зер мебинем:

Тибқи иттилои катибаи ин сиккаҳо (зуриба ҳазал-фалс би Буст санати тисъа ва миатайни) фалси мазкур соли 209 ҳ.к./824-825 дар шаҳри Буст бароварда шудааст. Он 1,67 грам вазн ва 19 мм қутр дорад. Дар маркази тарафи дигари ин фалс мо тасвири нимтанаи марди чашмони бодомӣ ва бинии дарози барҷастадорро мебинем, ки ба тарафи чап менигарад. Дар рӯ ба рӯи ин тасвир бо хатти қуфӣ аз самти боло ба поён «ат-Талҳа» навишта шудааст. Дар атрофи ин сурат навишта шудааст, ки «Мухаммад расулulloҳ. Миммо амара биҳи ал-амир Талҳа...».

Чӣ тавре маълум мешавад дар ин сикка Талҳа худро «амир» гуфтааст ва аз давлатдорони ниёгони мо Тоҳирӣён нахустин шуда худро амир номидаанд, ки ин анъана дар замони Саффорӣён ва Сомониён идома меёбад. Фалсҳои дар шаҳри Шош (Тошканд) баровардаи Талҳа як қолибияти дигаре доранд, ки дар бахши болоии катибаи марказии пушти онҳо «ат-Талҳӣ», яъне мансуб ба Талҳа навишта шудааст. Дар сатри сеюм ва чоруми катиба «... Мимо амара биҳи ал-амир Талҳа» ва дар сатри панҷум «Абдуллоҳ» дарҷ гаштааст. Ба гумони ғолиб ин Абдуллоҳ бародари ӯ – Абдуллоҳ ибни Ҳусайн мебошад, ки Талҳа аллакай дар соли 209 ҳ.қ./824-825 номи ӯро ҳамчун валиаҳди хеш дар сиккаҳо ҷо намудааст. Як навъ дирҳамҳои Абаршаҳр (зарби соли 210ҳ.қ./825-826) хеле муҳим мебошанд. Гап сари ин аст, ки дар сатри чоруми катибаи маркази рӯи ин дирҳам вожаи мансубие ҷойгир аст, ки бо вучуди он ки қисми поёнии ҳарфи ُ аз зери хатти рост ба назар намерасад, муаллифи ин сатрҳо, онро «ат-Тоҳирӣ» хондааст. Агар ҳамин тавр хондани ин вожа дуруст бошад, пас шоистаи гумон аст, ки Талҳа ибни Ҳусайн бо ифтихор сиккаҳои худро «тоҳирӣ» меномидааст. Талҳа ибни Тоҳир дар шаҳрҳои Абаршаҳр, Бухоро, Буст, Заранҷ, Муҳаммадия, Ҳирот, Самарқанд ва Систон сикка мебаровард.

Марги Талҳа соли 211 ҳ.қ./828 дар Балх фаро расид. Мусибатномаи сурудаи шоир Абусухайл, ки ду байташро иқтисбос меорем, ба бузургию миллатдӯстии Талҳа ибни Ҳусайн далолат менамояд:

*Эй оромгоҳи Талҳа, огоҳ бош он ки дар ту хуфта аст,
бузургворе аст,*

*Касе аст, ки аз бузургон ва гиромӣ доштагони қавми
хеш аст.*

Талха ибни Ҳусайн бародараш Абдуллохро валиаҳди худ эълон менамояд ва баъди маргаш Абдуллоҳ ибни Ҳусайн, ки то ин вақт мансабҳои баланди гуногуни давлатиро соҳиб шуда буд, бар курсии давлати Тоҳириён нишаст. Ба қавли Акбарӣ «Абдуллоҳ ибни Тоҳир бар-частатарин шахсияти хонадони Тоҳирӣ ба шумор меравад. Ӯ дар таърихи иҷтимоии Эрон эътибор ва ҷойгоҳи волотар аз дигар аъзои ин хонадон дорад. Даврони ҳукумати ӯро бояд авҷ ва эътилои ҳукмронии Тоҳириён дар Хуросон ба ҳисоб овард» [4, 173]. Аз даврони ӯ сиккаҳои зиёд боқӣ намондааст. Ин амири Тоҳирӣ дар Хоразм сикка баровард ва дар сиккаҳои ӯ номи Муҳаммад ибни Яҳёи Сомонӣ зикр шудааст.

Баъди марги Абдуллоҳ (26 декабри соли 844) писараш Тоҳири II ба тахти Тоҳириён нишаст. «Рӯзгори Тоҳир ибни Абдуллохро бояд оғози асри заъф ва сустӣ дар ҳукумати Тоҳириён донист» [4, 218]. Ба ҳар ҳол ӯ барои пойдории адлу инсоф дар Хуросон кӯшишҳои зиёд менамояд. Тоҳири дуҷум нисбат ба халифаҳои Аббосӣ эҳтироми зиёд дошт. Аз ин ҷост, ки ӯ ҳатто дар сиккаҳои мисаш номи халифаро зикр менамояд. Хушбахтона, дар таркиби як коллексияи сиккаҳои мисии Осорхонаи миллии Тоҷикистон, ки аксарашон фалсҳои сомонӣ мебошанд, як фалси Тоҳир ибни Абдуллоҳ тахти рақами КВ -

15287/82 мавҷуд аст ва он 2,50 грам вазн ва 22 мм қутр дорад. Дар катибаи атрофи маркази рӯи он «... мимом амара биҳи Тоҳир ибни Абдуллоҳ...» ва сатри чоруми катибаи маркази пушти сикка баъди «Муҳаммад расулллоҳ» «Яҳё» навишта шудааст.

Ин фалс дар соли охири зиндагии Тоҳир ибни Абдуллоҳ, яъне соли 230 ҳ.қ./844-845 зарб шудааст. Сиккаҳои Тоҳири II кам ба даст омадаанд. Баъди ӯ писараш Муҳаммад ибни Тоҳир бар маснади амири нишаст. Аз ин амир бештар сиккаҳои мисӣ боқӣ монда ва ӯ ҳудашро дар сиккаҳояш «мавлои амира-л-муъминин» номидааст.

Муҳаммад ибни Тоҳир охирин амири Тоҳирӣ ба ҳисоб меравад ва ба гуфтаи Гардезӣ ӯ як шаробхору сархуш буд. Вай аз давлатдорӣ дида бештар ба шеър шуғл меварзид. Ба қанзакони сурудхон майли бештар доштааст. Ин рафтори ӯ норозигии дарбориёнро зиёд намуд ва онҳо Яъкуби Саффориро барои ишғоли Нишопур таҳрик намуданд. Дар умум замони ҳукуматдории ду амири охири Тоҳирӣ мардуми Хуросон аз қабру зулми ҳокимони онҳо ба дод омада буданд. Сиёсати ноухдабароёнаи Муҳаммади Тоҳирӣ нафрати мардумро ба ин хонадон зиёд намуд ва ҳамчунин Тоҳирӣ аз пуштибонии Аббосӣ маҳрум шуданд. Ба қавли мусаннифи «Ҷомеъу-л-ҳикоёт» «...бозмондагони Тоҳирӣ баъдҳо илалӣ сукути хонадони худро шароби шабонгоҳ ва ҳоби сабоҳ ва тафвиҷи мансабҳои олий ба афроди нолоиқ донистанд» [4, 232]. Зери таъсири

ин омилҳо ҳукумати Тоҳириён аз байн рафт ва Саффориён
ҷойгузини онҳо шуданд:

Дар Хуросон 3-Оли Мусъабшоҳ,
Талҳаву Тоҳир асту Абдуллоҳ,
Боз Тоҳири дигар Муҳаммад он,
Гӯ ба Яъқуб дод тахту кулоҳ.

Як вижагии муҳимми сикказанӣ ва муомилоти пулии Тоҳириён ҳамин буд, ки онҳо гардиши сиккаҳои ғайритоҳириро дар қалаламравашон иҷозат медоданд. Тоҳириён хирочи заминро аз Бухоро бо дирҳами ғитрифӣ, аз Суғд бо дирҳами муҳаммадӣ, аз Чоч ва кони Маъдан бо дирҳами мусаййабӣ, аз Уструшана ба таври омехта, аз Хучанд бо дирҳами мусаййабӣ ва аз Хоразм бо дирами хоразмӣ меситониданд. Тибқи иттилои Ибни Хурдодбех, ки асарашро соли 846 анҷом дода буд, дар замони Абдуллоҳ ибни Тоҳир барои як сол аз Бухоро 1189000 дирҳами ғитрифӣ, аз Суғд 1089000 дирҳами муҳаммадӣ, аз Чоч ва Маъдини Чоч 607100 мусаййабӣ, аз Хучанд 100000 сиккаи мусаййабӣ ва аз Хоразм 489000 дирами хоразмӣ хироч ситонида шуд. Дар умум хирочи солона, ки Тоҳириён аз қаламрави худ ҷамъоварӣ менамуданд, аз 50.000.000 дирҳам зиёдтар мешуд [5, 34-39]. Илова бар ин, як иттилои Яъқубӣ доир ба сарфи маблағи хироч аз ҷониби Тоҳириён хеле муҳим аст, зеро он ба сикказании онҳо таъсири худро гузоштааст. Яъқубӣ мефармояд, ки хирочи Хуросон дар ҳар сол аз ҳама навоҳӣ *ба чихил миллиён дирҳам* мерасид, ки Оли Тоҳир ҳамаашро дар роҳе, ки салоҳ медиданд, масраф мекарданд ва илова бар инҳо аз Ироқ ҳам ба ҷуз ҳадяҳо *сездаҳ миллиён дирҳам* барои эшон фиристода мешуд. Яъне як сабаби нисбатан кам сикка баровардани Тоҳириён ин ҳар сол аз маркази хилофати Аббосиён бо сикка таъмин шудани Тоҳириён мебошад. Сиккаҳои аббосӣ ва тоҳирӣ дар муомилоти дохилӣ ва хирочсупорӣ ҷойгузини сиккаҳои хоразмӣ ва сиккаҳои бухорхудотии ғитрифӣ, маҳаммадӣ ва муасййабӣ нашуданд.

Ҳамин тавр, маълум шуд, ки Тоҳирӣён асосан ду навъи сикка - дирҳам ва фалс мебароварданд ва ҳоло динори тоҳирӣ маълум нашудааст. Ба таври мустақил динор зарб назадани Тоҳирӣён масъали мустақилияти ҳукумронии онҳоро ба майдони баҳс мекашад. Як чиз мусаллам аст, ки бар ҳар ҳол онҳо чиҳати таҳкими давлатдорӣ ва истиқлолияти худ дар паҳнои империяи замон-хилофати Аббосӣ кӯшиш менамуданд. Сиккаҳои тоҳирӣ аслан тибқи қонунгузори исломӣ зарб шуда, хатташон қуфӣ ва забонашон арабӣ буд. Баъзе Тоҳирӣёни силаҳшури истиқлолхоҳ гоҳҳо талаботи муқаррароти исломиро риоя накарда, мисли Сосониён ва Яфталиҳо сиккаҳои тасвирдор ҳам зарб мезаданд. Дар баъзе мавридҳо Тоҳирӣён аз сиккаҳояшон номи халифаи Аббосиро бардоштанд. Баъзе аз сиккаҳо «Талхӣ» ва «Тоҳирӣ» номида шудаанд. Дар умум, Тоҳирӣён тибқи маълумоти дастрасшуда дар шаҳрҳои Балх, Бухоро, Буст, Хоразм, Заранҷ, Самарқанд, Систон, Шош, Муҳамадия, Марв, Ҷирот ва Форс сикка зарб задаанд. Қадимтарин сиккаи тоҳирӣ соли 205 ҳ.к./820-821 дар Самарқанд аз номи Тоҳир ибни Ҳусайн ва сиккаи аз ҳама баъд зарбзадаи онҳо соли 253 ҳ.к./867 дар Бухоро аз номи Муҳаммад ибни Тоҳир зарб шудааст. Яъне имтидоди сикказании Тоҳирӣён 48 сол буда, сиккаҳо бо ду роҳ-реҳтагарӣ ва зарбӣ истеҳсол мешуданд.

АДАБИЁТ:

1. Fraehn Ch. M. Recensio numorum muhammedanorum Academiae imp. scient. inter prima Academiae imp. saecularia edita-Petropoli. - Petropoli, 1826. -743 с.

2. Тизенгаузен В. Монеты восточного халифата. -Санкт Петербург, 1873. -374 с

3. Богбедӣ Ҳасан Ризо. Сиккаҳои Эрон дар давраи исломӣ. Аз оғоз то баромадани Салҷуқӣён. -Техрон, 1393. -745 с.

4. Акбарӣ А. Таърихи ҳукумати Тоҳирӣён аз оғоз то анҷом. - Машҳад, 1387. -400 с.

5. Ибни Хурдосбех. Китобу-л-масолику-л-мамолик//Таҳияи М. J. Гоеје. -Лайдан, 1889. -183 с.

УНИКАЛЬНЫЕ СВЕДЕНИЯ АБУРАЙХОНА БЕРУНИ ОБ ИРАНОЯЗЫЧНЫХ УЧЕНЫХ ЭПОХИ ТАХИРИДОВ

Юсуф БОБОЕВ,
кандидат исторических наук
Институт промышленности и сервиса (г. Худжанд)

Спустя почти двести лет после владычества арабов в Хорасане к власти пришла местная династия Тахиридов, которая заложила основы возрождения таджикской государственности и культуры. Время их правления, несмотря на кратковременность, имело большое значение для установления независимости ираноязычных народов, приходу к власти династий Саффаридов, Саманидов и Буидов, появлению условий для развития экономики Хорасана и Мавераннахра.

С правлением Тахиридов также связан культурный подъем, который наблюдался прежде всего в Восточных областях Аббасидского Халифата. В эти годы в научном центре халифа Маъмуна «Байту-л-хикма» работали десятки ираноязычных ученых, которые своими научными изысканиями возвели арабо-мусульманскую науку на невиданные доселе высоты. Труды и достижения ученых этой эпохи оказали заметное влияние на сложение многих ираноязычных ученых эпохи Саманидов и Буидов.

Одним из ученых, кого можно смело назвать преемником ученых эпохи Тахиридов считается Абурайхон Беруни. Будучи ученым-энциклопедистом, Беруни не написал ни одного труда по истории науки. Однако, во всех его произведениях имеются уникальные сведения по истории науки. По поводу сведений Беруни об истории науки профессор П. Г. Булгаков писал следующее: «В своих трудах Беруни предстает перед нами как серьезнейший и едва ли не единственный в своём роде историк науки. Он тщательно разыскивал письменные источники, пользуясь ими

на разных языках, критически сопоставлял одни данные с другими и обобщал добытый материал. Его интересовала и история отдельных наук у всех народов. И история всех наук у отдельных народов» [10, 40].

К сказанным словам этого известнейшего исследователя жизни и научного наследия Беруни уместно добавить, что Абурайхон Беруни интересовался также историей науки разных эпох. Особо много информации в трудах Беруни о научной жизни и деятельности ученых так называемой эпохи мусульманского Ренессанса. Этот период истории мусульманских народов связан с именем уже упомянутого нами аббасидского халифа ал-Маъмуна. В созданном и функционировавшем под его же руководством научном центре «Байту-л-хикма» плодотворно работали немало ученых-выходцев из Хорасана и Мавераннахра. Учитывая тот факт, что владения Тахиридов считались неотъемлемой частью Аббасидского халифата, всех этих и других ираноязычных ученых занимающихся научной деятельностью не только в пределах Тахиридского государства, но и при дворе ал-Маъмуна и последующих халифов с уверенностью можно называть учеными Тахиридской эпохи.

В «Геодезии», «Каноне Масъуда», «Гномонике», «Хордах», «Индии», «Фармакогнозии» и других произведениях Беруни имеются уникальные факты о жизни, научной деятельности и наследии выдающихся ученых, представителей разных отраслей наук эпохи Тахиридов. Охватить весь материал посвященный этой проблеме в рамках одной статьи невозможен. Поэтому, мы решили изучить сведения Абурайхона Беруни о жизни и научном наследии всего трех ученых, о которых помимо его трудов в других источниках почти не имеются какой-либо информации.

Одним из учёных известном в основном, по сведениям Абурайхона Беруни, является Абулаббас ал-Ираншахри. О нём упоминается во многих трудах Беруни. В том числе

в «Индии», «Гномонике», «Памятниках минувших поколений», «Каноне Масзуда» и «Геодезии». Сведения Беруни об ал-Ираншахри позволяют нам судить о нем как о многопрофильном ученом.

Во введении к своему энциклопедическому труду «Индия» Беруни говорит об ал-Ираншахри как об знатоке иудаизма, христианства и манихейства, кто объективно и без всякой лжи и пристрастия рассказывает об этих религиях. Судя по словам Беруни в сведениях ал-Ираншахри об индуизме и буддизме имеются много неточностей, так-как он не располагал надежными источниками по этим религиям, а вероятнее всего, опирался на сведения информаторов из простонародья: «Как к примеру, иллюстрирующему содержание нашей беседы, мы обратились к религиям и верованиям индийцев. Тогда я указал, что большая часть написанного в книгах об этих религиях и верованиях ложно им приписана, из одной книги в другую переносится, подобрана там и сям, перемешана, не исправлена в соответствии с мнениями индийцев и не отшлифована. Я не нашел среди авторов книг о различных учениях ни одного, кто бы преследовал цель излагать объективно, без всяких пристрастий и примесей, за исключением Абу-л-'Аббаса ал-Ираншахри, который не был приверженцем ни одной из религий и один придерживался изобретенной им самим [религии], к которой призывал [и других]. Он хорошо изложил вероучения иудеев и христиан, а также содержание Пятикнижия и Евангелия и превосходно рассказал о последователях Мани и о содержащихся в их книгах известиях об исчезнувших религиях. Но когда он дошел до вероучения индуистов и буддистов, его стрела прошла мимо цели и в конце ошибочно попала в книгу Зуркана, и он переписал из нее все в свою книгу. А то, что им не заимствовано из нее, по-видимому, услышано им среди простонародья и индуистов и буддистов» [7, 59].

В этой книге, в ходе рассуждения космологических представлений индийцев и буддистов относительно горы Меру и обновлении мира вокруг него, Беруни еще два раза цитирует Ираншахри в качестве знатока индийских и буддийских преданий и оба раза подвергает его сведения сомнению.

В первом случае ученый указывает на то, что ввиду недоступности буддийских книг или же буддистов знатоков буддийской мифологии он был вынужден прибегнуть к словам Абулаббаса ал-Ираншахри: «Это все, что я нашел из преданий индийцев относительно горы Меру. Поскольку я не нашел ни одной книги буддистов и ни одного буддиста, от которого я мог бы узнать, как их он и придерживаются на этот счет представлений, то я рассказываю их только через посредством ал-Ираншахри, хотя и думаю, что его рассказ не есть результат глубокого изучения или передан со слов человека, не отличавшегося глубоким знанием предмета. Он рассказывал, что, по представлению буддистов, Меру находится посередине четырех миров в четырех направлениях; что низ ее четырехугольный и верх круглый, длина ее 80000 йоджан, половина ее уходит в небо, а [другая] половина скрывается под землей; что ее южная сторона, примыкающая к нашему миру [состоит], из голубого яхонта, по причине чего небо кажется голубым, а другие стороны—из красных, желтых и белых яхонтов. Таким образом, эта гора Меру есть центр земли» [7, 234].

Вторая ссылка Беруни на сообщения Ираншахри о горе Меру связана со сведениями последнего на основе представлений буддистов: «Ал-Ираншахри сообщает [предание] со слов буддистов, которое очень походит на эти небылицы. Якобы в разные стороны от горы Меру есть четыре мира, в которых поочередно сменяются жизнь и разрушение. Разрушение мира наступает вследствие того, что им овладевает огонь, когда семь солнц восходят одно

за другим, воды источников высыхают и жаркий огонь утверждается в мире [даже] изнутри. Жизнь наступает, когда огонь покидает мир и переходит в другой. О длительности и времени вообще.

Когда огонь покидает мир, в нем поднимается сильный ветер, пригоняет тучи и вызывает дождь, который льет до тех пор, пока мир не станет подобным морю. Из его пены образуются ракушки, с которыми и соединяются души, и из них, после спада воды, появляются люди.

Некоторые буддисты думают, что в тот мир человек попадает из другого мира и дичает от одиночества; [потом] из его мысли появляется жена для него и от них двоих происходит потомство [7, 292-293].

Подвергнув оба рассказа сомнениям и критике, второй из них Беруни сравнивает с небылицами.

Авторы комментариев к этому замечательному труду Беруни, В. Эрман и А. Халидов ссылаясь на сведения В.Ф. Минорского сообщают, что помимо трудов Беруни имя Абулаббаса ал-Ираншахри встречается также у Носира Хусрава, который приписывает ему авторство трактатов «Китаби Джалил» и «Китаби асир» [7, 543].

Имя Абулаббаса ал-Ираншахри дважды встречается также в «Памятниках минувших поколений» и оба раза в качестве знатока религиозных преданий. В первом случае Беруни цитирует ал-Ираншахри когда приводит предания и рассказы о празднике Мехргон и пишет: «А аль-Ираншахри говорил: «Аллах взял обет со света и мрака в день Науруза и Михриджана» [8, 23].

Ал-Ираншахри рассказывал, - пишет Беруни в другом месте этого произведения: «Я слышал как многие ученые в Армении говорили: когда наступал рассвет «дня лисицы», то на величайшей горе между внутренней и внешней землей показывался белый баран, которого видели только' в это время года. Жители этой области заключили, если он блял, что год будет тучный, а если не блял, что год будет

тощий. Персы на заре в день лисицы смотрели на облака и выводили заключение по ясности [неба], его пасмурности, по редкости или густоте [облаков], будет ли год счастливым или несчастным, урожайным или неурожайным» [8,23, 246].

Это предание приведено Абурайхоном Беруни в ходе повествования об обрядах и ритуалах связанных с праздниками и знаменательными днями отмечаемыми древними иранцами в месяце Озармох. В данном случае речь идет о первом дне этого месяца рузи Хурмузд, который назывался также «днем лисицы».

Судя по словам Беруни, занимался ал-Ираншахри и точными науками. Сообщается, - пишет Беруни, - также о затмении Солнца на рассвете во вторник двадцать девятого [дня] месяца Рамадана двести пятьдесят девятого года хиджры, то есть в день тир тир-маха двести сорок второго года Йездигерда». Его наблюдал Абу-л-Аббас ал-Ираншахри в Нишапуре. Он один из тех, кто проверяет вычисления тех, кто их делает. Он указывал, что тело Луны находилось посередине тела Солнца, и поэтому свет оставшейся не затмившейся части Солнца окружал тело Луны. Из этого ясно, что диаметр Солнца был виден превышающим Величину [диаметра] Луны [4,29].

Основываясь на этом сообщении Беруни переводчики и комментаторы «Канона Масъуда» утверждают что эта дата, то есть 873 год единственная установленная из жизни Абулаббаса ал-Ираншахри. [4,530].

В другом месте «Канона Масъуда» Беруни сравнивает показатели, полученные Абулаббасом ал-Ираншахри в ходе наблюдения затмения Солнца с таковыми данными древнегреческого ученого Птолемея [4,170].

Абул-Аббас ал-Ираншахри, - пишет Беруни, - в «Вопросах природы» рассказывал, что он был на берегу [реки] и смотрел в сторону горы, находящейся в то время напротив Солнца, с берега подошел человек, и на [склоне]

горы появились две его тени, одна над другой. Затем он подробно объяснил причину этого [5,146-147].

По мнению исследователей П. Булгакова и Б. Розенфельда упомянутый труд ал-Ираншахри, был посвящен проблеме двойной тени [5,292].

В своих рассуждениях по поводу геологии Земли Беруни также дважды цитирует ал-Ираншахри [6, 94,97].

Таким образом на основе сведений Абурайхона Беруни можно сделать выводы, что астроном, естествоиспытатель и знаток религиозных преданий Абулаббас ал-Ираншахри жил во второй половине IX в. в Нишапуре, возможно был связан с Тахиридскими правителями и с их помощью проводил свои астрономические наблюдения.

В трудах Беруни нередко встречается имя астронома и математика второй половины IX в. Абудавуда Сулеймана ибн Исма ас-Самарканди, который занимался астрономическими наблюдениями и измерениями в основном в Балхе. Судя по нисбе он был уроженцем Самарканда, а примерное время жизни удалось восстановить по датам проведения им астрономических наблюдений, о которых сообщает Беруни.

Об одном наблюдении Сулеймана ибн Исмы в 889 году говорится сразу в двух произведениях Беруни - «Геодезии» и «Каноне Масьуда». Здесь речь идет об определении Сулейманом момента равноденствия в Балхе, которое согласно сведениям Беруни Сулейман нашел в семь с тремя пятыми часа [дня] в среду девятого пахона тысяча шестьсот тридцать шестого года Бухтунассара [6, 268; 4, 35].

Наряду с этим, в трудах Беруни приведены результаты нескольких других измерений наименьшего и наибольшего из высот Солнца Сулейманом ибн Исмой. В «Геодезии» данный вопрос освещен следующими словами: «Затем производил измерения в Балхе Сулейман ибн Исма ас-Самарканди с помощью стенового квадранта с алидадой, диаметр (которого) восемь локтей...Это было в суб-

боту, седьмого [числа] месяца шаъбана двести семьдесят пятого года хиджры или в день хормузд, первого [числа] месяца Азар двести пятьдесят седьмого года Йездигерда (14.12.887г. -Ю. Б.).

Также он нашел наибольшую высоту... во вторник четырнадцатого мухаррама двести семьдесят шестого года хиджры, или в день хурдад, шестого [числа] месяца хурдада двести пятьдесят восьмого года Йездигерда (20. 05. 888 г. -Ю.Б.) [6, 128 - 129].

Эти же измерения Сулеймана ибн Исмы упомянуты в первой главе 4-ой книги «Канона Масьуда» которая названа «О величине угла пересечения небесного экватора с эклиптической» [4, 315].

Согласно Беруни Сулейман ибн Исма в 888 и 889 гг. проводил измерения для определения разности широты и долготы Джурджании и Балха [6, 235].

Говоря о способах уточнения величины движения апогея Солнца весной и летом, Беруни упоминает метод изобретенный Сулейманом ибн Исмой и называет его «ученым, который был усерден в поисках уточнения и намного опережал [других своими] способностями» [4, 48-49].

Продолжая привести примеры об определении апогея Солнца в осень и зиму Беруни, считает результаты наблюдения Сулеймана ибн Исмы не заслуживающими доверия, хотя его самого восхваляет называя «предельно усердным и заслуживающем доверия ученым» [4,58]. А в «Гномонике» Сулайман ибн Исма наделен эпитетом «достоинейший ученый» [5, 96].

Сведения Беруни о Сулеймане ибн Исме ас-Самарканди не ограничиваются приведением результатов его астрономических наблюдений. Он предполагает, что перу Сулеймана ибн Исмы принадлежали трактаты «Зидж Солнца и Луны» и «Об [определении] площадей фигур».

По поводу авторства Сулаймана ибн Исмы в отно-

шении первого трактата, который назван некоторыми исследователями «Трактат об площадях многоугольников» у Беруни нет никаких сомнений. Более того, он пишет, что «Сулейман ибн Исма в этом трактате проводил [строя], трапецию с двумя параллельными и двумя другими равными сторонами...» [12, 59; 5, 42].

Однако, в авторстве второго трактата Беруни колеблется между Сулейманом ибн Исмой и Абулджаъфаром ал-Хазином [5, 94, 96, 108, 111]. Хотя, знатоки истории математики и астрономии мусульманского Востока Г.П. Матвиевская и Б.А.Розенфельд ссылаясь на сообщения самого Беруни утверждают, что это сочинение принадлежало перу Сулеймана ибн Исмы ас-Самарканди [12, 59].

Эти-же исследователи ссылкой на «Астролябию» Беруни, перу Сулаймана ибн Исмы приписывают трактат «Книга о построении инструмента для определении видимости новой Луны» [12, 59].

Другим ученым жизнь и деятельность которого мы решили освятить на основе сведений Абурайхона Беруни, является представитель династии Тахиридов Мансур ибн Талха. Он был племянником Абдуллаха ибн Тахира, правил Мервом, Амулем и Хорезмом, писал философские книги и занимался астрономией, за что был прозван Абдуллахом «мудростью Тахиридов» [1, 272; 10, 376]. Общеизвестно, что все эти города входили во владения Тахиридов, а Нишапур считался их столицей.

Все три ученых о которых шла речь в настоящем исследовании проводили свои астрономические наблюдения в обсерваториях Мерва – Мансур ибн Талха, Балха – Сулейман ибн Исма и Нишапура - Абулаббас ал-Ираншахри [1, 164].

В трудах Беруни можно встретить фрагментарные упоминания о некоторых представителях и государственных чиновниках династии Тахиридов. Например, в «Минералогии» упомянут Убайдуллах ибн Абдуллах ибн Та-

хир внук Тахира ибн Хусейна основателя династии, как знаток драгоценных камней, в данном случае жемчужин близнецов которых находили в одной раковине и с его уст приведены следующее четверостишие:

В одной раковине [иногда] находят две жемчужины.

Тот, кто понимает, выберет настоящую жемчужину:

Одна [такова], что цену ее не сбавить,

Цена же сестры ее - ниже [цены] раковины [9, 144].

В «Гномонике» осуждая противников математики он упоминает Абу Хакима ибн ал-Катиба секретаря Абдуллаха ибн Тахира и указывает, что в его диванах «...содержатся такие нелепости, которых стыдится душа умного, такое безбожие, которое превосходит всякое язычество, и такая ложь, кото рой могут быть прикрашены и украшены только стихи» [5, 122].

К сожалению, правление Тахиридов длилось недолго. Согласно сообщениям письменных источников последний представитель этой династии Мухаммад ибн Тахир государственным делам предпочитал роскошную жизнь, веселье и пиры. В годы его правления власть Тахиридов ослабла и усилившийся Яькуб ибн Лейс легко свергнул Мухаммада с престола и положил конец полувековому правлению Тахиридов.

Процесс свержения и пленения Мухаммада ибн Тахира Яькубом ибн Лейсом следующим образом описан в «Минералогии» Беруни: «Однако как прекрасны слова Йа'куба ибн Лайса, [сказанные им], когда, внезапно напав на Нишапур, он захватил Мухаммада ибн Тахира, правителя Хорасана, не одетым и заставил его обойти с ним казнохранилище и показать ему все то, что в них было. Когда они дошли до хранилища посуды, Мухаммад начал перечислять стоимость предметов из гладкого и резного хрусталя; тогда Йа'куб приказал своему гуламу разбить их палицей, и тот разбил их. Затем Йа'куб напился из своей кружки, которая была из латуни толщиной в мизинец, а

напившись, бросил ее оземь, так что она зазвенела и покатилаься. И сказал он Мухаммаду: «О сын распутницы, разве принесло тебе пользу то, что ты растратил деньги на эти сосуды, а я обходился без них! Почему ты не потратил деньги, уплаченные за них, на наем мужей, которые защитили-бы тебя от меня?»

Затем он велел посадить Мухаммада в сундук (клетку?), повез его с собой в Ирак, и не выпустил бы его из рук, если бы ему не нанес поражение ал-Муваффах» [9, 176].

Ценность данного пассажа состоит в том, что она содержит уникальную информацию о богатствах казнохранилица Мухаммада ибн Тахира, раскрывает черты характера и образ жизни двух правителей, показывает прекрасную осведомлённость Абурайхона Беруни о последующих политических событиях, в данном случае битвы на Дайр ал-Акуле 8 апреля 876 года вблизи реки Тигр в результате чего Яькуб ибн Лейс был разбит халифом ал-Мутаваккилем, а Мухаммад ибн Тахир был освобождён и снова назначен наместником восточных областей халифата [2,77].

Таким образом, можно констатировать, что в трудах Абурайхона Беруни имеется большой объем информации об ученых эпохи Тахиридов. Даже на примере изучения сведений Беруни о двух из них легко убедиться, что его сведения в этом вопросы уникальные, на их основе можно выяснить время жизни, сферу научных интересов ученых и даже названия их книг. Хотя Беруни специально не занимался изучением данной проблемы, а также историей Тахиридов, почти все его сведения имеют исключительную научную ценность по данной проблеме.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуллозода, Х.Ф. Абӯмахмуди Хучандӣ ва таърихи астрономияи халқи тоҷик/Х.Ф. Абдуллозода. -Хучанд: Нури маърифат, 2005. -350 с.
2. Бартольд, В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия//В.В. Бартольд//Сочинения. -М.: Изд. Восточной литературы, 1963. -Т. I. -760 с.
3. Беруни, Абу Райхан. Канон Масъуда/Абу Райхан Беруни// Избр. произведения. -Ташкент: Фан, 1973. -Т.V. -Ч.1. -648 с.
4. Беруни, Абу Райхан. Канон Масъуда//Абу Райхан Беруни// Избр. произведения. -Ташкент: Фан, 1976. -Т.V. -Ч.2. -636 с.
5. Беруни, Абурайхан. Математические и астрономические трактаты/Абурайхан Беруни//Избр. произведения. -Ташкент: Фан, 1987. -Т. VII. -340 с.
6. Бируни, Абурайхан. Геодезия/Абурайхан Бируни//Избранные произведения. -Ташкент: Изд. АН УзССР, 1966. -Т. III. -361 с.
7. Бируни, Абурайхан. Индия/Абурайхан Бируни/Репринт с изд. 1963 г. -М.: Ладомир, 1995. -727 с.
8. Бируни, Абу Райхан. Памятники минувших поколений/Абурайхан Бируни//Избранные произведения. -Ташкент: Изд. АН УзССР, 1957. -Т. I. -485 с.
9. Ал-Бируни, Абурайхан Мухаммед ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия)/Абурайхан Мухаммед ибн Ахмед ал-Бируни. -М.: Изд. АН СССР, 1963. -518 с.
10. Булгаков, П.Г. Гуманитарное наследие Беруни// П.Г.Булгаков// Беруни и гуманитарные науки. -Ташкент: Фан, 1972. -С. 35-43 с.
11. Фафуров, Б.Ф. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав/Б.Ф. Фафуров. -Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. -976 с.
12. Матвиевская, Г.П., Розенфельд, Б.А. Математики и астрономы время жизни которых известно/Г.П. Матвиевская, Б.А.Розенфельд// Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII вв.). -Кн. 2. -М.: Наука, 1983. -650 с.

ШАРОИТҲОИ ТАЪРИХИИ БА САРИ ҚУДРАТ ОМАДАНИ ТОҲИРИЁН ДАР ХУРОСОНУ МОВАРОУННАҲР

Жорабек ИСОМИТДИНОВ,
номзади илмҳои таърих, дотсент
Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик
Бобоҷон Ғафуров

Ҳукумати арабҳо дар саросари қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр дар садаи VIII истиқрор ёфт ва тадричан мардумони ғайриараб, аз ҷумла, тоҷикон ҳам бо дини фотехон одат карда, онро пазиро мешуданд. Ба шаҳодати муаррихон Табарӣ ва Наршаҳӣ арабҳо барои густариши ислом аз ду василаи асосӣ «шамшер ва зар» истифода мекарданд. Мунодии араб дар Бухоро аввалҳои густариши ислом ба мардуми шаҳр мегуфт, ки «ҳар ки ба намози одина ҳозир шавад, ду дирам бидиҳам» [1, 97]. Табиист, ки собиқадорон дар пазириши ойини нав аз имтиёзҳои вижае баҳраманд мегаштанд. Абумуслим ва Бармакиён дар шумори имтиёзгирифтагоне буданд, ки ба боварии арабҳо даромада, муддате дар радифи пурнуфустарин ашхоси хилофат ба шумор меомаданд [12, 28, 47-50.].

Ибтидои асри IX марҳилаи ҳассосу сарнавиштсози хилофат буд, зеро дар ин аср ҳукумати исломӣ ба болотарин ҳадди вусъат ва тавони худ расида, бо марги Ҳорунуррашид, даврони тӯлонии заволи хилофат оғоз ёфт. Яке аз муҳимтарин ошӯбҳои иҷтимоӣ, ки дар рӯзгори Ҳорун хилофати шарқиро ноором карда буд, бо шиори динии хаворич мегузашт. Ҳарчанд гаҳвораи наҳзати хаворич сарзамини Ироқу Шом ва замони хилофати Алӣ (656-661) буд, аммо он дар асри IX бештар дар қисматҳои шарқии хилофат зухур мекард. Зеро хаворич аз нохурсандиҳои иҷтимоии мардумони ин қаламрав истифода мекарданд. Муҳимтарин қонуни ин ҷунбиш сарзамини Систон буд. Раҳбари хориҷиёни Систон Ҳамзаи Озарак дар нахустин

мурочиати хеш ба систониён гуфта буд, ки «як дирҳам хироч ва мол беш ба султон мадихед, чун шуморо нигоҳ на-тавонад дошт ва ман аз шумо ҳеҷ нахоҳам ва наситонам, ки ман бар як қой нахоҳам нишаст» [9, 3]. Бояд дар назар дошт, ки наҳзатҳои ин давра ҳамеша бо шиорҳои динӣ мегузаштанд. Агарчи Ҳамзаи Озарак ғайриараб буд ва дар Систон қиём кард, вале ба навиштаи «Таърихи Систон» «бештари мардум, ки бар ӯ чамъ шуда буд, аз араб буданд, кобини занон бидоданд ва васиятҳо бикарданд ва кафанҳо андар пӯшиданд ва силоҳҳо аз бари он ва сӣ ҳазор савор ҳама зӯҳҳоду қуръонхон бирафтанд» [9, 3].

Аббосиён - авлоди амаки пайғамбари ислом дар солҳои 30-уми асри VIII ҳамчун душманони ашаддии сулолаи Умавиҳо аз хусумати мардуми Хуросон ва ин хонадон истифода бурданд. Онҳо тоҷикони Хуросонро барои сарнагун кардани Умавиён ва ишғоли хилофат истифода бурданд.

Бояд зикр намуд, ки муқовимат ба хилофати арабро на танҳо шиӣён, балки сокинони вилоятҳои шарқии хилофат (мардуми Хуросону Мовароуннаҳр), ки сулолаи ҳукмрон аз пуштибонии онҳо дар назди тахт қарздор буд, таъмин мекард. Ин минтақаҳо нисбат ба дигарон дертар ба ислом майл карданд, расму оин ва эътиқоди маҳаллиро дар шакли тоза нигоҳ доштанд. Дар ин ҷо раванди исломишавӣ аз ҳама дарднок дарк карда шуд. Маҳкумқунии умумӣ боиси таҳқир гардид, ки арабҳои мусулмон ба маъбадҳои бостонии оташпарастон муносибат мекарданд. Ва баробари паҳн шудани ислом, ин чунбишҳо бештар ба шаклҳои мазҳабӣ пӯшида мешуданд: норозгии дигар бар зидди арабҳо не, балки бар зидди мусулмонон буданд ва пешвоёни онҳо бештар ба воиз монанд буданд, на пешвоёни дунявӣ.

Яке аз аввалин чунин муқовимат дар Хуросони шарқӣ дар давраи таблиғоти зидди Умавиён тахти сарварии Абу-муслим сурат гирифтааст. Заминаҳои сар задани норози-

гихои зиддиарабӣ ноустувории иқтисодӣ ва иҷтимоӣ маҳсуб меёфт. Умавиён бо сиёсати нодурусти хеш норозигии мардумро барангехтанд. Масалан, волии Хуросон Ашрас ибни Абдуллоҳ, аз рӯи сиёсати умумии ислом исломикунони сокинони Мовароуннахрро ба саъю кӯшиши ҳақиқӣ шуруъ намуд. Ин амали ӯ боиси коҳиш ёфтани даромади хазина гашт. Зеро акнун мардум аз андозии сарикасӣ (чизя) озод гаштанд.

Исломикунони оммавӣ дар музофотҳои шарқӣ боиси норозигӣ гардиданд. Заминдорони маҳаллӣ - деҳқонон муодилаи ҳуқуқӣ ва умуман усулҳои баробарҳуқуқии исломро таҳдид ба муносибатҳои муқарраршудаи феодалӣ дар Хуросону Мовароуннахр мешумориданд. Дар баробари ин ҳокимони Хуросон, ки гӯё хошанд камшабии даромади андозро ба хазина пешгирӣ намоянд, онҳо аксар вақт қонунҳои исломиро нодида мегирифтанд ва аз нав мусулмоншудагон андозро ба монанди андозии ғайримусулмонон меситониданд [12, 8-9].

Дар чунин шароит Аббосиён барои таблиғ дар Хуросон ва Мовароуннахр заминаи мусоид пайдо карданд. Дар ин музофотҳо норозигии иҷтимоӣ аз Умавиён авҷ гирифта, ҳиссиёти миллӣ табиатан шакли динӣ гирифт. Махсусан иштироккунандагони ғайриҳаракати зидди Умавиён савдогарон ва қосибони Марви Хуросон буданд [12, 13].

Дар лаҳзаи ҳалқунанда Аббосиён роҳбарии шӯриши зироаткорон ва заминдорони қалони муқобили Умавиёнро ба Абумуслим супориданд. Абумуслим аз вазъии сиёсии Хуросону Эрон воқиф буд ва оммаи ҳалқро ба неҳзати худ ҷалб карда тавонист. Абумуслим дар деҳаи Сафизанҷи воҳаи Марв қарор гирифт ва аз он ҷо ба ташкили шӯриши бузурги оммавӣ, лашкари ҳалқӣ аз ҳисоби кишоварзон сарварӣ намуд. Шахсиятҳои маъруфи Хуросон Холид ибни Бармак бо писараш, Абумансур Талҳа ибни Мусъаб, ҳамсафони Ҳорис ибни Сурайҷ, Қирмонӣ Абумуслимро

дастгирӣ карданд. Шӯришгарони Абумуслим кӯшуни Наср ибн Сайёро шикаст доданд, Марв ва сипас тамоми Хуросонро ба даст оварданд. Солҳои 747-748 неҳзати Абумуслим пирӯзиро вусъат дод ва соли 750 зери парчами сиёҳи Аббосиён пойтахти хилофат шаҳри Димишқро забт кард. Ба ҳамин тариқ, он лашкаре, ки Абумуслим дар вилоятҳои шарқии хилофат асосан аз аҳолии Осиёи Миёна ва аз арабҳои муҳолифи сиёсати Умавиҳо ташкил дода буд, дар соли 750 қувваҳои ҳарбии охири намояндаи хонадони Умавиёро торумор карда, хилофати ин силсиларо аз миён бардошт. Ба ивази ин хизматаш Абумуслим волиии Хуросон таъйин мегардад.

Баъди зафари Аббосиён ва волиии Хуросон таъйин шудани Абумуслим ҳукуматдорони нав ба қавлу ваъдаҳои ба оммаи халқ додашон вафо накарданд. Албатта, намояндагони аъёни маҳаллӣ дар идоракунии мамлакат истифода шуданд. Аммо азобу уқубати халқи меҳнатӣ афзуд, ҳаҷми андозу боч зиёд гашт.

Аммо ҳокими тавоноии музофотҳои шарқии империяи Абумуслим ба рақибии асосии Аббосиён табдил ёфт. Абумуслим дар Хуросон на танҳо ба як лашкаре, ки аз эронӣҳо, туркҳо ва баъзе аз арабҳо иборат буд, таъя мекард, балки ӯ соҳиби ҳокимияти шахсии қариб бепоёни маънавӣ низ буд. Ин вазъ Аббосиёнро ба ташвиш овард. Халифа ал-Мансур бо роҳи фиреб Абумуслимро ба пойтахт – Бағдод даъват намуда, ӯро ба қатл расонид [12, 29].

Аз солҳои нахустини ҳукмронии Аббосиён ба муқобили истилогарони аҷнабӣ ва аъёни маҳаллӣ шӯришҳои халқӣ сар шуданд [6, 326]. Ин шӯришҳо дар Рай, Нишопур ва Қумис - Сумбоди Муғ, дар Бухоро-Шарик ибни Шайх, дар Ҳирот, Систон ва дигар вилоятҳои Хуросон - Устоз Сис сарварӣ намуданд. Ба шӯриши Устоз Сис беш аз 300 ҳазор мардум кашида шуданд [7, 258-261].

Соли 776 дар шимолу шарқи хилофат - дар Мовароуннаҳр норозиёнро аз ҳукуматдорон дар атрофи худ як

точики марвӣ Ҳошим ибни Ҳақим муттаҳид кард, ки замоне дар назди Абумуслим котиб буд. Ҳошим барои пинҳон кардани зоҳири худ аз чаҳми анбӯҳи пайравон пайваста дар пардаи сабзи абрешими зарбофта зоҳир мешуд ва аз ин рӯ, ба ӯ «Муқаннаъ» лақаб дода буданд [4, 217].

Муҳаммади Наршаҳӣ чунин суҳанони ал-Муқаннаъро ба соқинони Марв овардааст: «...Ман Ҳошим ибни Ҳақим саидуссодоти олий...ҳар кӣ ба ман гаравад, биҳишт ӯрост ва ҳар кӣ нагаравад дӯзах ӯрост» [1, 58].

Соли 780 шӯриши Муқаннаъ паҳш карда шуд ва ҳуди Ҳошим бо занҳо ва пайвандонаш заҳр гирифт ва дар соли 783 дар шаҳри Кеш ба муҳосираи дуру дароз ва мондагор тоб оварда натавонист [5, 90-98]. Бино ба фарзияи дигар, Муқаннаъ ҳудро дар оташ (танӯр) сӯзондааст, то ҳасадаш нопадид шавад. Аммо ин амалӣ нагашт: ҳасади Муқаннаъ пайдо шуда, онро берун оварда, сари сӯхтаашро бурида, ба халифа фиристоданд [4, 217].

Бо вучуди паҳш гардидани исёни Муқаннаъ арабҳо дар қори идора кардани Хуросону Мовароуннаҳр ба мушкилоти сахте рӯ ба рӯ шуданд. Боз шӯришҳои пай дар пай ба муқобили арабҳо давом кард.

Таъкид бояд кард, ки дар охири асри VIII дар хилофати араб мавқеи сулолаҳои маҳаллӣ торафт боло меравад. Яке аз чунин сулолаҳо-Бармакиён ба шумор мерафт. Бармакиён аз оилаи маъмурони буддой аз шаҳри Балх, воқеъ дар қаламрави Хуросон буданд. Баъди забт шудани ин заминҳо дар миёнаи асри VII аз ҷониби хилофати Умавиён, Бармакиён исломро қабул карданд. Тибқи ривоят, фарзандони Бармак ба Басра муҳочират кардаанд, исломро қабул карданд ва озод (маволӣ) гаштанд. Дар давраи ҳукмронии Абдулмаволӣ (685-705) яке аз Бармакиён ба Димишқ кӯчида омад ва ба шарофати дониши худ дар байни доираи васеи ашрофи араб эҳтиром пайдо кард.

Пас аз ба сари қудрат омадани Аббосиён дар соли 750

Бармакиён ҳамчун сарварони боистеъдод шуҳрат пайдо карданд. Онҳо бар хилофи халифаҳои Аббосиён дар идо-раи дастгоҳи бузурги имперотурии Форс таҷрибаи чан-динасра доштанд.

Онҳо мансаби вазирро соҳиб гашта, дар охири асри VIII ба ташаккули империяи хилофати Араб таъсири калон расониданд. Хосатан, Яҳё ибни Холиди Бармакӣ таъсири махсус дошт. Ӯ тарбиятгар ва мураббии Ҳорун-уррашиди ҷавон (786-809) таъйин шуд [12, 47]. Ҳорун баъдан халифа шуд, ки хилофати ӯ ҳамчун давраи тил-лоии сулолаи Аббосиён маъруф аст. Ба Ҳорун дар замони хилофаташ муяссар шуд, ки бо императорҳои ҳамсоя сулҳ барқарор кунад, рушди босуръати иқтисоди ро таъмин намояд, ба сарпарастии олимони аҳамият диҳад.

Дигар аз намояндагони барҷастаи Бармакиён волии Хуросон дар солҳои 794-795 Фазл ибни Яҳё буд. Ӯ аз аҳолии маҳаллӣ лашкари пуриқтидор созмон дод, ки гӯё ба 500 ҳазор нафар мерасид [3, 631]. Бо вучуди ин, аз тарси обрӯю эътибори торафт афзояндаи сиёсӣ ва иқтисодии нуфузи ашрофи ғайриараб халифа Ҳорун аксари намоян-дагони хонадони Бармакиро (29 январи 803), ҳамчун хавфноктарин афрод нест кард [10, 30]. Аммо халифаҳо дигар натавонистанд раванди тадричан таҳкими ашрофи маҳаллиро нигоҳ доранд.

Ҳукмронии Ҳорун ба давраи шукуфоии иқтисодии хи-лофат рост омад. Ҳаминро гуфтан кифоя аст, ки ӯ ба пи-саронаш 48 миллион динори тилло «ба сифати мерос» гу-зоштааст [8, 124]. Замони Ҳукмронии Ҳорун давраи шуку-фоии фарҳанги араб буд. Ин давра амалан охири солҳои осоиштаи Бағдод аст, зеро ҷангҳои шаҳрвандӣ дар аҳди ворисони Ҳорун авҷ гирифт ва ягонагии сиёсии давлати Аббосиён тадричан аз байн рафт.

Чӣ тавре ки муаррихи тоҷик Ҳамза Камол менигорад: «Бо хиёнат ба барандохтани бузургони Бармакӣ даст за-дани Ҳоруни Аббосӣ на танҳо назми умури хилофатро ба

хам зад, балки бо ин амал кадру манзалати хилофати араб аз миён рафт ва дар ибтидои садаи IX заминахоеро барои рӯи кор омадани ашрофзодагони дигари хуросонӣ, мисли Тоҳириёнро фароҳам сохт» [11, 10].

Пас аз он Ҳорун дар қисмати шарқи Хилофат аз дастгирии халқ маҳрум шуд. Соли 806 айёрони Самарқанд бо сардории Рофеъ ибни Лайс дар Мовароуннаҳр шӯриш бардоштанд, ки ин шӯриш то соли 810 идома ёфт. Ҳаракати Рофеъ ибни Лайс як чавҳари дигари мафкуравиरो соҳиб буд. Аз ҷиҳати ҷуғрофӣ он тамоми Мовароуннаҳро фаро гирифт. Маълумотҳое ҳастанд, ки суннатҳои ҳаракати «мардони либоси сафедпӯш» дар қатори онҳое, ки бар зидди хилофати Аббосиён шӯриш бардоштанд, ҳанӯз зинда буданд. Дар хусуси ҳуди сардори ин ҳаракат Рофеъ ибни Лайс бошад, вай аз афташ бо мақсадҳои шахсӣ амал карда, худро аз хилофат норизо ҳисоб мекард. Инчунин, «алавиён», «қарматихо» ва дигар гурӯҳҳои динӣ зиддиятҳои тезу тундро оғоз карданд. Дар Систон ҳаракати хавориҷиён бо роҳбарии Амир Ҳамза ба қиём бархестанд.

Бо даргузашти Ҳорун (809) иттиҳоди давлати Аббосиён рӯ ба парокандагӣ овард. Нақши марговарро тасмими Ҳорун дар бораи вориси худ бозида буд. Халифа ду писар дошт: Муҳаммад (бо лақаби ал-Амин) - аз зане аз хонаводаи Ҳошимиёни араб бо номи Зубайда ва Абдуллоҳ (бо лақаби ал-Маъмун) - аз канизаки форс. Соли 782 Ҳорун писари хурдии худ ал-Аминро вориси аввалинаш ва дар соли 799 писари калониаш ал-Маъмунро вориси навбатӣ таъйин кард. Ҳамин тариқ, империяи мусулмонон ба ду қисм тақсим шуд. Дар қисмати ғарбӣ бо марказаш Бағдод ал-Амин ҳукмрон буд, дар қисмати шарқӣ бошад волии Хуросон ал-Маъмун ҳукмронӣ мекард. Баъди вафоти Ҳорун зиддият байни писаронаш хеле тезу тунд гардид. Ҷангҳои мусаллаҳона барои ҳокимияти марказӣ шурӯъ шуданд. Ал-Маъмун алоқаро байни қароргоҳи худ дар Марв ва Бағдод қатъ кард ва ба сикка задани тан-

гаҳои худ шурӯъ намуд. Ал-Амин дар ибтидои соли 811 дар бораи барканории рақиби худ аз вазифаи волии Хуросон хабар дод ва сипас ба шарқ лашкар ва занчири нукра (барои занчирбанд кардани ал-Маъмун) фиристод. Сарбозони фиристодашуда шикаст хӯрданд ва Маъмун лашкари худро ба сӯи Бағдод ба ҳаракат даровард. Дар моҳи апрели соли 812 таносуби қувваҳо ба кулӣ тағйир ёфт: Макка ва Мадинаи бонуфуз ба Ал-Маъмун байъат карданд ва маълум шуд, ки ҳокимияти Ал-Амин аз байн рафтааст.

Вазъияти сиёсиро дар Хуросону Мовароуннаҳр Маъмун ба эътидол оварда буд. Ӯ бо кумаки писарони Асад ибни Сомон ва намояндагони хонадони Тоҳириҳо, ки дар байни мардум эътибори бузург доштанд, назро чорӣ намуд.

Ҳангоми муборизаи байни писарони Ҳорун Тоҳир ибни Ҳусайн, намояндаи хонадони ашрофи форсӣ, ки шаҳри Бушанги Хуросон ва гирду атрофи онро дар ихтиёр дошт, аз чониби Маъмун фармондеҳи лашкари худ таъйин шуда буд, дар хидмат ба муваффақиятҳо ноил гашт. Соли 813 Тоҳир ва фармондеҳи дигари ал-Маъмун ал-Ҳасам ибни Аён пойтахти хилофатро муҳосира намуда, онро бо манҷаниқҳо зада, ба даст оварданд.

Барои хизматҳое, ки ашрофи хуросонӣ дар муборизаи зидди ал-Амин ба Маъмун кумак намуданд, соҳиби мулкҳо ва мансабҳои баланди давлатӣ гаштанд. Аз ҷумла, Тоҳир ибни Ҳусайн волии Ҷазира, фармондеҳи низомии Бағдод ва масъули вазифаҳои андозситонӣ дар Ас-Савад таъйин шуд. Дар баробари ин ал-Маъмун ўро бо лақаби фаҳрии «Зулямийнайн» («Соҳиби ду дасти рост», ба маънои «Ду бор ростдаст») кадрдонӣ кард.

Вақте ки ал-Маъмун қарор дод, ки Марвро тарк кунад ва ба Бағдод кӯчад, идораи вилоятро (волигии мулки Хуросону Мовароуннаҳрро) ба зиммаи беҳтарин фармондеҳи худ Тоҳир ибни Ҳусайн супорад. Тоҳир ҳамагӣ як сол

(821-822) ҳукмронӣ кард. Пеш аз маргаш эълон кард, ки музофоташ мустақил аст ва фармон дод, ки дар намози ҷумъа мардуми Хуросону Мовароуннаҳр аз зикри номи халифа (амале, ки ба нофармонӣ баробар аст) худдорӣ кунанд.

Ал-Маъмун илоҷе ба ҷуз эътирофи ин тасмими Тоҳир ибн Ҳусайн надошт ва маҷбур шуд маъмурияти вилоятро ба писари Тоҳир - Талҳа (822-828) диҳад. Аз он вақт дар Хуросон қудрати сулолаи Тоҳириён барқарор шуд. Ҳукмронии Тоҳириён дар давоми солҳои 821-873 бо пойтахти худ дар Нишопур идома ёфт, гарчанде Тоҳириён ба Бағдод ҳар сол хироч мефиристоданд.

Ҳамин тавр, барои ба сари қудрат омадани Тоҳириён якҷанд омилҳо таъсир расонид. Пеш аз ҳама, шӯришҳои пай дар пай халқӣ дар музофоти шарқии хилофати араб дар нимаи дуюми асри VIII ибтидои IX қудрати ғосибонро коҳиш дод, Сониян, нуфуз пайдо кардани ашрофи маҳаллӣ (намояндагони халқҳои Хуросону Моваруннаҳр), пеш аз ҳама Бармакиён дар идораи ҳокимияти марказӣ ба мухторият соҳиб шудани мулкҳои шарқиро тезонид. Инчунин, низоъҳои дохилии дарборӣ дар хилофати араб боиси заиф гаштани ҳокимияти марказӣ ва болоравии нуфузи сулолаҳои маҳаллӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр гардид.

АДАБИЁТ:

1.Абубакр Муҳаммад ибни Чаъфари Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. - Душанбе: Ирфон, 1979. -120 с.

2.Абубакр Муҳаммад ибни Чаъфари Наршаҳӣ. Мураттибон Ғ. Ғоибов, К. Олимов, Н. Амиршоҳӣ. -Душанбе, 2012. -736 с.

3.Ат-Табари. Таъриха-р-русул вал-мулук//Ат-Табари; Таҳқиқ Муҳаммад Абул-Ғафл Ибраҳим. Ат-Табъа-ссания. -Каир: Дорулмаориф, 1967. -Т. I. -С.631.

4.Бируни Абурайхан. Избранные произведения. Т. I. Памятники минувших поколений//Пер. и примеч. М.А. Салье. -Ташкент: Изд. АН Уз. ССР, 1957.-488 с.

5.Большаков О.Г. Хронология восстания Муканны//История и культура народов Средней Азии (Древность и средние века)//Под ред. Б.Г. Гафурова и Б.А. Литвинского. - М.: Наука, 1976.-С. 90-98.

6.Гафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. -Душанбе: Дониш, 2008.-870 с.

7.Ат-Табари Муҳаммад. История посланников и царей. Ташкент: Фан, 1987.- 288 с.

8.Мец А. Мусулманский Ренессанс. -М.: Изд. «ВиМ», 1996. -544 с.

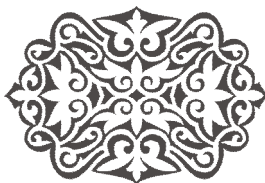
9.Муллоҷонов С. Авзои сиёсӣ ва мазҳабии Хуросону Мовароуннаҳр дар остонаи қудратёбии Сомониён//Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ), силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. -2013. - №3/1 (104). -С.3-7

10.Нуриён А.Р., Юсуфи С.Дж. Политическое положение Средней Азии в IX-X вв. и образование Саманидского государства//Вестник Таджикского национального университета. -2017. -№3/6. -С.29-34

11.Ҳамза Камол. Авомили ба сари ҳокимият омадани Сомониён дар Мовароуннаҳр ва Хуросон//Историк (научно-теоретический журнал). - № 3 (19). - 2019. -С.5-15.

12.Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750-1517 гг.) //И.М. Фильштинский. 3-е изд., испр. и доп. -М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. -349 с.

13.Чистякова Т.А. Арабский халифат. Пособие для учителя. -М.: Учпедгиз РСФСР, 1962. -156 с.

ОМИЛҶОИ АМИРИ ХУРОСОН ТАЪЙИН ГАРДИДАНИ ТОҲИР ИБНИ ҲУСАЙН

Фаррух ҲУСЕЛОВ,
номзади илмҳои таърих,
Донишгоҳи давлатии Ҳуҷанд ба номи академик Бобоҷон
Ғафуров

Дар адабиёти таърихии шӯравӣ ва ватанӣ, хангоми баррасии ба сари қудрат омадани сулолаи Тоҳириён, он ҳамчун натиҷаи ҳаракати озодихоҳии сокинони Хуросон аз ҳокимияти арабҳо баҳо дода мешавад. Чунончи, академик Н. Неъматов зимни баррасии масъалаи мазкур ба нақши асосгузори сулолаи Тоҳириён – Тоҳир ибни Ҳусайн дар муборизаи байни ду писарони халифа Ҳорунарашид (786-809), Амин ва Маъмун тавачҷуҳ карда, сипас, аз тарафи халифа Маъмун (813-838) амири Хуросон таъйин шудани ӯро ишора намудааст [7, 18]. Аз мутолиаи ин масъала дар адабиёти таърихии шӯравӣ ва ватанӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки Тоҳир ибни Ҳусайн бо шарофати истеъдоди роҳбарии худ аз як ҷиҳат ва аз дигар ҷиҳат кӯшиши дарбори халифа оид ба дур намудани чунин шахсият аз маркази хилофат, ӯро ба мансаби амири Хуросон расонидааст. Танҳо дар асари бунёдии «Таърихи халқи тоҷик» бо кӯшиши ҳуди Тоҳир ибни Ҳусайн барои дурӣ чустан аз маркази хилофат ва ба ин қор ба ӯ кумак расонидани муншии Аҳмад ибни Абухалид ишора рафтааст [3, 322].

Бояд қайд намуд, ки ҳоло аз ҳукмронии сулолаи Умавиён на танҳо мардуми одӣ, инчунин ашрофи Хуросон, ки ҳеҷ гуна ҳукуки сиёсӣ надоштанд, маҳрум буданд. Дар натиҷаи шӯриши Абумуслим сулолаи Аббосиён ба сари қудрат омада, мардуми эронитабор дар идоракунии давлат нақши муҳим пайдо намуданд. Шарқшиноси амрикоӣ Г.Э. Фон Грюнебаум ба боло рафтани нақши халқҳои эронӣ ишора намуда, чунин менависад: «Форсо, аниқта-

раш хуросониён, ки аксарияти онҳо ба оилаи Аббосиён ба сифати «фарзандон» қабул шуда буданд, дар ибтидои ҳукмронии сулолаи нав асоси низомиро ташкил менамуданд» [2, 76].

Дар арафаи ба сари қудрат омадани Тоҳир ибни Ҳусайн амалан хилофати Бағдод ба ду қисми асосӣ чудо шуда буд. Халифа Ҳорунаррашид 7 сол пеш аз марги худ, соли 802 васиятномае навишт, ки дар асоси он писари калонии ӯ Муҳаммад Амин, ки модараш араб буд, чун халифа ба заминҳои Ғарбии хилофат ва писари дигари ӯ Маъмун, ки модараш канизаки форс буд, ба қисмати шарқии хилофат, яъне ба ҳудудҳои суқунати халқҳои эронитабор соҳиб мешуд. Г. Э. Фон Грюнебаум зимни баррасии ин масъала менависад, ки мумкин Ҳорунаррашид бо ин роҳ ҷудоии аллакай мавҷударо қонунӣ намуда буд [2, 86]. Ба ҳар ҳол, дар муборизаи бародарон барои тахти хилофат, ки баъд аз марги Ҳорунаррашид оғоз ёфт, Маъмунро ҳаматарафа дастгирӣ намудани ашрофи Хуросон, дар баробари дигар омилҳо, инчунин аз модари форс будани ӯ ва доштани эҳтироми беандоза нисбат ба фарҳанги Хуросон маънидод карда мешавад.

Муҳаққиқони эронӣ А. Акбарӣ ва С. Нафисӣ дар таҳқиқоташон омили ҳокими Хуросон таъйин намудани Тоҳир ибни Ҳусайнро дар он мебинанд, ки халифаи Бағдод Маъмун хангоми дидани Тоҳир бародараш Аминро, ки аз тарафи ӯ ба қатл расонида шуда буд, ба хотир меовардааст. Дар яке аз чунин вохӯрӣ Тоҳир ибни Ҳусайн халифа Маъмунро гирён мебинад ва аз ин ҳолати ӯ хатар эҳсос мекунад. Тоҳир бо харчи 300 х. дирам тавассути яке аз дарбориёни Маъмун – Ҳусайни Ходим, ки дар дарбори халифа вазифаи шаробдорро бар уҳда дошт, аз асрори гиристанӣ халифа хангоми дидани ӯ бохабар шудааст [1, 135-136; 6, 141-142]. Ҳусайни Ходим шабу рӯз бо халифа буда, аз шахсони наздиктарини халифа маҳсуб меёфт. Маъмун пас аз сиррашро ба ӯ кушодан, таҳдид кардааст,

ки агар онро ба касе маълум намояд, сараш аз танаш чудо хоҳад шуд [6, 142].

Тоҳир ибни Ҳусайн бо мақсади дурӣ чустан аз халифа тавассути Аҳмад ибни Абуҳолид бо додани 3 млн. дирҳам мансаби ҳокими Хуросонро хостааст. Аҳмад ибни Абуҳолид ба халифа ҳокими Хуросон таъйин намудани Тоҳир ибни Ҳусайнро аз он ҷиҳат беҳтар нишон медиҳад, ки ин минтақа зери хатари ҳучумҳои туркон ва исёни хориҷиён қарор дошт ва ҳокими он Ғассон ибни Аббод (819-821) аз уҳдаи ҳалли масъала намебарояд. Худи Маъмун низ то ин вақт дар фикри иваз намудани ҳокими Хуросон буд. Лекин халифа аз Тоҳир ибни Ҳусайн хавотирӣ дошт, ки ӯ метавонад дар Хуросон исён бардорад. Новобаста ба ин, бо пешниҳоди Аҳмад ибни Абуҳолид халифа Маъмун Тоҳир ибни Ҳусайнро ҳокими Хуросон таъйин менамояд [1, 136; 6, 143-144].

С. Нафисӣ дар таҳқиқоташ ба осори Абулфараҷи Исфаҳонӣ таъя намуда, менависад, ки Аҳмад ибни Абуҳолид барои амири Хуросон таъйин шудани Тоҳир ибни Ҳусайн ба тадбир даст задааст. Аҳмад ибни Абуҳолид ду-се маротиба аз номи Ғассон ибни Аббод ба Маъмун мактуб менависад, ки дар он гӯё Ғассон оид ба бемор буданаш ва барои ба Бағдод баргаштан рухсати халифаро мехост. Вақте ки Маъмун номзадии ашхоси лоиқро барои ба мансаби амири Хуросон таъйин намудан дида мебаромад, Аҳмад ибни Абуҳолид Тоҳир ибни Ҳусайнро тавсия намудааст [6, 145-146].

Дар хилофати Бағдод на танҳо ҳокимони вилоятҳо, балки шохзодагони сулолаи Аббосиро низ амир менамиданд. Дар дарбори Аббосиён унвони амиру-л-умаро дар ибтидо ҳамчун унвони сипаҳсолор ё худ сарфармондеҳи сипоҳ маҳсуб мешуд ва сарлашқарон ин унвонро мегирифтанд [4, 25; 5, 26]. Дар Хуросону Мовароуннаҳр аз Бағдод ин унвон иқтибос гирифта шуда, дар ин ҷо низ дар баробари сарвари давлат, инчунин ҳокимони вилоятҳо,

сарлашкарон ва намояндагони сулолаи ҳукмронро амир меномиданд. Тавре ки шарқшиноси амрикоӣ Р. Фрай қайд намудааст «дарборҳои музофотҳо аз бисёр ҷиҳат ба Бағдод тақлид карда, ба нусхаи миниатюрии пойтахти хилофат табдил меёфтанд» [8, 254].

Тоҳир ибни Ҳусайн 6 майи соли 821 Бағдодро тарк намуда, ба сӯи Хуросон роҳсипор мешавад. Зиддият байни Тоҳир ибни Ҳусайн ва халифа Маъмун аз рӯзҳои аввали амири Хуросон таъйин шудани ӯ оғоз гардид. Ба ҳар ҳол муаррихи эронӣ А. Акбарӣ бо таъя ба сарчашмаҳо ин зиддиятро дар муборизаи қатъӣ набурдани Тоҳир ибни Ҳусайн бо хориҷҳо дидааст. Дар мукотибот байни Тоҳир ибни Ҳусайн ва Маъмун муносибат тезу тунд мегардад. Дар натиҷа, бо гузаштани як солу шаш моҳ аз амири Хуросон таъйин шудан, Тоҳир ибни Ҳусайн дар намози ҷумъа номи халифа Маъмунро зикр намекунад. Соҳиби девони бариди Хуросон Кулсун ибни Собит, ки бояд ба хилофат оид ба аз хутбаи намози ҷумъа барканор гардидани номи Маъмун гузориш меод, ба ҳарос омада буд. Лекин Тоҳир ибни Ҳусайн, ки рӯи рост бар зидди халифа иқдом менамуд, ба ӯ мамониат накард [1, 156].

Дар ҳудуди хилофати Бағдод дар ин давр дар хутбаи намози ҷумъа баъд аз номи Худо ва расули ӯ номи халифаи вақтро ҳамчун итоати ҳокими вилоят ва тамоми сокинони он меоварданд. Чунин амали Тоҳир ибни Ҳусайн маънои мустақил эълон кардани худро дошт. Бино ба назари А. Акбарӣ Тоҳир ибни Ҳусайн баъд аз номи халифаи Аббосӣ – Маъмунро аз хутбаи намози ҷумъа барандохтан номи намояндаи Алавиён – Қосим ибни Алиро дар хутба зикр кардааст [1, 154-156], ки он шубҳаангез ба назар мерасад.

Тоҳир ибни Ҳусайн мақсади таъсиси давлати комилан мустақили маҳаллиро дар қисмати Шарқии хилофат дошт. Лекин марғи нобахангоми ӯ ин равандҳои таърихро ба ақиб андохт. С. Нафисӣ аз тарафи Тоҳир ибни

Ҳусайн мустақил эълон шудани Хуросонро баррасӣ намуда, барҳақ чунин менависад: «Тоҳир дар поёни зиндагии хеш бар Маъмун берун омад ва ин воқеа дар таърихи Эрон оғози давраи навине аст, зеро ки ҳамаи амирон ва подшоҳони дигар, ки аз ин пас бар халифаи Бағдод берун омаданд ва гарданфарозӣ карданд ва диёри хешро истиқлол бахшиданд ва бунёди тамаддуни Эронро ниҳоданд, ҳама аз Тоҳир пайравӣ карданд ва ҷойи он дорад, ки Тоҳирро пешвои он дигарон бидонем» [6, 166].

Чӣ хеле ки ба кишварҳои мулуку-т-тавоиф хос аст, пас аз вафоти сарваре, ки шахсияти ӯ барои ҳамаи табақаҳои ҷомеа боарзиш буд, дар ҷомеа ноамнӣ ба вуҷуд меояд. Дар Хуросон низ сипоҳиён бо шунидани вафоти Тоҳир ибни Ҳусайн ба шӯр омада, барои хизмати шашмоҳа аз писари ӯ Талҳа маблағ талаб намуданд. Соҳиби хазина-Салом маҷбур буд, ки барои шаш моҳ ба сипоҳиён маблағ пардозад. Сипоҳ мунтазири фармони халифа Маъмун буд, ки ӯ киро амири Хуросон таъин менамояд [6, 168]. Танҳо пас аз тарафи халифа Маъмун амири Хуросон таъин шудани писари Тоҳир ибни Ҳусайн – Талҳа вазъи сиёсии Хуросон рӯ ба оромиш меорад.

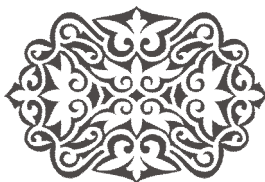
Баррасии масъалаи мазкур нишон медиҳад, ки Тоҳир ибни Ҳусайн на танҳо сарлашкар, балки роҳбари бо тадбиру дурандеш буд. Ӯ бо амалдорони дарбори халифа наздикӣ дошта, аз ҷумла, бо додани таҳоиф тавонистааст ба сиёсати халифа нисбат ба Хуросон таъсир расонад. Таъсири Тоҳир ибни Ҳусайн ба дарбори халифа аз он ҷиҳат баланд буд, ки дар он намояндагони Хуросон хеле зиёд буданд ва дар фаъолияти худ ҳамдигарро дастгирӣ менамуданд. Омили ҳаракатҳои озодихоҳӣ дар қисмати Шарқи хилофат, ки дар натиҷаи он дарбори халифа маҷбур буд барои идоракунии Хуросон ба ашрофи маҳаллӣ таъя намоянд, албатта яке аз сабабҳои асосӣ барои амири Хуросон таъин шудани Тоҳир ибни Ҳусайн гардид. Илова бар ин, сабаби дигари амири Хуросон таъин шу-

дани Тохир ибни Ӳусайн ин пеш аз Ӳама талошӲои Ӳуди ӯ мебошад. Зеро дар маркази хилофат мондани Тохир ба чони ӯ хатар эҷод менамуд. Сабаби асосии зиддият байни Тохир ибни Ӳусайн ва халифа Маъмун аз ибтидо сиёсати мустақилонаро пеш гирифтани ӯ дар мансаби амири Ӳуросон мебошад. Хавфи Маъмун дар он буд, ки рӯзе Тохир ибни Ӳусайн чун амири Ӳуросон даъвии истиқлол мекунад, ки ин он дуруст баромад.

АДАБИЁТ:

1. Акбарӣ, Амир. Таърихи ҳукумати Тоҳирӣ аз оғоз то анҷом // Амир Акбарӣ. - Теҳрон, 1384. -400 с.
2. Грюнебаум Г.Э. Фон. Класический ислам. Очерки истории (600-1258). Пер. с англ. И.М. Дижур. Предисл. В.В. Наумкина//Г.Э. Фон Грюнебаум. -Москва: Наука, 1988. -216 с.
3. История таджикского народа. Эпоха формирования таджикского народа. Том II. -Душанбе, 1999.-790 с.
4. Мец, Адам. Мусульманский Ренессанс//Адам Мец. -Москва: Наука, 1966.-460 с.
5. Мец, Адам. Мусульманский Ренессанс. Изд. 2-е. Перевод с немецкого, предисловие, библиография и указатель Д.Е. Бертельса//Адам Мец. -Москва: Наука, 1973. -473 с.
6. Нафисӣ, Саид. Таърихи хонадони Тоҳирӣ//Саид Нафисӣ. - Теҳрон, 1135. -420 с.
7. Негматов, Н.Н. Государство Саманидов//Н.Н. Негматов. -Душанбе: Дониш, 1977. -279 с.
8. Фрай, Р. Наследие Центральной Азии: от древности до тюркского нашествия//Р. Фрай. -Душанбе, 2000. -292 с.

**ҚАЛАМРАВИ ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН АЗ ЗАМОНИ
ТОҲИР ИБНИ ҲУСАЙН ТО ПОЁНИ ҲУКУМАТИ
АБДУЛЛОҲ ИБНИ ТОҲИР
(солҳои 821 - 844)**

**Некрӯз САФАРОВ,
номзади илмҳои таърих,
Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи
Аҳмади Дониш**

Давлати Тоҳириён нахустин давлати тоҷикон пас истилои араб аст. Дар истиқрори давлатҳои минбаъдии тоҷикон (эронӣ) замони ҳукумати Тоҳириён нақш ва ҷойгоҳи асосӣ доштааст. Аз ин рӯ, таҳқиқи замони давлатдории Тоҳириён бисёр муҳим ва муҳим доништа мешавад. То кунун донишмандони зиёди хориҷӣ ва ватанӣ масоили мухталифи марбут ба ин масъаларо таҳқиқу баррасӣ карда, осори зиёде ҳам таълиф кардаанд. Аммо масъалаи густардаи ҷуғрофиёии давлати Тоҳириён мавзӯест, ки таҳқиқи ҷудоғонаро тақозо мекунад ва дар ин гузориш ба иҷмол аз он сухан хоҳад рафт.

Барои тасвири дақиқтари марзҳои давлати Тоҳириён баъзе ҳаводиси сиёсии дар он руҳодаро, ки дар густариш ё коҳиши ҳудуди давлат таъсиргузор буданд, баррасӣ намуда, ҳамзамон ба баррасии масъалаҳои марбут ба ҷуғрофиёи таърихии вилоятҳои ҷудоғонаи ин давлат, аз ҷумла, тавсифи ҷуғрофиёии марзҳои шаҳру вилоятҳои он тавачҷуҳ қардан лозим аст.

Соли 821 волии Хуросон – Ғассон ибни Аббод маъзул шуд ва ба ҷои ӯ Тоҳир ибни Ҳусайн таъйин гардид. Таъйини Тоҳир ба ин мансаб барои ташкили давлати мустақили тоҷикон Хуросон заминаи мусоид фароҳам овард. Тоҳир ибни Ҳусайн аввалин ашрофзодаи тоҷик аст, ки пас аз ишғоли араб ба ҳокимияти Хуросон расид, ки баъд аз вай ин ҳукумат тадриҷан меросӣ ва мустақилгуна гашт. Ӯ номи халифаи Аббосиро аз хутбаи намоз гирифт ва ба ҷои

он номи худро монд, ки ин амал маънии ошкоро эълон кардани истиқлолро дошт [3, 130].

Аммо Тоҳир як рӯз баъди ин кораш ногаҳон ба ҳалокат расид. Тибқи яке аз фарзияҳо ханӯз аз ибтидои ба Хуросон фиристода шудани Тоҳир халифа Маъмун ба сабаби гумоне, ки дошт, ғуломеро гумошта ва бо Тоҳир ҳамроҳ фиристода буд, то рӯзе, ки аз фармони халифа сарпечӣ кунад, бо заҳр ўро бидушад. Ин андешаро донишманди эрони Амир Акбарӣ низ таъйид мекунад ва ибраз мекӯяд, ки хабари эълони истиқлол аз ҷониби Тоҳир ва хабари марги ӯ танҳо пас аз як рӯз наметавонад шубҳаеро дар ин хусус боқӣ гузорад, ки нақшаи кушта шудани Тоҳирро халифа ва вазири ӯ аз қабл тарҳрезӣ карда будаанд [4, 154-55].

Ҳукумати Хуросон пас аз Тоҳир ба писараш Талҳа ибни Тоҳир (822-828) супорида шуд. Ин рӯйдод нишон медеҳад, ки хонадони Тоҳир ба ҳадде дар сиёсат ва лашкардорӣ хилофат қавӣ будаанд, ки Маъмун бо вучуди он ки намехост чорае ҷуз таъйини писари Тоҳир ба ҳукумати Хуросон надошт.

Тавре ишора шуд, дар осори илмӣ қаламрави давлати Тоҳирӣ асосан Хуросон гуфта мешавад [2, 374-76]; [9, 321-23]. Аммо ҳудуди давлати онҳо тибқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ фаротар аз марзҳои Хуросон будааст. Аз ҷумла, Табарӣ қаламрави таҳти фармонравии Тоҳирро Хуросону Ҷибол, аз Ҳулвон то Хуросон ва Байҳақӣ аз ақсои Хуросон то Бағдод гуфтаанд [10, 4969; 11, 169-72]. Аз қадом макон шурӯъ шудани марзҳои ғарбии давлати Тоҳирӣро бо тақия ба навиштаи Яъқубӣ мушаххас кардан мумкин аст. Ӯ хангоми тавсифи шаҳри Ҳулвон, ки Табарӣ қаламрави Тоҳирӣ гуфтааст, изҳор медеҳад, ки хирочи Ҳулвон бо вучуди он, ки ноҳияе аз Ҷибол аст, аммо хирочаш ҷузъи хирочи навоҳии Савод (Ироқ) мебошад [12, 45]. Дар сарчашмаҳои таърихӣ муддате дар Динавар иқомат доштани Абдуллоҳ ибни Тоҳир қабл аз раҳсипор шу-

данаш ба Хуросон барои вилоятдорӣ зикр мешавад. Ҳамчунин, Табарӣ менависад, ки соли 829 Алӣ ибни Ҳишомро вилоятдори Ҷиболу Қум ва Исфаҳону Озарбойҷон шуд [10, 5012]. Ин маълумотҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки марзҳои ғарбии қаламрави ҳукумати Тоҳириён, ки аз Динавар шуруъ мешуд, қисме аз навоҳии Ҷиболро фаро мегирифтааст. Яъне вилояти Ҷибол дар ин давра аз лиҳози маъмурӣ воҳид набуда, хулафо онро монанди Табаристон тақсим кардаанд.

Академик В. В. Бартолд навиштааст, ки Тоҳир ибни Ҳусайн ва фарзандонаш ҳукумати қаламрави густардаеро аз шарки Бағдод то марзҳои Ҳинд ба иловаи Рай ва Кирмон дар ихтиёр доштанд, аммо қисми бештар ва асосии давлати онҳо Хуросон буд [1, 508–509].

Хуросон ҳамчун истилоҳи ҷуғрофиёӣ ҳудуди паҳноварест, ки марзҳои сиёсии он дар тӯли таърих ҳамеша тағйир ёфтаанд. Ҳанӯз Ардашери Бобакон (224-242) Хуросонро чаҳор бахш кард ва ҳар якеро марзбоне гумошт. Гардезӣ онро аз қарори зайл меорад: Яке марзбони Марви Шохҷон, дувумӣ Балху Тахористон, сеум Ҳирот, Пушанг ва Бодғис ва чаҳорум марзбони Мовароуннаҳр [13, 48]. Аммо Саолибӣ (961-1038) онро бо андаке тафовут зикр мекунад: яке марзбони ду Марв (Марви Шохҷон ва Марврӯд), Толиқон ва Ҷузҷон, дувумӣ марзбони Ҳирот ва Бушанҷ, Бусту Сиистон, сеумӣ марзбони Балху Табаристон ва чаҳорумӣ марзбони Фарорӯд [14, 249].

Дар замони шоҳаншоҳии Хусрави Анӯшервон (531–579) низ кишвари Эронзамин ба чаҳор бахш қисмат шуд, ки бахши нахусти он Хуросон буд ва ба он Тахористону Систон ва Балучистон пайваста буданд [14, 306]. «Аммо Хуросон чун номи вилоят дар миёнаҳои садаи VI дар натиҷаи ислоҳоти маъмурӣ-арзӣ аз ҷониби Хусрави Анӯшервони Сосонӣ пайдо шуд» [6, 3].

Муаррихон ва ҷуғрофиёдонҳои маъруфи асрҳои миёна марзҳои Хуросони Бузургро тавсиф карда, як тарафи онро

аз Байҳақ ва Ҷувайн ба Ироқ ва тарафи дигарашро аз Тахористону Ғазна ва Сичистон – то ба сарҳади Ҳинд расониданд. Мовароуннахрро низ гоҳе вориди он кардаанд. Гоҳе муаррихон ва ҷуғрофиёдонони асрҳои миёна Хуросонро ба Варорӯд маҳдуд карда, танҳо сарзаминҳои минтақаи Ҷайхунро Хуросон номидаанд [6, 3].

Дар бораи ҳудуди Хуросон Ёқут аз қавли Балозури чунин овардааст: «Хуросон ба ҷаҳор бахш тақсим мешавад: рубъи аввал Эроншаҳр ном дорад ва он шомили Нишопур ва Қухистон ва Табасайн ва Ҳирот ва Бушанҷ ва Бодғис ва Тӯс аст, ки номи он Тобарон; рубъи дуввум муштамил бар Марви Шохҷаҳон ва Сарахс ва Нисо ва Абевард ва Марврӯд ва Хоразм ва Омул аст ва он Омул ғайри Омули Мозандарон аст ва он шаҳрест, ки бар канои Ҷайхун аст; рубъи сеум, ки дар мағриби наҳри Ҷайхун қарор дорад, шомили Форёб, Ҷузҷон, Тахористони Улё ва Хост ва Андароб ва Бомиён ва Бағлон ва Руволич ва Рустоқбил ва Бадахшон мебошад. Ва аз он сӯй ба Таббат меравад ва Андароба мадхали Кобул ва Тирмиз аст ва он дар шарқи Балх мебошад; Чағониён ва Тахористони Суфло ва Хулм ва Самангон аз рубъи ҷаҳорум ба шумор маванд» [15, 409].

Ибни Хурдодбех менависад, ки Хуросон тахти фармони испаҳбаде, ки мулаққаб ба «подуствон» буд, идора мешуд ва ҷаҳор марзбон зери фармони вай бар ҷаҳор рубъи Хуросон, яъне 1) Марви Шохҷаҳон; 2) Балху Тахористон; 3) Ҳироту Бушанҷ ва Бодғису Сичистон; 4) Мовароуннахр ҳукумат мекарданд [16, 30-35].

Яъқубӣ шаҳрҳои муҳими Хуросонро чунин номбар кардааст: Нишопур, Ҳирот, Марв, Марврӯд, Форёб, Толиқон, Балх, Бухоро, Бодғис, Бовард (Абевард), Гарчистон (Ғарчистон), Тӯс, Сарахс ва Гургон. Ӯ ҳамчунин маълумоти ҷолиберо дар хусуси молиёти Хуросон медиҳад, ки ин ҷо айнан меорем: «Хирочи Хуросон дар ҳар сол аз ҳамаи навоҳӣ ба ҷуз аз хумсхое, ки аз марзҳо ба даст

меомад, ба чихил миллион дирхам мерасид ва оли Тохир хамаашро дар роҳе, ки салоҳ медиданд, масраф мекарданд. Ва илова бар инҳо аз Ироқҳамба чуз ҳадяҳо сездар миллион дирхам ба дасти эшон фиристода мешуд» [12, 86]. Чунин ҳолат ба андешаи мо истиқлоли комил дар сиёсати дохилии худ ва ҷойгоҳи бисёр устувор доштани хонадони Тохир дар тамоми хилофатро собит мекунад.

Муаллифи «Ҳудуду-л-олам» дар бораи густардаи сарзамини Хуросон менависад: «Хуросон ва шаҳрҳои вай ноҳиятест, ки машриқи вай Ҳиндустон аст ва ҷануби вай биёбони Синд асту биёбони Кирмон. Ва мағриби вай худуди Ҳарист ва шимоли вай худуди Фарҷистон ва Гузгонон ва Тахористон» [17, 88].

Сабаби асосии ихтилофи назари муаррихон ва ҷуғрофиёдонон дар бораи марзу худуди Хуросони Бузург ин вуқӯи ҳаводиси низомӣ ва сиёсие мебошад, ки дар тӯли даврони мухталиф дар тақсимои ҷуғрофиёии ин сарзамин асаргузор будааст. Бино бар ин, сабаб бахшхое аз Хуросони Бузург гоҳе аз он ҷудо ва гоҳе ба он мулҳақ шудаанд ва ин боиси ихтилофи тавсиф дар ҷуғрофиёии ин сарзамин гаштааст.

Сайри таърихии вожаи Хуросонро донишманди тоҷик Ҳ. Камол чунин овардааст: «Истилоҳи «Хуросон» аз тариқи вожаи тоҷикӣ-форсии *xurāsān*(خراسان) ба вожаи паҳлавии «*xvarāsān*» ва тавассути он ба вожаи қадимии забонҳои эронии «*xvar-āsāna*» мепайвандад, ки аз ду таркиб: «*xvar*» - хуршед, «*āsāna*» – «бармадгоҳ», «хостгоҳ», «тулӯ» иборат аст ва онро метавон «сарзамини Хуршед» гуфт. Вожаи тоҷикӣ-форсии Ховарзамин, ки ба маънии «сарзамини шарқӣ» тафсир шудааст, низ муодили ин истилоҳ аст» [6, 6].

Бар асоси манобеи паҳлавие, ки аз замони Аббосиён боқӣ мондаанд, дар Хуросон дувоздаҳ пойтахт будааст: Самарқанд, Наворак (шаҳри гумном дар Хоразм), Марврӯд, Марв, Ҳирот, Бушанҷ, Тӯс, Нишопур, Қоин, Ҷурҷон

ва Қумис.

Марказҳои асосии Хуросон дар ибтидои футухоти аъроб Марв ва Балх буданд. Бо фатҳи Марв аз ҷониби арабҳо (651), ки яке аз шаҳрҳои бузурги Хуросон буд, давлати Сосониён суқут кард ва тадриҷан шаҳрҳои дигари Хуросон низ дар тобеияти арабҳо қарор гирифтанд. Минбаъд ин сарзамин ҷузъе аз хилофати Уммавиён ва пас аз он (аз соли 750) мутааллиқи Аббосиён гардид.

Талҳа ибни Тоҳир соли 828 вафот кард ва ба ҷои ӯ бародараш Абдуллоҳ волии Хуросон таъйин шуд. Замони давлатдории Абдуллоҳро баландтарин давраи рушди давлати Тоҳириён донистаанд. Аз замони Абдуллоҳ ибни Тоҳир (828-844) маркази Хуросон аз Марв ба самти ғарб ба шаҳри Нишопур кӯчонида шуд. Вожаи «Нишопур» аз калимаи қадими форсии «нию шоҳ пур» гирифта шуда, маъниаш «қиз, ҷой ё қори хуби шоҳ» мебошад. Дар ибтидои густариши ислом Нишопур бо номи Абаршаҳр низ маъруф буд. Муқаддасӣ [18, 295] ва баъзе муаррихони дигар онро Эроншаҳр низ навиштаанд [19, 277-78], вале мегӯянд ин ном танҳо унвони расмӣ ва ифтихории ин шаҳр будааст [20, 409]. Бунёди шаҳрро ба замони Шопури I (241-272) ва Шопури II Сосонӣ (309-379) нисбат медиҳанд.

Ҷуғрофиёнависони асримиёнагӣ дар асрҳои IX-X феҳристи муфассали шаҳрҳои вилояти Нишопурро тартиб додаанд, ки аксари ҳудуди Қўҳистон низ ба он дохил шудааст [21, 273; 22, 324; 18, 301]. Ҳамчунин дар осори ҷуғрофии асрҳои IX-XI шаҳраку рустоҳои тобеи Нишопур ба тафсил зикр шудаанд, ки баёни онҳо дар ин ҷо зарурат надорад.

Сабабҳои аз Марв ба Нишопур кӯчондани пойтахти давлат аз ҷониби Абдуллоҳ ибни Тоҳир ба авомили ғуногун рабт дода мешавад. Муқаддасӣ ва Саолабӣ маълумотро дар ин хусус овардаанд, ки гӯё вақте Абдуллоҳ ибни Тоҳирро аз сабаби тағйири пойтахти давлаташ

мепурсанд, посух додааст, ки «Обу ҳавои Нишопур ва мардуми он бароям писандида аст» [18, 487]. Донишманди эронӣ Амир Акбарӣ дар ин маврид чунин андеша дорад, ки Нишопур ба мақони таҷаммуи хаворич табдил шуда буд ва Абдуллоҳ барои «пок кардани» шаҳр, атрофи он ва аз наздиктар мубориза кардан бо хаворичи Систон пойтахти худро ба Нишопур интиқол дод [4, 184].

Ин андеша метавонад то ҷое дуруст бошад, вале ба андешаи мо пурра сабаби иқдоми Абдуллоҳ ибни Тоҳирро тавзеҳ намедихад. Интиқоли пойтахт ба андешаи мо чанд сабаб дошт. Якум, Марв ҳанӯз аз замони Сосониён ва ибтидои забткориҳои аъроб маркази ҳарбӣ ва маъмурии Хуросон буда, замони Сосониён барои дар муқобили ҳамлаҳои ғоратгаронаи туркон аз самти шимол дифоъ кардан ва баръакс замони забткориҳои аъроб барои созмон додани юришҳо ба Мовароуннаҳр ҳамчун пойгоҳ истифода мешуд, ки ин мақомро дигар надошт. Зеро Марв пас аз он, ки қаламрави волиёни Хуросон дар шимол то соҳилҳои рӯди Сир густариш ёфта буд, мақоми стратегии худро аз даст дод ва ҷои онро Бухоро гирифт. Мавқеи мувофиқтари ҷуғрофӣ доштани Нишопур метавонад омили асосии тағйири пойтахти Тоҳирӣ шуда бошад. Нишопур дар мақоне қарор дошт, ки нисбат ба тамоми қанорҳои Хуросон ва дигар навоҳии тобеи Тоҳирӣ мавқеи марказӣ дошт. Яъне аз ин ҷо то ҳудуди Систон ё Мовароуннаҳр, ё худ навоҳии Ҷиболу Табаристон қариб як хел фосила буд ва тамоми роҳҳои низ, ки аз Чину Хинд ё Туркистон ба самти Бағдоду Рум мерафтанд, аз Нишопур убур мекарданд.

Хулоса, барои муайян кардани ҳудуди Хуросон дар замони Тоҳирӣ маълумоти осори ҷуғрофиёии дар замони худи Тоҳирӣ таълифшуда, аз ҷумла, асарҳои Яъқубӣ ва Ибни Хурдодбехро асос қарор додан лозим аст. Бо тақия ба осори зикршуда маълум мешавад, ки сарзамини Хуросон дар замони Тоҳирӣ дар баробари дигар навоҳии

худ ҳамчунин Кумис (Домғон) Сиистон, Гургон, Табаристон ва Мовароуннахрро низ фаро мегирифтааст [12, 43-86].

Ин қаламрав дар таърихи минтақа ва ҷаҳон аз чанд ҷиҳат дорой аҳамият буд. Аввалан, чунин ҳудуди густарда, ки имрӯз қисми шарқии Эрон, ҳудуди Афғонистон ва бахшҳое аз Туркменистон, Тоҷикистон ва Покистонро дар бар мегирад, дорой сарватҳои фаровоне буд. Дувум, Хуросон бо Чину Ҳиндустон ҳаммарз буд ва роҳҳои муҳими тиҷоратӣ аз ин ду кишвар ба самти ғарбу шимол маҳз тавассути Хуросон мегузаштанд. Сеюм, Хуросон минтақаи дифоие буд барои қисмати марказии Эрон ва маркази хилофат. Зеро ҳуҷумҳои ғоратгаронаи қабоили турк ба ҳудуди Эрон аз самти шимол аввал ба Хуросон сурат мегирифт. Муҳимтар аз ҳама, дар ин густардаи ҷуғрофӣ дар ҳамин давра таҳаввулотии сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии сурат гирифт, ки ин сарзаминро ба хостгоҳи аслии ва маркази истиқлолхоҳии тоҷикон табдил дод ва ба манотиқи ҳамҷавори он таъсири амиқ гузошт.

Дар замони Тоҳириён ҳукумати вилоятҳои калидии Мовароуннахр дар ихтиёри оли Сомон буд. Сомониён дар ин давра ба намоёндагӣ аз Тоҳириён ҳукумат карда, ба вилоятҳои ҳамҷавор лашкаркашӣ мекарданд. Барои мушаххастар шудани марзҳои давлати Тоҳириён дар самти шимол, ба ҳукуматдории Сомониён дар ин давра бар вилояти гуногуни Мовароуннахр каме батафсил рӯҷӯ мекунем.

Ба қавли Наршаҳи Маъмун Ғассон ибни Аббодро амири Хуросон таъйин намуд ва ба ӯ амр дод, ки фарзандони Асад ибни Сомонхудотро волии шаҳрҳои Хуросон таъйин кунад. Ғассон соли 202 ҳ.қ./818-819 Самарқандро ба ихтиёри Нӯҳ ибни Асад супорид ва Аҳмад ибни Асадро ҳокими Марв таъйин намуд [23, 142]. Мувофиқи маълумоти Ибни Асир Ғассон Аҳмад ибни Асадро дар соли 204 ҳ.қ./819-820 волии Фарғона таъйин намудааст [24, 8, 279].

Гардезӣ низ таъкид намудааст, ки Аҳмад ибни Асад аз ҷониби Ғассон ҳокими Фарғона таъйин шуда буд [13, 146].

Аз таҳлили гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки маълумоти Ибни Асир ва Гардезӣ саҳеҳтаранд, зеро дар адабиёти илмӣ, ки дар асоси маъхазҳои хатгӣ навишта шудаанд, қайд гардидааст, ки Аҳмад ибни Асад дар соли 204 х.қ. /819-820 волии Фарғона таъйин гашта буд [25, 24]. Зеро Марв ҳамчун маркази маъмурии тамоми Хуросон қароргоҳи худи волӣ буд ва дар ихтиёри Аҳмад дода шудани он наметавонад мантиқӣ бошад.

Нӯҳ ибни Асад солҳои 839-840 ба Исфичоб, ки дар ихтиёри туркон ва як гурӯҳ ҳампаймонони онҳо аз мардуми Чоч қарор гирифта буд, лашкар кашида, онро забт намуд. Барои аз ҳучуми ғоратгаронаи бодиянишинҳо эмин доштани он атрофи шаҳро бо девори баланду мустаҳкам ихота сохт. Тибқи таҳқиқоти В. В. Бартолд Нӯҳ ибни Асад дар он замон ҳокими як қисми Суғд бо шаҳри Самарқанд, Фарғона ва баъзе «билоди туркон» таъйин гардид. Ҳокими Исфичоб аз ҷониби Сомониён имтиёзи зиёдеро соҳиб гашта, ба ҷои андозҳо ҳар сол ба дарбори Сомониён тӯхфаҳо ирсол менамуд [1, 268].

Тибқи маълумоти Балозурӣ Нӯҳ ибни Асад дар замони ҳукмронии халифа ал-Мунтасир ноҳияҳои Фарғона, Косон ва Авраштро, ки саркаш шуда буданд, аз нав тобеи худ кард [19, 280]. Дар ин ҷо муаллифи «Футуҳи-л-булдон» ба иштибоҳ роҳ додааст, зеро халифа Мунтасир солҳои 861-862 ҳамагӣ шаш моҳхукумат карда буд. Шояд Балозурӣ дар ин маврид лашкаркашии Нӯҳро ба Исфичоб, ки дар солҳои 839-840 дар замони ҳукмронии халифа ал-Муътасим (833-842) амалӣ гашта буд, дар назар дошта бошад.

Дар ҳамин давра фишори қабоили турк барои роҳбӣ ба сарзамини Мовароуннаҳр бори дигар авҷ гирифт. Аз ин рӯ, волии Хуросон Абдуллоҳ ибни Тохир мунтазам ба муқобили туркҳои оғуз лашкар мекашид [9, 333]. Маҳз ба ҳамин сабаб дар минтақаҳои наздимарзии Хуросону Мо-

вароуннаҳр бо қабоиلى турк деворҳои мудофиавӣ ва истехкомҳо сохта мешуданд.

Аз маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки марзҳои шимолии давлати Тоҳириён, ки қисме тавассути Сомониён идора мешуданд, дар шимолу шарқ бо шаҳрҳои Исфичобу Фарғона ва дар шимолу ғарб бо навоҳии Чибол, Табаристон ва Хоразму Деҳистон ба поён мерасиданд.

Сомониён дар тақвияти ҳукумати Тоҳириён хидматҳои зиёд кардаанд. Аз ҷумла, Нӯҳ ибни Асад барои дастгир кардани Ҳусайн ибни Афшин - амирзодаи Усрушана ба Абдуллоҳ ибни Тоҳир ёрӣ расонид. Ҳокимияти Ҳирот, ки соли 818 аз ҷониби Ғассон ибни Аббод ба Илёс ибни Асад дода шуда буд, пас аз вафоти Илёс (856) ба ихтиёри писари ӯ Муҳаммад ибни Илёс гузашт. Ба подоши хидматҳое, ки Илёс солҳои 822-828 ба Тоҳириён карда буд, қабл аз вафоташ Сиистон низ дар ихтиёри ӯ қарор дода шуд.

Вилояти Гургон низ, ки ҷузъи қаламрави Тоҳириён буд, дар ҷанубу шарқии баҳри Хазар воқеъ буда, ҳамворихи паҳновар ва дараҳоро, ки аз рӯдҳои Гургон ва Атрак обёрӣ мешаванд, дар бар мегирифт. Ҳудуди Гургон то забти минтақа аз ҷониби арабҳо хеле васеъ буда, пас аз забти он аз ҷониби аъроб ба вилоятҳои ҷудогона тақсим шудааст. Тақсими ҳудуди ин сарзамин ба вилоятҳои ҷудогона, ки дар асрҳои VIII-IX сурат гирифт, барои заиф кардани иқтидори ҳокимони маҳаллӣ ва осон кардани идоракунии он аз ҷониби арабҳо роҳандозӣ шуда буд. Ибни Хурдодбех Гургонро дар қатори шаҳрҳои Табаристон зикр кардааст [16, 4]. Аммо ҷуғрофиёнависони дигар Гургонро мулке ҷудогона гуфтаанд [21, 214-225]. Дар сарчашмаҳои таърихӣ волии Тоҳириён дар Гургон ва Табаристон Сулаймон ибни Абдуллоҳ ва Қоран ибни Шаҳриёр гуфта мешаванд [26, 257].

Тавсифи шаҳру навоҳии тобеи вилояти Гургонро ҷуғ-

рофиёнависони асримиёнагӣ муфассал баён кардаанд ва мо аз ироаи маълумоти онҳо дар ин ҷо ба сабаби муқаррароти ҳаҷми мақолаи илмӣ худдорӣ мекунем. Танҳо зикри ин нуктаро муҳим мешуморем, ки дар навоҳии шарқи Гургон минтақаи Деҳистон (Дахистон) воқеъ буд, ки бунёди шаҳри марзии он бо биёбони Ғуз ва Хоразм – Фароваро ба Абдуллоҳ ибни Тоҳир нисбат додаанд [21, 273; 18, 333; 15, 866]. Ба эҳтимоли қавӣ Фарова ҳамон Қизиларвоти Туркменистони имрӯза мебошад.

Хулоса, аз таҳлили ахбори сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки Тоҳириён аз давраи ба ҳукумати Хуросон расидани Тоҳир ибни Ҳусайн то анҷоми ҳукумати Абдуллоҳ ибни Тоҳир қаламрави густардаеро аз марзҳои Чибол (Ироқи Аҷам) дар ғарб то соҳилҳои рӯди Ҳилманд дар шарқ ва аз соҳилҳои рӯди Сир дар шимол то марзҳои чанубии Систону Кирмон дар чануб таҳти фармонравӣ доштаанд. Яъне вилоятҳои тобеи давлати Тоҳириёнро аз ғарб ба шарқ дар ин давра чунин баршумурдан мумкин аст: Чибол, Кирмон, Хуросон, Табаристон, Гургон, Хоразм, Мовароуннаҳр, Сиистон.

АДАБИЁТ:

1. Бартольд В. В. Работы по исторической географии и истории Ирана//Соч. Т. 7. М., Наука, 1971. -661 с.; Бартольд В. В. Общие работы по истории Средней Азии//Соч. Т. 2. Ч.1 М., ИВЛ, 1963. -1024 с.
2. Фафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. Душанбе, 1998. -413 с.
3. Амиршоҳӣ Нурмуҳаммад. Давлатдорӣи тоҷикон дар асрҳои IX-XIV. Душанбе, 1998. -1008 с.
4. Амир Акбарӣ. Таърихи ҳукумати Тоҳириён аз оғоз то анҷом. Машҳад, 1384 х. 400 с.
5. Босворт. К. Э. Мусулманские династии. М.: Наука, 1971. -324 с.
6. Камол. Ҳ. Ҳокимони Хуросон дар аҳди охири шоҳони Сосонӣ ва замони хулафои рошидин//Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. №3/3. Душанбе, 2017. С. 3-7.
7. Асоев С. У. Политическое и социально-экономическое положение Тохаристана в ранне средневековый период (V-X вв.): дисс. канд. исторических наук, Душанбе 2016. -183 с.

8. Фуломов Т. М. Густариши ислом дар Хуросони Бузург. Душанбе, «Эр-граф», 2010. -268 с.
9. История таджикского народа. Т.П. Эпоха формирования таджикского народа. Под редакцией академика Н.Негматова. Душанбе, 1999. -790 с.
10. Табарӣ, Муҳаммад ибни Ҷарир. Таъриху-р-русул вал мулук. Дар 8 китоб. Китоби 7. Душанбе. 2014.
11. Байҳақӣ, Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн. Таърихи Байҳақӣ. Тарҷума ва тасхеҳи Алиакбари Фаёз. Техрон, 1342х.ш. -1132 с.
12. Яъқубӣ Аҳмад ибни Абӣқуб ибни Возех. Ал-Булдон. Тарҷумаи доктор Муҳаммад Иброҳими Ояӣ. Техрон, 1343 х.ш. -220 с.
13. Абусаъид Абулхай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-ла-ахбор. Таҳия ва наشري электроник Алиризо Каёӣ. Мунташиршуда дар торнамои www.tarikhfa.com. Б.48.
14. Абӯмансур Абдулмалик ибни Муҳаммади Саолибии Нишо-пурӣ. Таърихи гуруру-с-сияр маъруф ба «Шохнома»-и Саолибӣ. Тарҷума аз арабӣ ба форсӣ Сайид Муҳаммади Рӯҳонӣ. Баргардон ба расмулхати тоҷикӣ Н.Зоҳидов. Душанбе, 2014. С.249.
15. Ёқуби Ҷамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. Тарҷумаи Алӣ Сақии Разавӣ. Техрон, 1380.
16. Ибни Хурдодбех. Масолику-л-мамолик. Тарҷумаи Саъиди Хокаранд. Техрон 1371. -224 с.
17. Худуду-л-олам мина-л-Магриб ила-л-Магриб. Душанбе, 2015.
18. Мукаддасӣ, Муҳаммад ибни Аҳмад. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л-ақолим. Тарҷумаи Алинақии Мунзавӣ. Техрон, 1361 х.ш.
19. Балозурӣ. Футуху-л-булдон. Техрон: Интишороти илмию фарҳангӣ. 1371 х.ш.
20. Ле Стренч Гай. Ҷуғрофияи таърихии сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ. Тарҷумаи М. Ирфон. Техрон, 1390 х.ш. -609 с.
21. Истаҳрӣ, Абуисҳоқ Иброҳим. Масолик ва мамолик. Тарҷумаи Муҳаммад ибни Асад ибни Абдуллоҳи Тустарӣ. Бо эҳтимоми Эрачи Афшор. Техрон, 1373 х.ш.
22. Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз. (Сафарномаи Ибни Ҳавқал. Эрон дар «Сурату-л-арз»). Тарҷума ва тавзеҳи доктор Ҷаъфари Шиър. Техрон, 1366 х.ш.
23. Наршаҳӣ, Абӯбақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро. Таҳияи Ғ.Ғоибов ва Н. Амиршоҳӣ. Душанбе, 2012. -736 с.
24. Ибни Асир. Ал-Комил фи-т-таърих. Дар 13 ҷилд. Баргардони Ҳамид Ризо Ожир. Техрон: Асотир, 1382. Ҷ. 7-9.
25. Неъматов Н. Давлати Сомониён. Тоҷикон дар асрҳои IX-X. Душанбе: Ирфон, 1989. -280 с.
26. Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Исфандиёр. Таърихи Табаристон. Ба тасхеҳи Аббос Иқбол. Ба эҳтимоми Муҳаммад Рамазонӣ Техрон: Асотир, 1389.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ОДЕЖДА ЭПОХИ ТАХИРИДОВ, КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ СИМВОЛ ИДЕНТИЧНОСТИ

Мубина МАХМУДОВА,

кандидат исторических наук,

Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониш

Костюм, как предмет традиционно-бытового назначения, форма сохранения и развития этнокультурных дифференциаций, основная часть как материальной культуры, так и декоративно-прикладного искусства, давно привлекает к себе внимание историков, этнографов, искусствоведов и дизайнеров. Исследование костюма, как своеобразной системы символов, представляет особый интерес с точки зрения обогащения историко-культурологического знания. Необходимость выявления символики одежды, прежде всего, обусловлена тем, что это возможность вскрыть сущностные особенности истории культуры, взаимодействия в нем традиционного и инновационного, устойчивого и исторически изменчивого. Статус костюма как совокупности функционально взаимосвязанных и взаимообусловленных предметов на протяжении многих столетий продолжал оставаться очень высоким. Одежда, формируя внешний облик индивида, одновременно сообщала о его возрасте, половой и этнической принадлежности, месте его проживания, социальном статусе, профессии¹.

Для того чтобы рассмотреть историческую одежду эпохи Тахиридов (821-873 гг.), династии, правивших феодальным государством в Хорасане в IX веке в плане социально-культурной идентичности и выявить их сим-

---

¹ Исаев А.Б. Таджикский костюм в контексте народной художественной культуры: Дис. канд. искусствоведения//А.Б. Исаев. -М., 1992. -179 с.; Полихова М.П. Символика костюма в контексте культуры: Дис. канд. философ. наук//М.П. Полихова. -Ростов на Дону, 2003. -165 с.

волику, необходимо понять социальное положение общества данного периода. Сначала следует рассмотреть, кто составляли основу общества в государстве Тахиридов, а так же какими правами и привилегиями они обладали. Верхушку общества, соответственно, как обычно в эпоху средневековья, составляли правители, эмиры, визири, дворяне и придворные.

Правители выражали свой отличительный статус через длинные золотошвейные одежды и дорогие тюрбаны, и украшенные алмазами и золотом короны. По сообщению же историка X века Наршахи в то время было широко налажено производство известной ткани *занданичи* для вывоза во все области Мавераннахра и Хорасана. Наршахи утверждает, что «не было царя, амира, раиса, чиновника, который не носил бы одежды из этой материи. Материи *занданичи* выделялись *красного, белого и зелёного цветов*»¹. Золотошвейная одежда – платья, туники, халаты, брюки, туфли, пояса, шапки, конская сбруя изготавливались только по заказу правителя и его близких родственников. Кроме царских особ никто другой, даже высокопоставленные чиновники, не имели права заказывать одежду схожую с одеждой правителя.

В эпоху средневековья лишь в определенных случаях такой одеждой одаривал сам правитель, то есть одним великодушным жестом он буквально мог снять со своих плеч и подарить дорогую одежду. Правители одаривали халатом – *хильат* (خلعت) придворных и тех, кого уделяли знаками внимания, чтобы показать свою щедрость и милость. Пожалованная падишахами одежда считалась символом власти, которым отличали получателя одежды. Золотошвейный халат считался атрибутом достоинства знати и придворных людей, которые окружали царское

---

¹ Мухаммад Наршахи. История Бухары//Пер. с персидс. Н.Лыкошин. Под ред. В.В. Бартольда. -Ташкент, 1987. -180 с. С. 24, 31.

лицо. Когда проводились разного рода церемониалы или принимали послов, то строго по дресс-коду все надевали эти халаты, а тем, кто не имел такой одежды, ее выдавали временно из казны.

Важные посты в управлении государством Тахиридов, как визирь министр, предводитель, военачальник и т.д., занимали дворяне, что давало им право беспрепятственно входить во дворец и общаться с самим правителем. Также они имели право во время войн участвовать в советах и пользовались всеми другими сословными привилегиями.

Обычно при правителе также содержалось сообщество - *уламо* и *шуарозта* знатоки, а так же мастера слова – стихотворцы, поэты во главе с «*царем поэтов*», состоявшие на государственной службе и получавшие жалованье. Но только у назначавшегося правителем «*царя поэтов*», которому все остальные придворные поэты, подчинялись так же, как вассалы подчиняются предводителю, были особые привилегии высших сословий.

По общепринятому дворцовому этикету этим представителям высших социальных сословий давалось и привилегия в плане ношения специальной одежды по статусу, или право ношения дворцовой одежды. Исходя из социальных представлений норм, и варьируясь в зависимости от цели, обстоятельств и случаев уже в средних веках создается набор четких правил определенных в ношении той или иной одежды – дресс-код. Дресс-код существовал во всех обществах почти во все времена, но особенно соблюдался в придворном этикете. Восточным правителям и знати в IX в. использование придворного дресс-кода было регламентировано правилами этикета двора, чтобы отличаться от других сословий¹.

Иногда единая дворцовая одежда - униформа, одевае-

---

¹ Ҳашт ҳазор соли таърихи пушоки ақвоми Эрон/Таълифи Меҳросо Ғайбӣ. Техрон. 1384 с. -704 с. -С. 134.

мая по тому или иному поводу по указу правящих домов, носилось строго в соответствии с правилами ношения одежды и знаков различия. Сведения по части одевания униформ, то есть одинаковой по фасону, украшению, стилю и крою одежды, в основном из одного типа ткани и по единой цветовой гамме, приводят авторы средневековых письменных источников.

Мукаддаси в своей книге «Ахсан ат-такасим фи марифати ал-акалим» («Лучшее разделение для познания климатов») упомянул, что в Хорасане очень любили украшать одежду. Соответственно по статусу одежда визиров, придворных, военачальников и полководцев отличалась от одежды простых людей разнообразием дорогих тканей и украшений. По сообщению Мукаддаси придворные в государстве Тахиридов носили халаты-кабо с широкими и длинными¹. Рукава иногда были длиной до полутора метров, которые обычно выворачивались у запястья и использовались как просторное место с большим количеством карманов внутри. В эпоху Тахиридов длина рукавов была важным признаком, указывающим на статус владельца, поэтому одежда придворных обычно изготавливалась с рукавами различных размеров².

Такие кабо в большинстве случаев по дресс-коду носили подпоясанными роскошными поясами – *камар* (کمر). Они делались из дорогих материй и красиво украшались драгоценностями. Пояса украшали золотыми и серебряными бляхами круглой, удлиненной, четырехугольной или многоугольной формы. По дресс-коду размер и украшение блях определял статус человека. Поэтому на них чеканили разные

---

¹ Хашт хазор соли таърихи пушоки аквами Эрон//Таълифи Мехросо Файби. Техрон. 1384 г. -704 с. С. 134.; Мукаддаси, Абуабдулла Мохаммад ибн Ахмад. Ахсан ат-такасим фи марифати ал-акалим (Лучшее разделение для познания климатов). Т. 2. -С. 200.

²Раванди, Социальная история Ирана. Тегеран: Donya Publishing, 1974. С. 77.

фигуры, зверей, птиц, всадников. У придворных дам по дресс-коду к поясам приделывали и подвешивали специальные, круглые карманы – *чахмох* (چَماخ), в которых женщины носили деньги, гребни, склянки с парфюмерией и разного рода вещицы. Дворяне за поясом хранили нож, табакерку, расчески и тому подобную мелочевку, которую современные мужчины рассовывают по карманам. Тканевые дорогие пояса разных размеров обязательно носили и женщины и мужчины, их завязывали на несколько раз оборачивая вокруг талии, оставляя украшенные бахромой концы висеть спереди или сбоку¹.

Головные уборы аристократов и зажиточных составляли тюрбаны, чалмы, шапки. В письменных источниках приведены разнообразные названия *чалмыг аммома* (им-мома), *салла*, *сарпоён*, *шуб*, *изор*², но, как мы выяснили, наиболее распространенным названием было *дастор* (داستار). Чалма - *дастор* была головным убором знати – эмиров, султанов, падишахов и высокопоставленных придворных лиц, духовенства и улемов, т.е. в основном лиц умственного труда. Кроме *дастора* в эпоху Тахиридов носили традиционного черного цвета тюрбан - *аммома*, а так же *зеленого*, *белого* и *красного* цвета *аммома*, украшенные золотом, жемчугом и другими драгоценными камнями³.

Кроме *аммома* распространенным видом головного убора считалась шапка - *кулох*, которая так же чаще изготавливалась в *черном* цвете, и издавна была в обиходе у жителей северо-восточного Ирана⁴. На разнообразии видов и форм шапочек, надеваемых под чалму, указывают

---

¹ Дози Р.П.А. Фарханги албиса («Словарь мусульманской одежды» на персидском языке)/Рейнхарт Питер Анн Дози. -Техрон, 1359. -433 с. С. 67.

² Фарханги забони тоҷикӣ (асри X то ибтидои асри XX). Чилди I. С. 111.

³ Ибн Асир. Полная великая история ислама и Ирана. Т. 6. -Тегеран: Институт научной прессы, 1992. С. 258.

⁴ Ибн Асир. Полная великая история ислама и Ирана. С. 258.

разные виды *кулох*. Эти конусообразные шапочки можно было носить и без повязок, т.е. без чалмы. Простота шапочки - *кулоха* способствовала его широкому распространению у всех слоев населения.

Другую социальную категорию данного периода составляли средний класс, это ремесленники, купцы и земледельцы с устойчивым доходом. К земледельцам относились зажиточные крестьяне того времени, которые жили в какой-то степени в комфорте и благополучии. Как упоминается в истории Табари, на востоке Хорасана аристократические круги, образовали единый и очень сплоченный класс, которые роднились только между собой и не признавали прочих¹. Данная категория людей немного подражала в одежде более богатым и знатным, но поведение, манера и речь, как социальные символы резко выделяли их. Так же им приходилось платить непомерные налоги в казну, чтобы жить в безопасности и буквально для сохранения жизни и имущества. Богатые аристократы - знатные и дворяне и духовенства были освобождены от уплаты такого рода налогов, но во время войны им необходимо было буквально спешить на помощь правителю, т.е. оплачивать сборы в казну для финансирования армии.

В «Ахсан ат-такасим» Мукаддаси пишет о том, что в Хорасане распространёнными были основные типы однажды, указывающие к какой социальной группе людей относился человек. В среде *уламо* и *шуаро* - учёных мужей и высшего духовенства - богословы и старейшины, а также писателей и поэтов X в. были те, которые одевались очень скромно. Таким образом, основная масса из этой социальной группы проповедовали присущие набожным и благочестивым людям важные качества, такие как

---

¹ Табари, Абу Джафар. Таърихи Табари (История Табари). Т. 2. Перевод Абулкосима Поянде. -Тегеран, 1375. 1508 с.

аскетизм, умеренность, воздержанность и т.д., а скромная одежда служила главным символом идентичности данной категории людей.

В средневековье духовенства носили специальную накидку – *тайласан* (نظيلسا). У них были особые зимние одежды, которые они сначала надевали, а поверх чалмы на голову накидывали *тайласан*. Огромная головная накидка - *тайласан* состояла из куска ткани в виде шарфа, обёрнутого таким образом, чтобы один конец спускался спереди на грудь, а другой конец сзади на спину. Мукаддаси пишет, что «я видел в Тусе, Абиварде и Герате людей в такой одежде... Крупнейшие купцы носят *тайласан*... В Мавераннахре, кроме почётных богословов или чужеземцев *тайласан* никто не одевает, народ носит в основном открытые одежды»¹. Автор так же отмечает, что в Мерве ученые-богословы складывали *тайласан* пополам, и набрасывали его на одно плечо, а всякий раз, когда хотели показать свой статус и ранг в богословии, придерживались порядка их ношения, то есть одевали *тайласан* поверх головы.

Видные богословы и старейшины носили длинный *тайласан* как и подобает, а крупнейшие купцы носили их без спускающего конца, и соответственно *тайласан* у них был не ниже колен, чтобы удобно было ездить на коне. Накидка *тайласан*, как было выше сказано, использовалась далеко не всеми, а только некоторыми богословами, хотя в Мавераннахре великие богословы или иностранцы не обязаны были носить *тайласан*.

Другой большой социальный класс эта простонародье, состоял из крестьян, лишённых всех привилегий и не имевших чести причисляться к высшему рангу. В частичной трансформации одежды простолюдин основную

---

¹ Ҳашт ҳазор соли таърихи пӯшоки ақвоми Эрон/Таълифи Меҳросо Ғайбӣ. Техрон. 1384 г. -С. 155.

роль играет религия ислам, распространенная в VII веке, которая установила правила, касающиеся одежды, как мужчин, так и женщин в общественных местах.

Следует отметить, что распространение ислама в Центральной Азии хотя отразилось на стилистике всего костюма, но традиционная одежда с этого времени и до момента её широкого распространения менялась медленно и в значительной степени стандартизировалась на обширной территории. Наравне с общемусульманской одеждой всё большую силу набирают местные традиции. Традиция, традиционный костюм не означают что-то неизменное, застойное, а то, что новые традиции возникали и накладывались на более прежние. Одежда в тот или иной период всегда менялась в зависимости от множества различных факторов, в соответствии с новым мировоззрением людей, но старые традиции не могли уйти даже с поколениями людей. Поэтому одежда простонародья Мавераннахра и Хорасана в IX в. и для мужчин и для женщин была похожа, и шилась грубо и небрежно. Традиционными предметами одежды, которые носили крестьяне и ремесленники, обычно были простые по крою и без украшений туники, халаты, платья, брюки и обыденная рабочая обувь¹.

Основная масса, эта простолюдины и бедные носили хорасанскую одежду типа халата - *қабо* (قبا), которая, по видимому, доходила до щиколоток или до колен. Эти верхние халаты были открыты спереди, и запахивались на груди, одна сторона ложилась поверх другой в правую сторону и завязывалась специальными завязками по основной рукава. *Қабо* – тип верхней одежды, туникообразный, распашной халат с косым или прямым разрезом спереди. И было два типа *қабо* первый тип с узкими рука-

---

1. Ходжа Абулфазл Мухаммад ибн Хусайн Байхаки. Таърихи Байхаки. //Тасхеи дуктур Алиакбари Фаёз. -Техрон, 1364 г. (1985). С. 223.

вами и второй тип с широкими рукавами. Два типа широких рукавов, край рукава, который был очень длинным, подворачивали, и использовали его как карман, и помещали свои аксессуары.

Мужские *қабо*, как и женские, шились с длинными и короткими рукавами, а иногда даже вовсе шились без рукавов. И мужские, и женские халаты *қабо* не различались друг от друга ни кроем, ни пошивом. Главной же отличительной чертой мужских *қабо* считалось то, что мужские халаты шились с прямым силуэтом.

Основные общие черты данного исторического халата - *қабо* охарактеризованы в письменных источниках, но вот характерные особенности форм и специфика кроя данного вида одежды не даны. Например, в словаре Л.З. Будагова¹ (конец XIX в.) этот вид халата описан очень коротко и даже неопределенно: «*қабо* – верхняя одежда, надеваемая поверх платья²». Поэтому стоит отметить, что особенности такого типа халата должны быть исследованы более тщательно и в других письменных источниках. Из письменных источников стало известно и то, что такого типа распашные халаты обычно шили или из парчовой ткани, или из хлопчатобумажной, а кроили их из двух полотнищ ткани прямоугольной формы, которые вертикальным швом соединяли между собой на спинке³.

Бедные жители Хорасана в период правления Тахридов носили маленькие тюрбаны - *аммома* в основном черного цвета, а иногда зеленого, белого цветов. Распространённым головным убором так же были черного цвета шапки похожие на *кулохи калансува*. Важно отме-

---

¹Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Т.1. -СПб.,1869. -829 с.

²Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. -Т.2. С.35.

³Мукминова Р.Б. Костюм народов Средней Азии по письменным источникам XVI века. С. 71.

тить одежду военных эпохи Тахиридов, которым в основном предписывалось одеваться в соответствии с социальным положением, происхождению, военному чину и рангу. Хотя военные этого периода и были одеты в соответствии с происхождением, но на знак военного отличия в основном указывали типы доспехов и оружия, которое они носили. Иногда нашейные повязки, браслеты и головные уборы больше отличали военных друг от друга. Например, хорасанские войска носили черные шапки, или носили черные тюрбаны и тюрбаны с бахромой, которые резко отличали их от остальных. Один из разновидностей военных головных уборов железный шлем – *сарпош* (سرپاش), и это же железная булава – военное оружие. Пластинные кусочки металла – *гайба* (غيبه), использовались для изготовления *бактар* и *чавшан*, которые считались военными доспехами. Это разновидность военной формы, которая собиралась из скрепленных между собой множества кусочков железа, вышивалась тканью, бархатом и т.д.

Таким образом, исследование костюма эпохи Тахиридов показало, что большинство исследователей историков ограничиваются передачей скудных информации об одежде, и предпочитают использовать только современных названий исторического костюма данной эпохи на разных языках. Терминология и описание элементов традиционной одежды для рассматриваемого периода окончательно не уточнена, поэтому известные затруднения возникли в вопросе о некоторых наименованиях. Для дальнейшей разработки данной темы, и в более правильном использовании восточных названий костюма огромную помощь могут оказать средневековые толковые таджикско-персидские словари-фарханги, которые требуют более тщательного исследования в будущем.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Абулфазл Байхаки. История Масъуда. (1030-1041)//Пер., предисл. и примеч. А.К. Арендса. -М.: Наука, 1969. -1008 с.
- 2.Ат-Табари Мухаммад. История ат-Табари. -Ташкент: Фан, 1987. - 440 с.
- 3.Ашъори хамасрони Рӯдакӣ. -Душанбе: Адиб, 2007. -467 с.
- 4.Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Т.1. -СПб.,1869. -829 с. Т.2. -1871. -415 с.
- 5.Дози Р.П.А. Фарҳанги албиса («Словарь мусульманской одежды» на персидском языке)//Рейнхарт Питер Анн Дози. -Техрон, 1359. - 433 с.
- 6.Исаев А.Б. Таджикский костюм в контексте народной художественной культуры: Дис. канд. искусствоведения/А.Б. Исаев. -М., 1992. – 179 с.
- 7.История таджикского народа. Том III (Период развития феодального общества). -Душанбе: Дониш, 2013. -580 с.
- 8.Майтдинова Г.М. История таджикского костюма. Том 2. Душанбе, 2004. – 251 с.
- 9.Мухаммад Наршахи. История Бухары / Пер. с персидс. Н. Лыкошин. Под. ред. В.В. Бартольда. -Ташкент, 1987. -180 с.
- 10.Полихова М.П. Символика костюма в контексте культуры: Дис. канд. философ. наук//М.П. Полихова. Ростов на Дону, 2003. -165 с.
- 11.Фарҳанги забони тоҷикӣ. (асри X то ибтидои асри XX). Ҷилди 1, 2. -М.: Советская энциклопедия, 1969.
- 12.Фрай Ричард. Наследие Ирана. Под ред. и с предисл. М.А. Дандамаева; Пер. с англ. В.А. Лившица и Е.В. Зеймаля. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Вост., лит., 2002. -463 с.
- 13.Холики Абдухолик. К истории культуры и этнографии таджиков X-XIII веков. -Худжанд: Государственное издательство имени Рахима Джалила, 2000.
- 14.Хоча Абулфазл Мухаммад ибни Хусайни Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ//Тасхеҳи дуктур Алиакбари Файёз. Техрон, 1364 (1985).
- 15.Ҳашт ҳазор соли таърихи пӯшоки ақвоми Эрон//Таълифи Меҳросо Ғайбӣ. Техрон. 1384 г. -704 с.

ИНЪИКОСИ БА САРИ ҲОКИМИЯТ ОМАДАНИ ТОҲИР ИБНИ ҲУСАЙН (821-822) ДАР «ТАБАҚОТИ НОСИРӢ»-И МИНҲОҶ СИРОҶИ ҶУЗҶОНӢ

Муҳаммад ШАРИПОВ,
номзади илмҳои таърих,

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров

Масъалаи таъсис, равнақ ва таназзули давлати Тоҳирӣ дар бисёр сарчашмаҳои хаттии асрҳои миёна инъикос ёфтааст. Аз ҷумлаи чунин сарчашмаҳои таърихӣ асари «Табақоти Носирӣ»-и Қозӣ Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ маҳсуб меёбад.

«Табақоти Носирӣ» яке аз муҳимтарин ва маъруфтарин китоби таърихии забони порсӣ аст, ки ба қалами яке аз донишмандони хабири Хуросон Қозӣ Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ дар Дехлӣ солҳои 1257-1260 таълиф гардида, ба яке аз султонҳои Дехлӣ Носируддин Маҳмудшоҳ, ки аз ҷумлаи ғуломзодагони султон Муиззиддини Ғурӣ ба шумор мерафт, бахшида шудааст. Аз ҳамин сабаб муаррих номи онро «Табақоти Носирӣ» номгузорӣ намудааст. Аксари муаррихону муҳаққиқон бар онанд, ки асари мазкур бо забони хеле равони форсӣ таълиф шуда, равшанкунандаи таърихи сулолаҳои миллӣ мебошад [2, 66].

Китоб дар шакли таърихи умумӣ нигориш ёфта, тавсифи воқеоти таърихиро аз замони паёмбарони аввалин сар карда, то ба соли 1260 мерасонад. Ин асар борҳо дар Кобул ва Техрон бо тасҳеҳ ва таълиқоти Абдулхай Ҳабибӣ [8] чоп гардида, дастраси ҳамагон қарор дорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ҷониби муаррих Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ, ки асари махсуси худро ба масъалаи таърихи давлатдорӣи тоҷикон бахшидааст, дар катори дигар сарчашмаҳои муҳими асримиёнагӣ асари Ҷузҷонӣ низ дар китоби мазкур баргардон шуда, маълумоти он бо дигар манбаҳои хаттии асримиёнагӣ мавриди муқоиса қарор гирифтааст [2].

Китоб аз 23 табақа (боб) иборат буда, табақотҳои 5, 6, 7 ба таърихи сиёсии давлати Тоҳириён бахшида шудааст.

Аз табақоти 5-уми китоб сар карда, маллиф ба шарҳи таърихи давлати Тоҳириён шурӯъ менамояд, ки унвонаш «Ат-Тоҳириён мулук ал-ислом фи ал-Аҷам» унвон дорад. Минҳоч Сироч доир ба заминаҳои ба арсаи ҳарбӣ-сиёсӣ омадани Тоҳир ибни Ҳусайн чунин ишора дорад: «Мулуки Тоҳириён бо ҳунару адл буданд ва ибтидо давлати эшон аз аҳди амир-ал-муъминин Маъмун буд, ба Хуросон муҳолифат зоҳир шуд... Пеш аз он ки Тоҳир ба Маъмун тақарруб чӯяд, ҳангоми ҳукумати Алӣ ибни Исо ибни Моҳон дар Хуросон ба ҳукумати Пушанҷ мансуб буд. Ва чун Фазл ибни Саҳл кордонии ӯ бидид, ӯро аз наздикони Маъмун кард, то он ҷо ки Маъмун ҷанг бо Алӣ ибни Исо ва дафъи бародараш - Аминро ба уҳдаи ӯ гузошт» [8, 190-91].

Донишманди эронӣ Саид Нафисӣ дар рисолаи худ «Таърихи хонадони Тоҳирӣ» чунин меорад, ки: «Хонадони Тоҳириён аз нажоди эронӣ ва аз падару модарони эронӣ дар ҳоки Эрон зодаанд... Ҳусайн падари Тоҳир дар замони Ҳорунарашид ҳукмрони Пушанҷ буд ва дар Хуросон мезист. Тоҳир низ дар оғози қори худ дар Хуросон буд ва аз он ҷо ба хидмати Маъмун даромадаст» [5, 27].

Аз рӯи маълумоти дигар асарҳои илмӣ Тоҳир ибни Ҳусайн аз ҷониби Маъмун соли 810 сипаҳсолори лашкар таъйин гардид. Ӯ худ аз авлоди тоҷикони мавлои қабилаи Ҳузаъ буда, дар солҳои 808-809 дар паҳш кардани шӯриши Рофеъ ибни Лайс дар Самарқанд иштирок намуд [7, 287].

Академик Б. Фафуров дар асари худ «Тоҷикон» ишора дорад, ки ниёғони Тоҳириҳо шаҳри Фушанҷи вилояти Ҳиротро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Сарсилсилаи ин хонадон ҳокими Фушанҷ Тоҳир ибни Ҳусайн буд. Дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Маъмун, ки баъдтар ба маснади хилофат расид, Тоҳир дар дарбори ӯ нуфуз ва эътибори калон пайдо намуд. Соли 811, дар ҷанги байни

ду бародар, яъне ворисони Ҳорунаррашид - Амин ва Маъмун, дар талоши ҳокимият Тоҳир лашкари Маъмунро сардорӣ кард. Ӯ дар соли 813 Бағдодро забт намуда, барои ба тахти хилофат соҳиб шудани Маъмун ба таври чиддӣ кумак расонд. Пас аз чанд вақт дар Бағдод сардори тамоми қувваи ҳарбии халифа буд ва баъд аз он, дар соли 821 ҳокими Хуросон таъйин гардид [1, 374].

Муаррих Ҳамза Камол дар мақолаи худ низ ҳодисаи мазкурро инъикос намуда, ишора дорад, ки поягузори давлати Тоҳириён-Тоҳир ибни Ҳусайн дар муборизаҳои халифаи Аббосӣ Ал-Амин бо бародараш Маъмун, ки дар Марв менишаст, ба ҷонибдории Маъмун бархост ва 25 муҳаррами соли 198 х.қ./25 сентябри соли 813 баъд аз ишғоли Бағдод ба дастури Тоҳир ибни Ҳусайн халифаи Аббосӣ ал-Амин ба қатл мерасад. Дар намози рӯзи ҷумъаи 29 муҳаррами соли 198 х.қ./29 сентябри соли 813 мардуми Бағдод пушти сари Тоҳир ибни Ҳусайн намоз гузориданд, ки ӯ ба номи Маъмун хутба хонд ва Аминро нақӯхиш кард [4, 10].

Аз маълумоти Ҷузҷонӣ ва муаррихони муосири ватаниву хориҷӣ бармеояд, Тоҳир худ аз авлоди ашрофи тоҷик буда, заминаҳои ба арсаи сиёсӣ ворид шудани ӯ бештар бо зиддияти сиёсии писарони Ҳорунаррашид Амин ва Маъмун вобастагӣ дорад. Минъбад дар натиҷаи доштани маҳорати хуби ҷангӣ ва ноил гардидан ба боварии халифаи Хилофати араб - Маъмун ӯ то ба дараҷаи таъсис додани давлати худ дар Хуросон ноил гардид.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки Ҳангоми равшанӣ андохтан ба фаъолияти Тоҳир ибни Ҳусайн Ҷузҷонӣ ӯро бо таҳаллуси «Зуляминайн» ишора дорад. Доштани чунин таҳаллуси Тоҳир дар дигар сарчашмаҳои асримиёнагӣ низ зикр шудааст. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ дар асари худ роҷеъ ба ин масъала чунин қайд мекунад: «Муддати як солу шаш моҳ ҳукумати Хуросон мутааллиқ ба ӯ буд. Тоҳирро Маъмун лақаби «Зуляминайн» дод ва дар иллати эътои ин

лакаб гуфтаанд, ки $\bar{u}$ дар чанг бо Алӣ ибни Исо ибни Моҳон шахсеро бо дасти чапи худ ба ду ним кард... [6, 213]. Худи вожаи «зуляминайн» арабӣ буда, ба маънои «бо ду даст шамшерзананда» мебошад. Яъне аз рӯи маълумотҳо $\bar{u}$ дар мухорибаҳои ҳарбӣ бештар бо ду даст шамшер мезад. Аз ин лиҳоз, ба ин чанговари боистеъдод чунин таҳаллусро мансуб донистанд.

Халифа Маъмун Тоҳир ибни Ҳусайнро минъбад низ дар вазифаҳои пурмасъул чун: сипаҳсолори Бағдод, волии ал-Ҷазира, ҳокими олии Сурия ва волии Ироқ таъйин кард. Соли 820/821 мансаби волии сарзаминҳои шарқии хилофат - Хуросон ба ихтиёри Тоҳир супорида шуд [7, 287]. Соли 821 Тоҳир ибни Ҳусайн давлати мустақили худро дар Хуросон бо номи «Давлати Тоҳириён» асос гузошт, ки пойтахташ шаҳри Марв буд. Баъди ҳукмронии начандон тӯлонии худ Тоҳир нисбат ба халифа Маъмун сиёсати мустақилиятхоҳиро пеш гирифт. Дар ин бобат муаррих Ҷамза Камол дар мақолаи хеш ду роҳи истиқлолиятхоҳии $\bar{u}$ ро нишон додааст. Нишонаи нахустин дар хутбаи намоз дар масҷиди ҷомеи Марв номи халифаи Аббосиро зикр накардани номи халифа бошад, нишонаи дувум Тоҳир ибни Ҳусайн ҳангоми ҳукумати кӯтоҳмуддаташ дар Хуросон ин дар сиккаҳо зарб кардани лақаби худ «Зуляминайн» ва наовардани номи халифа буд [4, 11].

Дар «Табакоти Носирӣ»-и Ҷузҷонӣ доир ба фаъолияти сиёсии Тоҳир ибни Ҳусайн дигар маълумоти муфассал мавҷуд нест. Танҳо доир ба вафоти $\bar{u}$ Ҷузҷонӣ ишора дорад. Дар ин бобат муаррихи асримиёнагӣ қайд мекунад: «Дар рӯзи чумъа худ хутба кард ва номи Маъмун дар хутба фаромӯш кард Ӯ баъдан гузоштанд. Чун шаб ба хона боз омад, бомдоди шанбе $\bar{u}$ ро дар марқада ёфтанд вафот шуда буд. Маълум нашуд, ки чи гуна буд» [8, 192].

Бояд қайд кард, ки доир ба масъалаи вафоти Тоҳир ибни Ҳусайн дар байни муаррихон ақидаи ягона мавҷуд

нест. Дар ин бобат муаррихи дигари асримиёнагӣ Изуддин ибни Асир дар асараш ҳангоми шарҳи рӯйдодҳои соли 270 ҳ.қ., ки мутобиқ соли 822 мелодӣ мебошад, рочеш ба вафоти Тоҳир чунин меорад: «Дар чимоди авоили ин сол Тоҳир ибни Хусайн аз таббе, ки гиребони ўро гирифта буд, даргузашт ва ўро дар бистари худ мурда ёфтанд» [3, 3911]. Агар ба маълумоти ду муаррихи асримиёнагӣ тавачҷух кунем, маълум мегардад, ки Ибни Асир дар ин бобат маълумоти муфассалтарро соҳиб аст. Зеро, беморие, ки боиси марги Тоҳир гашт, нишон додааст.

Баъди вафоти Тоҳир ба сари тахт ворисаш Талҳа нишаст. Новобаста ба он, ки пеш аз вафоташ муносибати Тоҳир ва Маъмун ба душманӣ гароида буд, халифа Талҳаро ба ҷойи падараш ҳокими Хуросон таъйин кард. Дар ин бобат Ҷузҷонӣ менависад: «Чун амиралмуъминин Маъмунро аз ҳоли Тоҳир хабар шуд дар шуҳури санаи [сабъа] ва миатайн (сентябр-октябри 822) чиҳати Талҳа мисолу ташриф фиристода, ҳукумати Хуросон ба вай арзонӣ дошт. Баъзе гуфтаанд, ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир дар ҳини вафоти падараш дар Раққа буд ва ба ҳарби Наср ибни Шабаси хориҷӣ қиём менамуд. Ва Маъмун ўро бар маҷмуи аъмоли Тоҳир волӣ гардонид. Ва Абдуллоҳ ҳукумати Хуросонро аз ниёбат ба бародари худ - Талҳа тафвиз намуд. Ва халифа дар ин боб мазоиқа нафармуд» [8, 192].

Баъди салтанати Талҳа (822-828) - Абдуллоҳ (828-844), Тоҳири II (844-861) ва Муҳаммад (861-873) давлатро идора намуданд ва давлати мазкур то соли 873, яъне муддати 52-сол арзи ҳастӣ намуд.

Ҳамин тавр, таъсисёбии давлати Тоҳириён дар Хуросон ва ҳукмронии сулолаи мазкур дар таърихи асримиёнагии тоҷикон аҳамияти калон дорад. То таъсисёбии давлат аз ҷониби Тоҳир ибни Хусайн шахсиятҳои алоҳида ё хонадонҳои эронинаҷод барои таъмини мустақилияти сиёсӣ ва иқтисодӣ-иҷтимоӣ кӯшиш намуданд. Аз ҷумла,

намояндагони хонадони Бармакиён ба ин мисол шудан метавонанд. Ҳарчанд онҳо аз уҳдаи таъсиси давлати худ набароманд, аммо барои таъсиси давлати мустақили тоҷикон заминаи сиёсӣ фароҳам оварданд.

Тохир ибни Ҳусайн шахсе буд, ки дар натиҷаи ҷусту ҷолокӣ, доштани маҳорати хуби ҷангӣ ва дипломатияи хоса тавонист, то ба халифаи араб – Маъмун наздик шавад ва аз уҳдаи таъсис додани давлати мустақили худ дар Хуросон барояд. Ӯ нахустин давлати миллии тоҷикон баъд аз истилои араб таъсис дод ва роҳро барои таъсис ёфтани давлатҳои минбаъдаи миллии тоҷикон чун Саффорӣён ва Сомонӣён боз намуд. Давлати таъсисдодаи ӯро то соли 873 ворисонаш идора намуданд, ки омӯхтани давлатдорӣ онҳо низ яке аз масъалаҳои муҳими таърихи Ватан маҳсуб меёбад.

АДАБИЁТ:

1. Фафуров Б.Ф. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав./Б.Фафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020.-976 с.

2. Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои IX-XIV. Порчаҳо аз «Равзату-с-сафо» ва дигар кутуб/Мураттиб ва муҳаққиқ Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ. – Душанбе: Амри илм, 1999.-1008 с.

3. Ибни Асир Изуддин. Таърихи комил//Баргاردони Саид Муҳаммад Ҳусайни Рухонӣ//Изуддин ибни Асир. Ҷ. IX./ Ибни Асир Изуддин –Техрон, 1383 х.к. (2004).-С.3777-4186.

4. Камол Ҳ. Авомили ба сари ҳокимият омадани Сомонӣён дар Мовароуннаҳр ва Хуросон/Камол Ҳамза//Муаррих (мачаллаи илмӣ-назариявӣ). №3 (19). -Душанбе, 2019. -С.5-15.

5. Нафисӣ С. Таърихи хонадони Тохирӣ./Саид Нафисӣ - Техрон, 1335 ш. (1956) –420 с.

6. Табарӣ Муҳаммад Ҷарир. Таърихи Табарӣ//Гарҷумаи А.Поянда/Муҳаммад Ҷарир Табарӣ. Ҷ.13.–Техрон, 1354 ш. (1975).-281 с.

7. Турсунов Н.О. Таърихи тоҷикон//Турсунов Н. -Хучанд: Нашриёти давлатӣ, 2001. -788 с.

8. Ҷузҷонӣ Минҳоч Сироч. Табақоти Носирӣ. Иборат аз 2 ҷ. Ҷ.1//Ба ҷоп омодакунанда Абдулҳай Ҳабибӣ/Ҷузҷонӣ Минҳоч Сироч. -Кобул, 1363 х. (1984). -501 с.

ФЕҲРИСТИ МАТОЛИБ

Ҳамза Камол. Пешгуфтор	3
Убайдулло Насрулло Каримзода. Тоҳириён - ибтидои эҳёи давлатдорӣ ва фарҳангу тамаддуни Ориёӣ	6
Ҳайдаршо Пирумшо. Таърихнигории давлати Тоҳириён	17
Ҳамза Камол. Инъикоси корномаҳои Тоҳир ибни Ҳусайн то фармондори Хуросон таъйин шуданаш дар сарчашмаҳои таърихӣ	31
Абдуқаҳҳор Саидов. Абдуллоҳ ибни Тоҳир ҳокими муктадири давлати Тоҳириён	43
Лариса Додхудоева. Искусство Тахиридов: в преддверии золотого века таджикской культуры	55
Саидмурод Бобомуллоев. Насаби Тоҳириён	77
Фозил Абдурашитов. Отражение истории государства Тахиридов в трудах академиков В.В. Бартольда и Б. Г. Гафурова	81
Рустам Мукимов. Типология зданий Мавераннахра IX-X вв. (досаманидский период)	90
Абдусалом Аюбов, Гулҷаҳон Ваҳובה. Ташаккули халқияти тоҷик ва марҳилаи нави шакливазқунии топонимҳои Суғд	107
Абдували Шарифзода. Сикказанӣ ва муомилоти пулии Тоҳириён	115
Юсуф Бобоев. Уникальные сведения Абурайхона Беруни об ираноязычных ученых эпохи Тахиридов	126
Жорабек Исомитдинов. Шароитҳои таърихӣ ба сари кудрат омадани Тоҳириён дар Хуросону Мовароуннаҳр	138
Фаррух Ҳусенов. Омилҳои амири Хуросон таъйин гардидани Тоҳир ибни Ҳусайн	148
Некруз Сафаров. Қаламрави давлати Тоҳириён аз замони Тоҳир ибни Ҳусайн то поёни ҳукумати Абдуллоҳ ибни Тоҳир (солҳои 821-844)	154
Мубина Махмудова. Историческая одежда эпохи Тахиридов, как социокультурный символ идентичности	166
Муҳаммад Шарипов. Инъикоси ба сари ҳокимият омадани Тоҳир ибни Ҳусайн (821-822) дар «Табакоти Носирӣ»-и Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ	177

ТОҶИРИЁН ВА ИСТИҚЛОЛИ ХУРОСОНИ БУЗУРГ

Маводи ҷамоиши илмӣи ҷумҳуриявӣ
«Тоҷириён ва истиқлоли Хуросони Бузург»
бахшида ба 1200-солагии таъсиси давлати Тоҷириён.
Душанбе, 26 апрели 2022

Хуруфчин: Фарзонаи Тоҷирзода
Саҳифабанд ва ороишгар: Тӯрахӯҷаи Тоҷирзода
Мухаррири техникӣ: Толибхӯҷаи Тоҷирзода

Ба матбаа 15. 10. 2022 таҳвил шуд. Ба чопаш 1.11. 2022 имзо шуд.
Андозаи 60x84¹/₁₆. Коғази офсетӣ. Чопи офсет. Ҷузъи чопӣ 11,5.
Адади нашр 100 нусха.

Дар нашриёти ҶДММ «Ганҷи хирад»
734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел: 227-71-01